

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

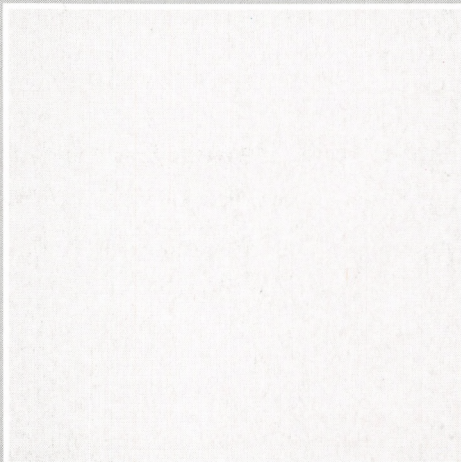
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1994

3 □ Oktober

Side 225-328

Fortid og Nutid

Oktober 1994 . hefte 3 . side 225-328

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

Om 1600-tallets bønder og deres syn på verden

En læsning af to bondedagbøger

Bjørn Poulsen

Fortid og Nutid oktober 1994, s. 227–243.

Gennem en analyse af to bondedagbøger fra henholdsvis Slesvig og Ditmarsken fra første halvdel af 1600-tallet søger Bjørn Poulsen at nærme sig dagbogskrivernes mentale univers. Han konkluderer, at bøgerne vidner om en åben, markedsorienteret holdning, der var i samklang med de fremadrettede kræfter i tiden. Der er derimod ikke tegn på, at denne økonomisk progressive holdning skulle have ført til, at de dagbogskrivende bønder i deres øvrige, almene kultur skilte sig ud fra deres samtid.

Bjørn Poulsen, f. 1955, dr.phil., arkivar ved Landsarkivet for Sønderjylland. Har skrevet *Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, 1988; *Bondens Penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400–1650*, 1990; *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og Ørsted*, 1994 (sammen med Inger Biehl Hansen) og en række artikler om bl.a. landbrugshistorie, bondedagbøger, saltproduktion, handel, byhistorie, pengeforhold, numismatik og statsøkonomi. Har deltaget i arkæologiske undersøgelser på Stevns, i Odense og i Sønderjylland.

Vi må regne med, at bevidstheden om jeg'et er underkastet en historisk proces: gradvist adskilles det erkendende jeg, subjektet, fra erkendelsens genstand, objektet. Det følgende skal opfattes som en punktanalyse af udviklingen i landbefolkningens bevidsthed om sig selv som individer og om deres omverden, en drøftelse af dens åndelige modernitet. For at gøre dette vil jeg gå bredt til værks og søge at undersøge nogle 1600-tals bønder i deres samlede aktionsmønster.

Kildegrundlaget er til gengæld smalt. Jeg vil beskæftige mig med kun to »bondedagbøger« (som vi for nemheds skyld kan kalde dem), der er blandt Nordeuropas tidligste.¹ Det er klart, at dette indebærer, at man fravælger andet materiale. Man vælger i første omgang at se bort fra øvrigheden, fra de statslige embeders arkivalier. Man inddrager ikke i særlig grad det øvrige skriftlige materiale, som var en del af bøndernes dagligdag. Bøndernes dagbøger udgør jo kun en del af de arkiver, som lå på går-

dene.² Men hvis man ønsker at studere bønderns syn på verden, er der ingen tvivl om, at disse fravalg er rigtige. Bøgerne fører os ikke kun direkte til sagens kerne. De repræsenterer også muligheden for at bedømme bønderne på deres egne præmisser. Jeg vil påstå, at bøgerne udgør det eneste solide grundlag for at trænge igennem de mange myter, der findes om fortidens medlemmer af landbrugssamfundet.

Tidsmæssigt er de bøger, der her skal undersøges, begge fra tiden omkring 1600. De er kun et par blandt flere tidlige slesvigske og holstenske bøger skrevet af bønder; men de kan roligt betegnes som de mest givende med hensyn til en rekonstruktion af bønderns mentale univers.³ De er skrevet af mænd, der færdedes langt fra hinanden, og som aldrig lærte hinanden at kende. Forfatteren til den ene bog levede på Holstens vestlige kyst i de frie bønderns land Ditmarsken, den anden bogs to forfattere var kongelige slesvigske fæstebønder. Der er klare forskelle.

Men et markant fællestræk er også til stede. Skribenterne er fuldgældige repræsentanter for Slesvigs og Holstens velhavende bondestand, som netop i disse år på baggrund af det »lange 16. århundrede« svang sig op til en ganske usædvanlig rigdom.

Der kan næppe være tvivl om, at denne velstand i meget nærmede skribenterne og andre bønder til en urban og kapitalistisk præget kultur. Deres driftsøkonomi blev så udviklet, at den fik stærk lighed med forrige århundredes landbrug, og det vil derfor være naturligt at spørge, om også deres måde at tænke på, deres »strategier« over for omverdenen, antog moderne former i takt med deres økonomis modernisering.

Skribenterne

Før dette spørgsmål forsøges besvaret, må mændene bag de to bøger præsenteres.

Tidligst skrev bonden Matz Pauelsen på gården Fladsten nord for Aabenraa. Han beboede en gård, der lå alene ude på landsbyen Stolligs mark. Den ejedes af kongen, men fæsteforholdet var ikke tyngende, og i realiteten var det begrænset til en række ikke særlig høje årlige afgifter. I 1592 påbegyndte han sin dagbog og skrev herefter kontinuerligt i den frem til 1626. I 1632, den 20. september, noterede sønnen Jørgen Matzen i bogen, at faderen var afgået ved døden klokken tre om eftermiddagen i sit 76. år. Den 23. januar 1633 kunne Jørgen videre notere, at han selv havde fæstet gården Fladsten, og i de følgende år frem til sin død i 1660 skrev han flittigt i bogen. De optegnelser, som fader og søn skrev i tiden 1592 til 1660, skal samlet udgøre den ene del af vort analysemateriale.

Den anden del danner de optegnelser, som bonden Hartich Sierk fra Wrohm skrev i tiden 1615–1664. Hartich Sierk

fødtes 1588 i landsbyen Wrohm i Tellingstedt sogn i Norderdithmarschen og begyndte sine optegnelser som gårdmand her i 1615. Den sidste indførsel fra hans hånd er fra 1664, og han døde formentlig kort herefter.

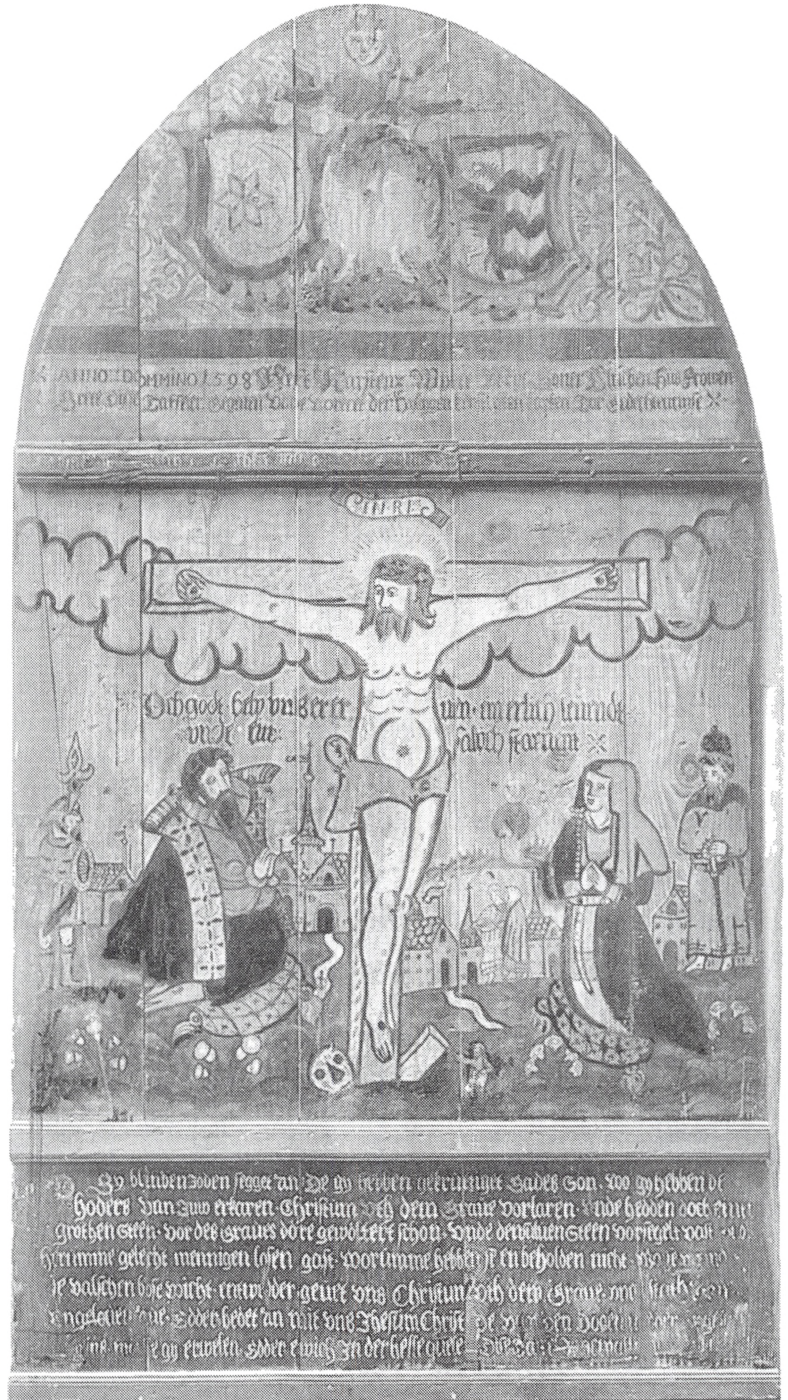
Ditmarsken, der indtil erobringen i 1559 var en selvstændig republik, besad stadig vidtrækkende selvstyre, og bønderne her var nok de frieste i Slesvig og Holsten.⁴ På den anden side var gården Fladsten som nævnt også temmelig ubundet af pligter til herskabet. Dens besiddere var under kongen i et amt, der ellers var hertugeligt, og dette forhold udnyttede de klogt til deres fordel. Det landbrugsøkonomiske grundlag for Fladsten og gården i Wrohm var ikke voldsomt afvigende, da Wrohm tilhørte den del af Ditmarsken, der ikke lå på den ekstremt frugtbare marskjord, men på den mere jævne og sandede gest. Begge steder var der tale om velvoksne gårde på en udmærket jordbund. Fladsten hørte med sine 2 otting til blandt de større gårde i landsbyfællesskabet, idet der i landsbyen Stollig var tre gårde på 2 1/2 otting, tre på 2 otting og tolv mindre, og Sierk var med sine 7 3/4 morgen agerjord, svarende til ca. 44,9 ha,⁵ sin landsbys største gårdejer. To store, veldrevne gårde, der dog ikke i det samlede sociale spektrum var exceptionelle, kunne profitere af det gode marked for landbrugsprodukter, særlig stude, som det europæiske marked skabte. Men nærmede gårdenes brugere sig også i deres liv den differentiering og rationalitet, som prægede deres forhold til markedet?

Bøgerne

Forsøger man at nærme sig dette spørgsmål ud fra de to dagbøger, må man nødvendigvis vide, hvordan bøgerne ser ud, og hvad de indeholder.

Dagbogen fra Fladsten er langt den mindste af de to. Bogen har 78 sider og

I Ditmarskens kirker lod de velhavende 1500-1600-tals bønder opsætte epitafier, der viste dem i fornemme dragter. Her epitafium fra Büsum kirke over bonden Karsten Witte med hustru, 1598. Foto: Otto Hagemann, Berlin.

er indbundet i et pergamentsblad fra et middelalderligt håndskrift. Den har i hvert fald til op i 1800-tallet befundet sig på selve gården Fladsten, men er nu på Landsarkivet i Aabenraa.⁶ Langt større og rigere i indhold er bogen fra Ditmarsken, der er på hele 248 sider. Den blev allerede i 1925 udgivet af filologen Otto Mensing under titlen *Die Bauernchronik des Hartich Sierk aus Wrohm*.⁷ På udgivelsestidspunktet befandt bogen sig i privateje i en apoteker-slægt, der omkring 1800 havde erhvervet den fra den gård, hvor den hørte til.

Vender man sig til bøgernes indhold, bliver det umiddelbart klart, at der ikke er tale om specialiserede bøger. Bøgerne indeholder allehånde optegnelser i en ikke særlig velstruktureret orden. Fladstenbogens indhold kan deles i fire hovedgrupper:

- 1) I sin oprindelse er bogen anlagt for at styre en række udlån givet af bonden, og denne funktion vedblev bogen at have helt op til 1660. Optegnelse af skyld og gæld indtager derfor en hovedplads.
- 2) Bogens anden hovedgruppe er optegnelser om fødsel og død i familien. Nært til disse slutter sig optegnelser om skifte efter arv og sønnernes tjeneste hos fremmede.
- 3) Historiens gang i stort og småt afspejler sig i notater om høstudbyttet i sognet, om sognepræsters død, om et uvejr, om et mord i den nærliggende stad Aabenraa, om to bybrande og en henrettelse.
- 4) Mellem disse to typer optegnelser findes endelig leveregler, recepter på lægemidler, trylleremser, søndagens prædikentekst, optegnelser om landsbykirkens jord.

Et lige så kalejdoskopisk billede aftegner sig i bogen fra Wrohm, der af udgiveren kaldes en krønike. Kun med møje er det lykkedes den tyske udgiver af denne tekst ved at ombyrde dens

rækkefølge at samle de spredte optegnelser og presse materialet ind under fem grupper: 1) familiekronike og personligt, 2) sognekronike, 3) krigsårene, 4) kontrakter og regninger, 5) ordsprog, gåder, helbredelsesformler etc.

De to bøger er altså ikke specialiserede optegnelsesbøger, som vi finder dem senere. Der er langt til den disciplinerede koncentration om enkelte af tilværelsens sider, der karakteriserer mange af 1700–1800-tallets dagbogsskrivende bønder. Man kan fremsætte den teori, at denne »uordnede« måde at notere på modsvares af en virkelig »uorden« i bøndernes hoveder, selv om argumenter naturligvis kan fremføres mod tolkningen: Heller ikke nu om dage er der altid synderlig orden i folks personlige notater.

Bøgerne synes imidlertid at afsløre en manglende grænsedragning, som nok må anses for tidsspecifik. Grænser mellem familie og økonomi var øjensynligt ikke trukket. Privatsfæren og den økonomisk dominerede offentlighedssfære, der er så adskilte i vort samfund, blandedes vilkårligt. Lidt klarere synes grænsen at være mellem begivenheder i familien og de politiske tildragelser, der skete på egnen. Men heller ikke her er der på nogen måde vandtætte skodder. Troens verden slår igennem overalt, og her kan en trylleformular stå ved siden af præstens ord fra kirken eller et fader-vor. I vort forsøg på at forstå de gamle bønder må vi tage denne (efter nutidige begreber) mangel på struktur og systematik som et fuldgyldigt udtryk for en mindre kategoriopdelt livsopfattelse. Dette bliver da det første resultat af analysen. Den moderne systematik var endnu ikke trængt igennem, og følgelig herskede en karakteristisk mangel på orden i nutidig forstand.

Men naturligvis er det utilfredsstilende at stoppe med denne konklusion. Vi må søge at afdække tekstens ubevidste lag uden at gå ud fra nogen på forhånd lagt systematik. En kategori-

sering ved hjælp af moderne inddelinger ville ikke lede til forståelse af bøndernes verdensbillede. Forsigtigt vil jeg derfor foreslå følgende stratigrafi, der, tror jeg, respekterer de fortidige skribenters tænkemåde:

- 1) Optegnelsernes kerne udgøres af slægten og dens økonomiske relationer. I **dette centrale felt** placeres notater om fødsel, bryllup og død i familien og om slægten i almindelighed, om kredittransaktioner, kontrakter og regninger.
- 2) Optegnelsernes næste lag består i magtfulde ord af kirkelig og verdslig oprindelse, hvormed viden udefra blev optaget, og hvormed slægten og omverdenen søgtes behersket. Hertil kan man regne leveregler, recepter på lægemidler, helbredelsesformler, trylleremser, prædikentekster, ord-sprog og gåder. Det kan passende kaldes **det interaktive felt**.
- 3) **Det ydre felt** dannes af de tildragelser i omverdenen, der mere eller mindre direkte berører den familiære kerne. Hertil hører de mange notater om tildragelser i sogn og i brederne områder, om krig og ulykker af alle slags.

Læst på denne måde afspejler bøgerne de strategier og tolkninger, hvormed bønderne behandlede deres liv. Det er, hvad vi søger viden om, og jeg vil derfor i den følgende analyse gå ud fra netop de tre lag.

Jeg'et, familien og økonomien

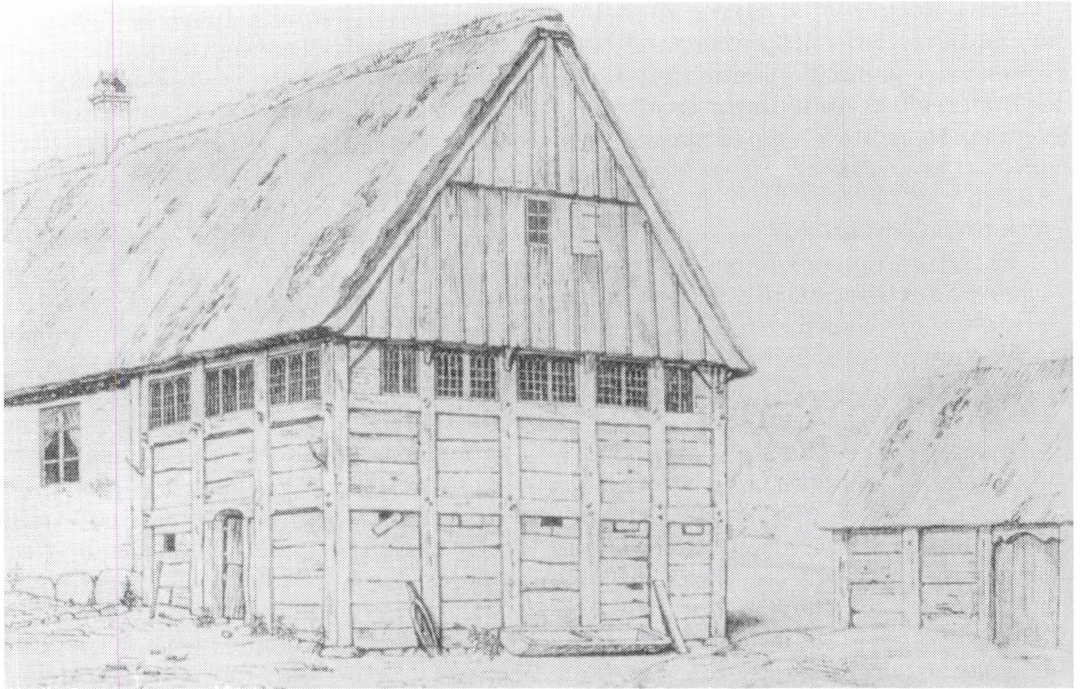
Vi ønsker at nærme os mændene bag de to bøger, men ser vi i bøgerne, er vi i den situation, at de giver os vidnesbyrd om alt muligt andet end netop skribenternes tænkemåde. De træder frem i deres repræsentative funktioner; de kan notere deres ulykker, men deres indre skjuler de for os. De var naturligvis klar

over deres samfundsmæssige stilling. Sierk regnede sig selv blandt de *erbaren fornehmenn mennern* – »de hæderlige og fornemme mænd«, og Matz Pauelsen skriver sig på latin efter sin faders store gård Elbjerg: »Elberichgensis«. Men dybere og mere differentierede følelser er som bandlyst, selv i forbindelse med ægteskab.

Hartich Sierk noterede i 1616: *I året 1616 blev jeg gift med min elskede unge brud Grethe, datter af den velagtede og vorsyhtygen Kyls Dylves Reymer. Må Gud Herren give lykke og velsignelse.* På samme måde noterer Jes Hansen ganske kortfattet sit andet bryllup: *Anno 1603 den 3. maj blev jeg igen forlovet med Mette Mickelsdatter, og vort bryllup var søndag efter Hellig Trekongersdag.*

Den manglende oplysning om det indre liv skyldes næppe, at bønderne ikke havde ordet i deres magt. Scener, hvori de selv er agerende hovedpersoner, kan skildres ganske plastisk. Dette kommer f.eks. klart frem, når Sierk skal skildre sig selv i en række slagsmål, som han blev involveret i. Jeg citerer en af hans skildringer:

I juli 1618 havde min halvbroder Frens fået døbt et barn. Efter dåben gik kvinderne med barnet til Glasers Lencken hus, og der indbød Frens mig og min bror Marten samt andre af hans gode venner. Da vi sad der i god fred kom pludselig Hartes Marten Claus springende ind med en dragen kniv og sagde: »Ud, i Hartes sønner. Nu skal den onde hente jer«. Vi ville helst ikke have at gøre med ham, da vi slet ikke kunne få forlig med ham. Da vi ville hjem, begyndte han at skælde mig ud for en skælm, så vi til sidst blev vrede. Derefter slog Marten (Hartich Sierks broder) ham et hul i hovedet med et piskeskæft, som der senere måtte bødes 15 mark for. Jeg selv slog ham med en stok i hovedet, som også måtte bødes med 15 mark. Der var også meget blod, som til sammen beløb sig til hele 40 mark.

De velhavende bønder i Slevig og Holsten havde velbyggede gårde. Her ses et 1600-tals indhus i to stokværk på gården Vester Blåsholm i Stolling i Løjt sogn. Dets beboer var broderen til skribenten fra Fladsten, Matz Pauelsen. Tegning af J. Kornerup 1862. Gengivet efter Mogens Clemmensen: *Bulhuse* bd. 1, 1937, s. 76.

Et par måneder senere var Sierk igen i strid:

I høsten 1618 kom jeg op at strides med Alcke Claus hustru på kirkevejen, så hun med sin vrede mund forårsagede, at jeg tilføjede hende et slag – eller 5 eller 6 – med stokken på ryggen og i lænden. Herudover tilføjede jeg hende også en lang flænge med stokken i hovedet. Det var der god grund til, for hun havde trukket min fader i skægget, så jeg måtte slå hende. To dage senere forligtes jeg med hende igen og gav hende 10 mark i rede penge og 2 skæpper rug. Hertil kom bøde, den skulle jeg også betale, og jeg betalte 1 1/2 daler i bøde.

Tiden prægedes endnu af vold som hypigste kriminalitet, og Sierk ser i den henseende ud til i sin unge alder at have opført sig ganske typisk. Senere i sit liv må han have lært at klare sig ud af

konflikter med andre, mindre slående argumenter – at bruge ord –, og at styre sine drifter.⁸

Hvad der også var konstant til stede, var faren for ulykker. Den selvoplevede ulykke kommer til orde i både bogen fra Wrohms og den fra Fladsten. Bonden Jørgen Matzen på Fladsten noterede således:

Betænk, hvad der er vederfaret mig i 1651 den 5. september, da jeg ville ride til Kliplev marked. Af en hoppe, som kastede mig af oven for Dimen stenbro ned på hovedet, så jeg nær var død. Blev båret derfra med stor nød og sygdom på en bære. På samme tid var min hustru også meget syg. Gud være lovet for modgang og medgang. Amen.

På samme måde oplevede Hartich Sierk to livstruende situationer. I første tilfælde fra 1619 havde Sierk været i

kirke, hvor der var så koldt, at han fik en sygdom, der må være lungebetændelse. Han blev så syg, *at alle mente, at jeg ikke ville opleve den kommende dag og man stod med lys ved min seng hele natten over, og alle græd*. Men på fjerdedagen blev Sierk alligevel rask, og han må udtrykke sin tak til Gud. I et andet tilfælde fra 1634 var Sierk ude for en karakteristisk ulykke, idet han styrtede ned fra loftet i sin lade. Han faldt direkte ned på hovedet og skulderen, så halsen nær var brækket. Da han herefter lå stille i sin seng, pådrog han sig yderligere en epidemisk sygdom, der rasede i sognet, og han lå nu syg i flere måneder, hvor han *sloges med den bitre død*. Derefter fik han det bedre og lovede og priste Gud herfor.

Det synes tydeligt, at det ikke er manglen på ord, der gør, at vi intet hører til bøndernes indre liv, men det faktum, at vi befinder os i en tidsalder, hvor subjektet kun var svagt markeret. Det reflekterende selv eksisterede næppe i særlig grad på Fladsten eller i Wrohm, for havde det været der, kunne det vanskeligt have undgået at komme til udtryk i bøgerne. Dette resultat kan man ikke undres over, for »objektivt« registrerende bevidsthed forbliver fælles for al nordisk dagbogsskrivning i endnu et århundrede og for bondedagbøger op i midten af 1800-tallet, men det er dog et træk, der må være centralt i karakteristikken af de to bønders mentalitet.⁹

Vigtigere end jeg'et var utvivlsomt familien. Omkring de to bøgernes bønder skarede sig deres familier. Matz Pauelsen på Fladsten avlede i alt syv børn med to koner, hans søn Jørgen, der døde ung som 50-årig, nåede at få seks børn. Flest fik dog Sierk, der havde tolv børn, nemlig tre sønner og ni døtre. Kun få af børnene overlevede deres fædre, så de hyppige notater om barnefødsler blandes med notater om børnenes død. Selve denne omhyggelige registrering af familien er bemærkelsesværdig, selv om den

ikke på nogen måde nærmer sig genealogisk interesse. Man talte kun sine forfædre en generation tilbage. Men alligevel er det tydeligt, at den nøje registrering af familien har klare paralleller i borgerskabets og adelens samtidige slægtsbøger («slægtebøger»), og den må vise hen til en udtalt familiefølelse.¹⁰ Det er nærliggende at formode, at denne følelse havde sine årsager i den solide bondevelstand og de gode gårde, som var slægtens centrum. Børnene var arvinger til en formue og fulgtes derfor omhyggeligt.

Allerede ved børnenes dåb opstod et spil, hvori bondefamilien kunne konsolidere sig. I valget af faddere knyttede man kontakter til det lokale og politiske magtapparat. Sierk valgte som faddere kirkeskriveren, sønnen af sognefogeden, kapellanen. Og 1592 ser vi, at selve amtmanden fra Aabenraa, Kai Rantzau til Hanerau stod fadder ved Matz Pauelsens søn Jes' dåb. Det var en forbindelse til samfundstoppen, til statholderen Henrik Rantzau, som var Kais svigerfader. Disse kontakter kunne udvides eller udvides i forbindelse med invitation til bryllupsfester. I den opbygning af de sociale relationer, som barnedåb og bryllup repræsenterer, indgår også den gavegivning, som Sierk nøje registrerer. I 1616 giftede Sierk sig med Grete. Han noterer gaverne:

For det første gav Hartes Martins Peter en ny kande på 4 1/2 pund og hans Stelke en ny kande, Rode Johan Stelcke et nyt fad, Hans Japes Trynke en ny kande, Peter Karsten van Hamedorpe 20 skilling, etc.

I 1628 fødte Grete en søn, der blev døbt Claus. Sierk optegner faddernes gaver: Marx gav 3 rigsort, Hans gav 2 1/2 rigsort, Wibe gav 2 1/2 rigsort etc.

Økonomi og sociale relationer blandes således uløseligt ved dåb og bryllup,

og sammenknytningen af familiecyklus og økonomi gør sig lige så gældende ved generationsskifterne. Arveudbetalinger og betalinger i forbindelse med overtagelse af gård vejede tungt på familiens økonomi, og først når de var afviklet, kunne bønderne på mere moderne vis samle kapital ved at sælge og sætte pengene på rente.

Jeg har andetsteds skildret Fladstenbøndernes økonomi og skal ikke her dvæle ved dette.¹¹ Både Sierk og bønderne på Fladsten havde glimrende forstand på penge. Fra Fladsten styrede Matz Pauelsen i tiden 1592 til 1601 et udlån på op til over 1000 lybske mark, og Sierk viser sig i sin regnskabsbog som en kyndig takseringsmand ved konkurser. Men disse moderne økonomiske hovedtræk skal ikke skygge for de gammeldags træk i familielivet, hvor økonomi ikke kunne udskilles som særskilt kategori. Økonomi havde endnu i høj grad betydning af forvaltning af hushold, af **oikos**.

Ordenes og skriftens magt

I diskussionen af bøndernes modernitet må vi ikke glemme det faktum, at de bøger, vi bruger som kilde, i sig selv er vidnesbyrd om den avancerede tilstand, der ligger i kendskab til skrift.¹² Bønderne kunne, som det fremgår af bøgerne, ud over at skrive også læse i bøger og regne. Fladstenbønderne skrev på plattysk og dansk, mens vor ditmarskerbonde betjente sig af plattysk. Højtysk og latin havde derimod ingen af bønderne lært, og når de alligevel benyttede det, blev det fuldt af fejl.

Der er næppe tvivl om, at skrivefærdighederne var tilegnet på de bondeskoler, der allerede på dette tidspunkt var ganske almindelige i de progressive dele af Slesvig og Holsten, og som ofte blev oprettet af bønderne selv.¹³ Et lille indblik i, hvordan undervisningen fandt sted, giver Sierk. Han fortæller, at i

1627 var børnene samlede ved kirken i Albersdorf. Desværre faldt en af drenge over den pind, som bruges til at vise bogstaverne med, og døde *under stor pine og smerte*.

Evnen til at læse og skrive satte bønderne i stand til at opstille gældsbreve, at indføre kontrakter, at lave formueopstillinger, at følge prisudviklingen. Det gav dem imidlertid også andre muligheder for interaktion med det omgivende samfund.

Den læsekyndighed, som var erhvervet, tillod bønderne at gå til trykte bøger og knytte forbindelsen til elitens kultur. Da Jørgen Matzen på Fladsten i 1633 delte arven efter sin fader med broderen, fik denne tildelt *nogle af hans salige faders bøger*. Der var altså trykte bøger på gårdene.¹⁴

Det kan være svært at se, hvilke bøger man kendte og udnyttede, men det komplicerede **akrostikon**, som Hartich Sierk har konstrueret, må givetvis hvile på skrevne eller trykte forbilleder. Han formår her at stave sit navn ved anvendelse af forbogstaverne i en række kristelige bønner. De to første bogstaver i **Hartich** dannes ved sætningerne 1) *Herre Godt, du leve vader min*, 2) *Ach Godt, ladt uns dy befahlen syn*, og så videre. Et par steder nævner han selv de kilder, han havde adgang til: *I begyndelsen af den sassischen crönyen står der*, hedder det før en beretning om englernes skabelse og Lucifers fald. Dette stemmer godt med, at netop afskrifter af den saksiske krønike sammen med andre historiske krøniker vides at have været almindelige i Ditmarsken.¹⁵ En historie om en nar, der rådede til at begynde freden samtidig med krigen, forsyner Sierk til sidst med kildeangivelsen *Ausm schim unt ernst*, der må være en af tidens mange populære bøger, formentlig en af de mange efterfølgere efter Sebastian Brants *Das Narrenscheyff*.

Både på Fladsten og i Wrohm skrev bønderne lægeopskrifter op. Disse

kunne dels være mundligt traderede, som en recept mod kvægets trommesyge, som Matz Pauelsen noterede i 1610: *Sagde Maties Iwersen udi Aaberraa for mig*, hedder det. Imidlertid var der oftere tale om afskrifter fra skriftlige forlæg. Dette er givetvis tilfældet for de to sider i Fladstenbogen, som optages af lægemidler, der kan tilberedes med gåsefedt. Med forskellige blandinger kan da gale hundes bid, friske sår, ørepine, pine i lemmerne (gigt?), sårede hjerner etc. helbredes. Som garant for recepternes gyldighed påberåbes bl.a. antikkens berømte læge Galenos (130–201).¹⁶ Også lægerecepter i Wrohmbogen kan antages at gå tilbage til de mange lægebøger, der cirkulerede. Her er midler mod feber, tandpine, ormebylder, sår, skørbug, gulstot, væggelus og andet. Ditmarskerbondens lægeråd synes dog at være af noget lavere standard end Fladstenbøndernes. Et middel mod feber involverer ganske vist et besøg på apoteket, hvor der skal indkøbes for 3 eller 4 skilling enebærolie. Det skal drikkes to eller tre gange i brændevin. Men den næstfølgende recept, der kunne hjemmefremstilles, gik ud på at finmale en hvid hundelort og drikke den i øl eller brændevin. På den anden side er det dog Sierk, som rent faktisk beskriver et besøg hos en læge, antagelig en kirurg. Han hed mester Lüteke Walters og boede i den nærliggende by Itzehoe, og Sierk kom til ham med et familiemedlem, der skulle kureres. Beskrivelsen af besøget slutter med det fromme ønske: *Gud i Himlen give lykke og velsignelse til lægedommen og til de midler, der er brugt dertil.*

Direkte forsøg på med magi eller »folkelige bønner« at gribe ind i verden er ikke talrige.¹⁷ I bogen fra Fladsten indførtes i 1610 en klassisk trylleremse:

*Raff: Zaetta: Ritta: Alba
A Ab Abr Abrat
Abrato Abratus Abratuilat
Abratuilat: Quiat.*

Ganske tilsvarende finder man i Wrohmbogen typiske besværgelser mod tandpine og brand. Ormene i tanden og selve flammen besværges ved Gud, Fader og Helligånd.

Ved siden af disse levn, der ikke tilhører den officielle kristendom, er den rette lutherske tro repræsenteret i rigt mål. En stærk kristentro gennemsyrrer optegnelserne, og det fremgår, at hvis bønderne ikke har haft egen bibel, har de i det mindste kunnet deres bibelhistorie. Og det er klart, at de budskaber, der kom fra prædikestolen, gik igennem og prægede livssynet fundamentalt. Det er videre tydeligt, at ordet ikke kun hjalp bønderne i deres håndtering af dagligdagen; det hjalp også øvrigheden i dens disciplinering af individerne. I 1636 skriver bonden på Fladsten om prædikenen ved hans datters trolovelse: *Den tekst, han læste over os, var om den glæde, kristne forældre har af deres lydige børn. Og tværtimod hvad hjertesorg samme forældre har af deres ulydige børn.* I denne strøm af folkelig litteratur, ikke-kristen magi og luthersk rettroenhed dannedes vore skribenters grundlæggende verdensbillede.¹⁸

Samme blanding af modernitet og traditionalitet finder man endelig i bøndernes forhold til tid. Den gamle cykliske livsopfattelse lå vel som altid dybt hos landbrugerne.¹⁹ Man finder bindingen til naturen, når Sierk noterer om forårets komme: *I året 1617 var det en mild og regnfuld vinter, så man i februar kunne få grønkål nok og slå løv på heden, og ahornen begyndte at knoppes, så man kunne se blomsterne fuldt i knopperne...*

Men den nye indstilling, der brød med årets og landbrugets tid og i stedet gjorde tiden lineær, til en ensartet strøm, som kunne deles i lige store enheder, var tydeligt på vej. Årets dage måltes uproblematisk efter både det veletablerede system med helgendage og efter den almindelige kalender.

Trykte kalendere var givetvis gængse hos begge bønder.²⁰ Hertil kom, at døgnnet kunne deles efter mere end solens gang. Tidsmålere kunne fra sidst i 1500-tallet ses af alle, da man i kirketårnene installerede kirkeure.²¹ Dette registreres – på det udvendige plan – hos Sierk i skildringen af et uheld:

I året 1618 kort før jul da faldt det ene lod fra uret (dat seigerwarck) i kirken i Tellingstedt. Det var en stor sten, som en stærk karl eller knægt næppe kunne løfte fra jorden, og den forårsagde to kvinder overmåde megen skade. De blev næsten døde trukket ud af kirken.

Også i selve deres bevidsthed blev bønderne imidlertid klar over klokkenes be-

tydning. Det er tydeligst i forbindelse med fastlæggelsen af døds- og særlig fødselstidspunkter. Ved dødsfald træffer man enkelte mere upræcise notater, som når Sierk skriver: *1632 den 17. marts på sankt Gertruds dag, da morgenrøden kom, er min datter Teseke sovet salig ind i Gud.* Men hovedreglen var, at man søgte at fastlægge tidspunktet for dødens indtræden på klokkeslet. Sierk noterede *1632 den 22. marts cirka klokken 5 om eftermiddagen er min datter Anteke død en stille sagte død.* Mest omhyggelig var man ved fødselstidspunkter. En opstilling over de fødselstidspunkter, som Matz Pauelsen på Fladsten angiver, ser sådan ud (tab.1):

Tabel 1. Tidsangivelser i Fladstenbogen. Fødsler 1589–1609.

Side	År	Tidspunkt	Tilføjelse
s. 36	1589	Eftermiddag klokken til 5	Under månens planet
s. 37	1592	Formiddag klokken mellem 6 og 7	
s. 37	1594	Ved aften klokken mellem 7 og 8	
s. 38	1603	Eftermiddag klokken mellem 6 og 7	Under skorpionens tegn Ved nymåne
s. 38	1605	Ved aften klokken til 6	
s. 39	1609	Klokken til 3 i dagningen	

Det fremgår, at man kunne fastlægge klokken på timebasis. Om man ligefrem har haft eget mekanisk ur på Fladsten kan ikke siges, men det kan ikke helt udelukkes. I to af notaterne ser vi en faktor, der kan have drevet interessen for tidspunkterne frem: Troen på stjernetegnenes betydning, på at tidspunktet var vigtigt for fastlæggelsen af de fødte personers skæbne.²² Dette er fuldstændig i overensstemmelse med de gængse strømninger inden for brede kredse i dansk renæssance. Det er særdeles velkendt, at man ved kong Christian IV's fødsel stillede hans horoskop. Men også jævne sønderjyske landsbypræster kunne i 1600-tallets første halvdel notere i kirkebogen, at deres søn var født *i tyrens tegn under Jupiters planet.*²³ Takket være de almindelig ud-

bredte »bonde-praktika«, der viste planeternes stilling i fødselsstunden, kunne bonden på Fladsten følge sin konge og præst. Men selv om de astrologiske varsler således var moderne, kunne bonden også bruge de gamle naturvarsler, som notatet om barnet, der i 1609 fødtes ved nymåne, viser.

Den viden, som bønderne strukturerede deres forhold til omverdenen efter, var ganske vist en blanding af friskt ovenfra kommende og ældre overleveret, af kristentro og magi, af ny tid og gammel tid. Men vi må nok som helhed sige, at vore bondeskribenter fulgte med den øvrige befolkning. De udviser, hvad man kan kalde en spontan og selvstændig civilisationsproces, bl.a. i deres aktive læsning.²⁴ Helt generelt er det formentlig berettiget at udvise skepsis

over for modstillingen af en »folkekultur«, der gradvist blev undertrykt, og en sejrende »elitekultur« – i hvert fald i 1500–1600-tallets samfund, selv om der givet opstod skel i befolkningen med Christian IV's og hans teologers kamp for en kristen dualistisk tro.²⁵ Først i 1700-tallet synes begrebsmodstillingen at kunne anvendes med analytisk fordel.²⁶ I vort specielle tilfælde må man sige, at bondeskribenterne fra Wrohm og Fladsten næppe kan kaldes ofre for kultursammenstød. De var ikke mindre dannede end tidens gennemsnitsborgere, og ved deres egen indsats oprettholdt de et kulturelt niveau, der ikke kan kaldes folkekultur, men må betegnes som en ganske almindelig kultur, en kultur lig alle andres i samfundet.

Omverdenen

Familien opererede i forhold til omverdenen igennem udveksling af penge, varer, ægteskaber. Omverdenen gav nyttig viden igen, men den gav også skatter, ulykker, storme, krige.

Ofte antages det, at bondens viden om og interaktion med denne omverden var begrænset til snævre cirkler. Af de to bøger fremgår da også den forbindelse med slægt og sogn, som vi skulle vente.

Det var tydeligvis overordentlig vigtigt at følge de folk, som man stod i forbindelse med. Det var vigtigt at notere, hvilke alliancer der blev skabt, hvilke der brød sammen. Sammenbrud skete uafledigt som følge af tidens høje dødelighed. Denne høje dødelighed afspejles i de tal, som Ditmarskerbonden Hartich Sierk hvert år fik af sognepræsten. For en række år, nemlig 1616, 1619, 1627, 1630 og 1637, har han noteret født og døde i sit sogn Tellingstedt (tab. 2):

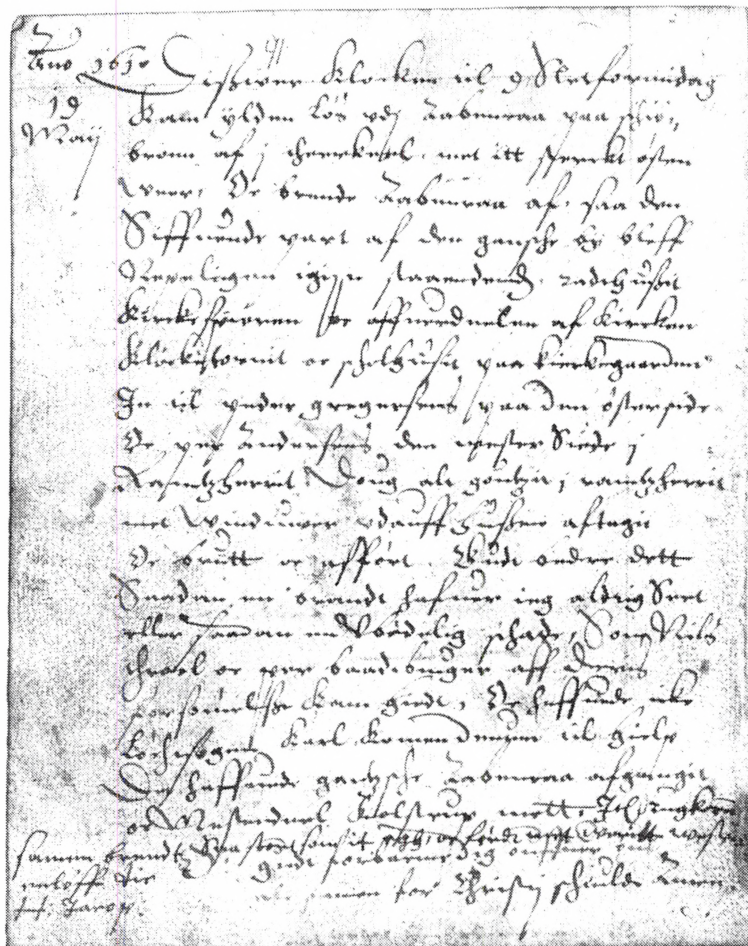
Tabel 2. Fødte og døde i Tellingstedt sogn. 1616–1637.

År	1616	1619	1627	1630	1637
Fødte	57	83	43	50	69
Døde	39	63	76	189	49
Over-skud	18	20	-33	-139	20

Tallene er interessante på to måder, dels viser de naturligvis den velkendte skrøbelige balance mellem demografisk vækst og katastrofe, som præger det 17. århundrede. Dels, og mere interessant, er de vidnesbyrd om en tidlig statistisk interesse på landet.²⁷ Nytårsdag 1638 noterede Sierk, at præsten fra prædikestolen havde sagt, at der i året 1637 var døde 49 personer og igen født 69 børn. *Der er altså gudskelov født 20 mere, end der er døde.*²⁸ Med tilfredshed noterer han denne kendsgerning, og ser det som en følge heraf, at der denne dag havde været hele 260 personer til alters. At sognet alligevel havde oplevet tilbagegang siden 1620, hvor 296 gik til alters nytårsdag, var ham sikkert også klart nok.

Mere end statistik interesserede dog de dodes navne, i den udstrækning de afdøde havde indgået i bøndernes transaktionsmønstre, og i begge bøger forekommer derfor mange notater om dødsfald blandt sognebeboere, præster og øvrigheds personer. Sierk, som er den flittigste i den henseende, giver os pludselig udblik til et videre kommercielt liv, som bondestanden deltog i. Vi hører om bonden Claus Marcus van Palen, der i 1614 rejste mod Harburg for at indkræve udestående penge for nogle okser, han havde solgt. Han blev imidlertid syg i Itzehoe og døde dér. Vi får historien om en anden bonde, Johan Karstens Johan, der i 1615 blev dræbt under rejsen til Tønder, hvor han ville købe heste.

Lige så stor som interessen for dødsfaldene er den for andres ægteskaber. Her byggedes nye alliancer i bondesam-

En side af Fladstenbogen med indførel om storbranden i Aabenraa den 19. maj 1610. Skribenten bemærker: Gudt bedre dett, saadan en brandt hafuer jeg aldrig seet. Landsarkivet for Sønderjylland.

fundet op, og det var nok værd at notere sig. Også interessante var imidlertid afvigere fra normen, der søgte uden for de snævrere cirkler. Sierk kan berette om flere uvillige brude, der søgte at undgå de arrangerede bryllupper. I et tilfælde i 1617 lykkedes det en bondedatter, der skulle have været gift, på hemmelig vis

om natten før brylluppet at snige sig ud af landet med en anden mand. En anden var derimod mere uheldig, idet hendes forlovede med seks andre karle hentede hende hjem efter et natligt flugtfor-søg.

Interessen for det nære samfund er på alle måder stor. Sierk beskæftiger

Indskrift på et renaissance-femdørsskab fra Korup ved Ravsted i Sønderjylland. Indskriften markerer to begivenheder, der figurerer i de bøger, som denne artikel behandler: FRA TØTMARSK SLACT 1559 og ABENRA BREND 1610. Den første begivenhed, det fri Ditmarskens erobring i 1559, viser det år, skabets ejermand blev født, og demonstrerer samtidig, at denne hændelse også blev husket oppe i Sønderjylland. Den anden, storbranden i Åbenrå i 1610, der beskrives grundigt i Fladstenbogen, må have gjort stort indtryk i hele Sønderjylland. Resten af indskriften på skabet er samme type religiøst-moralske optegnelser, som man også finder i bøndernes optegnelsesbøger: HVAD DV SPAR FAR DIG SELV AG FAR VOR HER – DET FAR DEN DU UNDER DET og VER ET VENLIGT HIERT EN FLITE HAND ET VAGEN ØE GIYER GUD RIG UDEN MYE ARB (eide). Foto: Tønder Museum.

sig med landsbyfællesskabet Wrohm, hvor man nyder det fælles øl ved påske og pinse og fælles skyder papegøjen af pinden. Sognets kirke og præst er vigtige centre i tilværelsen for såvel bønderne på Fladsten som i Wrohm. I bøgerne fra både Wrohm og Fladsten hører vi om lokale ulykker, arbejdsskader, slagsmål, mord, uvejr, brande.

Udefra kom ting, der måtte tages afstand fra. Her skete onde ting, som særlig Sierk levende beskriver. Han omtaler flere gange henrettelser af troldfolk i nærliggende byer. I 1619 må han efter at have fortalt om heksebrændinger i Meldorf udbryde: *Gud må beskytte med sin nåde for djævelens bedrag og list og alle hans djævelskunster.*²⁹ Næsten endnu mere oprørt beskriver han et tilfælde, hvor kønsrollerne var blevet vendt om:

I året 1619 ved Mortens dag blev det kendt og åbenbart, at en tjenesteknægt i Henstede havde giftet sig med kvinde, og at samme knægt også var en kvinde, som længe havde tjent som knægt: pløjet, sået, gravet, høstet og forrettet alt mandligt arbejde. Og hun havde ladet sig lave en penis (»fyseler«) eller mandligt lem af fløjl. Men da hun kom i ægtestand, kom denne slyngelstreg (»boverye«) for en dag, og hun kom for retten og blev brændt i Lunden.

I et samfund, der var så kønsopdelt, var transvestisme naturligvis chokerende, selv om en nyere undersøgelse viser, at kvinder i mandsklæder på ingen måde var et sjældent fænomen.³⁰

Men var sindet lukket over for visse fremmede fænomener, var det lige så klart, at horisonten i almindelighed var vid.³¹ Man færdedes over store afstande i mange miljøer. Matz Pauelsen på Fladstens søn tog f.eks. tjeneste på adelige gårde på Fyn og blev udlært som skriver her. I 1610 beskrev Matz Pauelsen, hvordan han med vogn selv kørte den ret lange vej fra sin gård til Odense

for at hente sønnen, der her lå syg af skørbug. En anden søn fra Fladsten blev udkommanderet til tjeneste i den danske flåde i København og var her i seks år. På samme måde er forbindelsen mellem ditmarskerlandsbyen Wrohm og storbyen Lübeck tæt. En bekendt af Sierk tog 1615 til Lübeck, og om ham fik Sierk nyt, dels fra hans søn, dels fra byens skolemester, der begge var på rejser til byen. Bønderne fulgte levende med i byernes liv, både de nærmestliggende og de fjernere metropoler. Og de var åbne over for nyt herfra. Fladstenbonden køber jernovn efter nyeste model i Flensborg mod syd. Og ditmarskerbonden skjuler på ingen måde sin beundring over de ellers vrangtroende hollandske remonstranter (*de Armynyaner*) i Friederichstadts kunnen: Ud over at have inddiget floden Sorge havde de *skabt mange andre undere*.

I bondeskribenternes holdning til omverdenen blandedes således åbenhed og lukkethed. Man kan betone begge elementer, men man næppe påstå, at bønderne i deres geografiske og mentale udblik var mere lukkede end samfundets øvrige grupper.

Slutord

Vi kan nu forsøge at besvare det indledende spørgsmål: Gav vore bønders progressive økonomiske stilling dem en modernitet i livsindstilling?

Det blev klart, at der ikke var tale om »moderne« mennesker. Det selvstændige individ trådte kun svagt frem. Faktisk reflekteres subjektet så svagt, at vi næppe erkender forskelle i karakter hos de tre skribenter, hvis produktion der her er trukket på. Dette sætter dem imidlertid blot på niveau med tidens gennemsnitsmennesker. Renæssancens og 1600-tallets dagbøger af selvreflekterende type er som nævnt ikke et nordisk fænomen. På den anden side må det naturligvis også erindres, at selve

brugen af skrift placerer bønderne som individer på vej væk fra en talesprogs-kultur mod en skriftsprogs-kultur, med den deraf følgende udvikling af bevidsthed om subjektet.³²

Undersøgelsen af bøndernes mentale interaktion med omverdenen viste, at de på ingen måde fremstod som tilbagestående. Skulle der i løbet af 1500-tallet være ved at dannes et skel mellem en folkekultur og en finkultur, så er det i hvert fald ikke tydeligt hos vore bonde-dagbogsskribenter. De delte åbenbart kulturel praksis med hele samfundet. Vender vi os til spørgsmålet om bøndernes syn på omverdenen, må udblikket tilsvarende betegnes som vidt. Der var ingen lukkethed om sogn og nærmeste omegn. Bønderne deltog i en urban økonomi og var følgelig også tæt på den kultur, der lå i denne økonomi, og intet tyder på, at de heri skulle adskille sig fra den øvrige bondestand i Øst- og Vestslesvig. Konkluderende kan man sige, at i livets praktiske sider som økonomi og mobilitet var bogskriverne fra Fladsten og Wrohm progressive, men når det kom til deres livssyn, så var dette fælles med hele befolkningen.

Noter

1. Om de tidlige bøger fra landmiljøer med overvejende økonomisk indhold, se Slicher B.H. van Bath: Robert Loder en Rienck Hemmema, *It Beaken, Tydskrift fan den fryske Akademy* 20, 1958, s. 89–117. Samme: *Accounts and Diaries of Farmers before 1800 as Sources for Agricultural History, Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbohogeschool, Bijdragen* 8, 1962, s. 5–33. De her præsenterede bøger har mere til fælles med bøger af den type, der behandles af Wiebe Bergsma: *De wereld volgens Abel Eppens, een ommelander boer uit de zestiende eeuw*, Groningen/Leewarden 1988. En nær parallel i sit blandede indhold – *Het aantekeningenboek van Dirck Jansz, met inleidingen van J.A. Faber, K. Fokkema, P. Gerbenzon*, udg. P. Gerbenzon, *Estrikken* 31, Groningen 1960, (fra årene 1595–1636). En bondekrønike fra Schweiz udviser lighed i sin historiske interesse – *Das Chronik Josts von Brechershäusern*, hrsg. Alfred Bärtschi, *Burgdorfer Jahrbuch* 25, 1958, s. 79–132 (fra årene ca. 1620–1656). Ligheder er der også med en bog fra Dalarna fra 1671–1678 – Sten Lundwall: *I Mora socken på 1670-talet. Ur Länsman Mats Ersson Normans Anteckningar, Fataburen* 1951, s. 219–230. Jfr. også Adolf Krönke: *Wirtschaftliche Arbeitsformen der niedersächsischen Bauern um 1650. Nach einer alten Chronik, Niedersachsen* 33, 1928, s. 292–295.
2. Om de norske gårdarkiver se bl.a. Alexander Bugge: *Litt om et par gamla gaardsarkiv og om indsamling av gamle brev paa landet*, (Norsk) *Historisk Tidsskrift* 5. Rk., Bd. 4, 1920, s. 493–512. For Sønderjylland – Bjørn Poulsen: »Vær agtpågivende overfor gamle Optegnelser« – *Evald Tang Kristensens sønderjyske dokumenter, Sønderjysk Månedsskrift* 1992, 7/8, s. 226–230.
3. Andre eksempler er Willers Jessen: *Ein Blick in das Leben eines Stapelholmer Bauern zur Zeit des dreißigjährigen Krieges*, *Die Heimat* 12, 1902, s. 280–285. Albert Panten: *Chronik des Nis Magnussen aus Risum, Zwischen Eider und Wiedau. Heimatkalender für Nordfriesland* 1975, s. 79–86. O. Thiesen: *Bäuerliche Wirtschaft um 1700, Die Heimat* 38, 1928, s. 11–15.
4. Jfr. Reimer Witt: *Die Privilegien der Landschaft Norderdithmarschen in gottorfischer Zeit 1559–1773*, Neumünster 1975. Sierks optegnelser er i sig selv vidnesbyrd om ditmarskernes gode erindring om den tabte frihed, idet han beskriver ditmarskernes sejr i 1404 og noterer Ditmarskens erobring i 1559 (s. 161).
5. Jfr. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt: *Kleines Lexikon alter schleswig-holsteinscher Gewichte, Maße und Währungseinheiten*, Neumünster 1990, s. 42.
6. Landsarkivet for Sønderjylland, Topografica, nr. 432. Nr. 3151 i Karen Schousboe: *Bonedagbøger – kilder til dagliglivets historie*, 1980. Jfr. J. Riis: *Nogle udtog af en gammel Notitsbog fra Løjt sogn, Sprogforeningens Almanak for 1918*, s. 59–62. Hans Hansen Toft: *Fladsten-dagbogen. Hvad gamle dagbogsblade kan fortælle, Sønderjysk Maanedsskrift* 1935, s. 186–194. For tiden arbejder jeg på en tekst-udgave af Fladstenbogen.
7. *Die Bauernchronik des Hartich Sierk aus Wrohm (1615–1664)*, hrsg. Otto Mensing, *Bücher Nordelbingens, Erste Reihe: Denkwürdigkeiten* 1, Flensburg 1925.
8. Sierk måtte igen betale for vold i 1631,

- hvor han måtte af med i alt 215 mark i bøde og skadeserstatning. Om tidens almindelige vold, se Jens Chr. V. Johansen: *Judicial Behaviour in Early Modern Denmark, Clashes of Cultures. Essays in Honour of Niels Steensgaard*, 1992, s. 94–106. Eva Österberg og Dag Lindström: *Crime and Social Control in Early Modern Swedish Towns*, Stockholm 1988.
9. En af de tidligste danske bonde dagbøger, der kan siges at være selvreflekterende, er Severin Veiersøe: *Hendes Ansigt i ethvert Pigeansigt. En landsbydrengs dagbog fra 1800-tallet*, udgivet med efterskrift af Povl Schmidt, 1987. Den reflekterende dagbog i almindelighed behandles af Ralph-Rainer Wuthenow: *Europäische Tagebücher. Eigenart. Formen. Entwicklung*, Darmstadt 1990.
 10. Jfr. William Christensen: Nogle Bemærkninger om Slægtebøger, især om Sophie Belows Slægtetog, *Personalhistorisk Tidsskrift* 7. Række, 4. Bind, 1920, s. 1–50. Samme: Nogle Bemærkninger om den historiske interesse hos den gamle danske adel, *Festskrift til Kristian Erslev den 28. December 1927*, 1927, s. 321–338. Optegnelser svarende til Fladstenbogen ved en sønderjysk landsbypræst: Præsten Mikkel Andersen i Døstrup, *Sønderjydsk Maa-nedsskrift* 1929–1930, s. 7–11 (fra årene 1603–1638). En borgerlig parallel er *Borgmester Niels Jacobsens stambog*, udg. Albert Fabritius, 1966 (begynder i 1609). Niels Jacobsen, der var af bondeslægt, opregnede karakteristisk nok sin slægt tre generationer tilbage. Om den lærde bonde Peder Dyrskøt (1630–1707), der var levende interesseret i historie og genealogi, se C. Klitgård i *Dansk Biografisk Leksikon* (3. udg), bd. 4, s. 82–83. Optegnelser om familieliv i engelske dagbøger behandles af Ralph Houlbrooke: *English Family Life 1576–1716. An Anthology from Diaries*, Oxford 1988.
 11. Bjørn Poulsen: *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400–1650*, 1990. Samme: Monetarisering og regionale Differenzierung im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Die bäuerliche Agrargesellschaft Dänemarks aus schleswigscher Sicht, *Wirtschaftliche Wechsellen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, hrsg. Jürgen Brockstedt, Neumünster 1991, s. 19–36. Samme: Die ältesten Bauernanschreibebücher. Schleswigsche Anschreibebücher des 16. und 17. Jahrhunderts, *Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*, hrsg. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt und Bjørn Poulsen, Neumünster 1992, s. 89–105.
 12. Jfr. Bjarne Stoklund: On Interpreting Peasant Diaries: Material Life and Collective Consciousness, *Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology* 1979, s. 191–20.
 13. Jfr. Gottlieb Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, 1968, s. 25–29.
 14. Om de udbredte folkelige bøger blandt den danske almue, se Troels Dahlerup: Den folkelige Danmarkshistories fødsel, *Skalk* 1986, 6, s. 18–26. Jfr. også at den nederlandske bonde Dirck Jansz (1595–1636) i sin optegnelsesbog giver en liste på mere end 40 bøger, som han ejer. Het aanteke-ningenboek van Dirck Jansz (se note 1).
 15. *Die Chronik der nordelbischen Sassen*, hrsg. J.M. Lappenberg, Kiel 1865.
 16. Galenos var grundlæggende for 1600-tallets medicin. Han var almindelig berømt og citeret, f.eks. af den svenske bonde Arfwidh Månsson i hans *Örtabok* fra 1628 – Katarina Villner: *Blod, kryddor och sot. Läkekunst för 350 år sedan*, Stockholm 1986, s. 23.
 17. F. Ohrt: *Trylleord. Fremmede og danske*, 1922. Gustav Henningsen: Trolddom og hemmelige kunster, *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede*, udg. Axel Steensberg, 1969, s. 161–196. Visse problemer ved skandinaviske trylleformler diskuteres af Ronald Grambo: Trollformlene – et forsømt forskningsområde. Et arbejdsnotat, *Budkalven* 69, 1990, s. 34–41. Angående kirkens kamp mod denne form for magi se bl.a. Eva Labovie: Wider Wahrsagerei, Segnerei und Zauberei. Kirchliche Versuche zur Ausgrenzung von Aberglaube und Volksmagie seit dem 16. Jahrhundert, *Verbrechen, Strafen und soziale Kontrolle. Studien zur historischen Kulturforschung* 3, hrsg. Richard van Dülmen, Frankfurt am Main 1990, s. 15–55.
 18. Om mulighederne for at belyse folkelig religion ud fra bønders optegnelser, se bl.a. Wiebe Bergsma: Religious Diversity in the Netherlands of the Sixteenth Century. The Impressions of a Northern Dutch Land-Owner, *Anabaptistes et dissidentes au XVIe siècle*, éd. J.-G. Rott & Simon L. Verhens, Baden-Baden/Bouxwiller 1987, s. 215–232.
 19. Generelt om bønders forhold til tid, se Jan Peters: »... dahingeflossen ins Meer der Zeiten«. Über frühmodernes Zeitverständnis der Bauern, *Frühe Neuzeit – Frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen*, hrsg. Rudolf Vierhaus, Göttingen 1992, s. 180–205.

20. Om bøndernes almanakker og deres astrologiske indhold, se Lis Toft Andersen: *Bondens Almanak, Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift* 1986, s. 79–115; Sigfrid Svensson: *Bondens år. Kalender, mærkesdage, hushållsregler, vøderleksmærken*, Stockholm 1972.
21. Jfr. Ulla Kjær og Poul Grønder Hansen: *Kirkerne i Danmark 2, Den protestantiske tid efter 1536*, 1989, s. 71–72.
22. Jfr. J.S. Møller: *Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering. Fra Svangerskab til Daab og Kirkegang*, 1940, s. 206–210.
23. Sst. s. 209. En af de mest driftige skribenter af almanakker med astrologisk indhold var præsten Niels Helvad (1564–1634) i Hellevad og Egvad, to sogne nær ved Fladsten. Hans Valdemar Gregersen: *Niels Heldvad. Nicolaus Helduaderus. En biografi*, 1957. Jfr. om astrologiens store betydning også i det engelske samfund – Patrick Curry: *Prophecy and Power. Astrology in Early Modern England*, Cambridge 1989.
24. Arne Jarrick og Johan Söderberg: Spontaneous Processes of Civilization. The Swedish Case, *Ethnologia Europaea. Journal of European Ethnology* 23, 1993, s. 5–26.
25. Alex Wittendorf: »Fire stolper holder et skidehus«. Tidens forestillingsverden, *Christian IVs Verden*, udg. Svend Ellehøj, 1988, s. 214–248. Ideen om samfundets »enhedskultur« før 1600 er udviklet af Keith Thomas: *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century England*, London 1971. Forestillingen om den undertrykte folkekultur er inspirerende formuleret af Peter Burke, bl.a. i *Popular Culture in Early Modern Europe*, New York 1978, og af Robert Muchembled, bl.a. i *Culture populaire des élites dans la France moderne*, Paris 1978.
26. Henrik Horstbøll: »Nedsivningsteori«, kultursammenstød og kulturhistorie. Kampen mod bondesamfundets husholdningshorisont i Danmark i det 18. århundrede, *Fejekosten og surdejen. Civiliseringsprocesser i Europa 1200–1800. Den jyske historiker* 26, 1983, s. 76–98. Jfr. Peter Henningsen: *Niels Juel og almuen på Tåsinge 1714–66. Elitekultur og folkekultur i Danmark i det 18. århundrede*, 1993.
27. Tellingstedt-præstens interesse for demografi er tidlig, men må naturligvis ses som udtryk for den interesse for informationer om indbyggerne, der i stigende grad prægede det 17. århundredes stat – jfr. Gunnar Olsen: Præsteindberetninger om sognekaldenes og kirkernes økonomiske vilkår, *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift* 1956, s. 1–41. Troels Dahlerup: Fromhed styrker rigerne. Kirkebogsforordningen af 20. maj 1645 og dens baggrund, *Afhandlinger om arkiver. Ved Rigsarkivets 75-års jubilæum 1964*, 1964, s. 70–81.
28. *sint also gottlof 20 mer gebaren als gestorven*.
29. De heksefølgelser, som omtales, falder tidsmæssigt sammen med den danske heksejagts kulmination fra 1617 til 1625; jfr. Jens Christian V. Johansen: *Da Djævelen var ude ... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*, 1991.
30. R. Dekker & L. van de Pol.: *Frauen in Männerkleidern. Weibliche Transvestiten und ihre Geschichte*, Berlin 1990.
31. Om bondedagbøger som kilde til mobilitet, se Janken Myrdal: Allmogeresor enligt bondedagböcker, *Meddelanden från arkivet för Folkets Historia* 7, nr. 2, 1979, s. 5–20, 48.
32. Walter J. Ong: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, London 1982.

Fæstningsbyggere

Et strejftog gennem provisorietidens Danmark

Annette Østergaard Schultz

Fortid og Nutid oktober 1994, s. 244–272.

Nationale bevægelser og politisk frihed følger ikke nødvendigvis i kølvandet på hinanden. Modsat behøver nationale bevægelser heller ikke at manifestere sig ved at pege andre nationaliteter eller racer ud. Ganske vist har vi i Danmark haft begge slags bevægelser; men fra 1885 eksisterede der her en organisation, som tolkede den politiske frihed på sin egen måde og manifesterede sig nationalt med front mod et dansk politisk parti. Artiklen handler om denne organisation; men den handler også om det, vi i dag ville kalde indvandrerspørgsmålet. Det bør nævnes, at et par afsnit er blevet til i delvis opposition mod Richard Willerslevs *Danmarks største arbejdsplads* fra 1986. Willerslev har gjort opmærksom på skarpe antisvenske toner hos de danske fæstningsarbejdere og arbejderbevægelsen og forklaret det økonomisk-strukturelt. Artiklen forsøger at komme bag om strukturerne og sætter spørgsmålstejn ved den fremmedfjendske holdning.

Annette Østergaard Schultz, f. 1965, mag.art., arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland.

I dagene før den 27. marts 1886 havde en bonde kørt gødning ud på brakmarken omkring Garderhøjen. På marken stod der nu en tribune, og neden for den samledes en lille udvalgt skare af landets notabiliteter inden for kunst, kultur, politik og militærvæsen. En entreprenør og en grosserer var også blandt dagens hovedpersoner. Endelig var redaktørerne for særlig ansete dagblade blevet inviteret til at overvære højtideligheden. Invitationen var udgået i fortløbet meddelelser. På den måde havde arrangørerne sikret sig, at ballademagere ikke bragte skår i festen og samtidig undgået, at en større politistyrkes overvågning odelagde stemningen.

Ønsket om at gøre samménkomsten mindeværdig var forståelig. Igennem et års tid havde »Foreningen til ved Selvbeskatning at fremme Fædrelandets Forsvar« samlet penge ind overalt i landet, og foreningen, i daglig tale blot »Selvbeskatningen«, kunne nu som bygherre skride til opførelsen af det private militære anlæg, Garderhøjfortet. Det

første spadestik blev taget her den 27. marts 1886 af grosserer Nissen, en af foreningens initiativtagere. Og da pastor Friis-Hansen havde lyst velsignelsen over det forestående arbejde, gled Dannebrog under fanfare til tops på Garderhøjen.

Før selskabet søgte indenfor i Jægersborg hotel til en frokost, beså det, hvorledes en kolonne arbejdsmænd tog fat på gravearbejdet.¹

Alt forløb altså roligt og efter planen, og de følgende somre blev byggepladsen gæstet under større frimodighed af sjællandske højreforeninger. Garderhøjfortet blev et yndet sommerudflugtsmål. Og det blev et væsentligt partisymbol. Udflugtens alvorlige indslag var som regel det instruktive foredrag ude ved selve fortet; men forinden var deltagerne i samlet trop gået gennem det i så henseende meget gæstfrie Lyngby. Ved disse lejligheder var byen festligt flagbesmykket, bannere hang på huse og forretningsers facader, og fra de åbne vinduer kastede kvinder blomster ned

over toget af besøgende meningsfæller. Arbejderne var der stadig, i 1887 var udgravningen af kanalen begyndt, og ved et af besøgene havde også kanalarbejderne rejst en æresport. Den prydedes af inskriptionerne *Kristian den Niende Leve!, Danmark Leve! og Hurra for Estrup.*²

I sin tid var forsvarssagen blevet rejst i et bredt udsnit af befolkningen som et udtrykkeligt upolitisk spørgsmål. Der var blevet gjort ihærdige og mere eller mindre oprigtige forsøg på at løse det på en saglig måde. I 1886 diskuterede ingen uden for de militære kredse seriøst Garderhøjfortets og Københavns landbefæstnings værdi som forsvarsværk. Volde og forter var blevet politiske symboler og holdningen til dem mål for det rette nationale sindelag. Omkring København skød de op som et håndgribeligt bevis på demokratiets afmagt under Estrup-regeringens provisorisme. Finanslovene, som regeringen ikke kunne skaffe flertal for ad parlamentarisk vej, blev gennemført som undtagelseslove. De budgetterede bl.a. med Københavns landbefæstning, og på den måde tilgodeså regeringen ikke alene det forsvarsvenlige borgerskab, der blev også skaffet arbejderne beskæftigelse. Arbejdsløsheden var høj i 1886; men fæstningsbyggeriet affødte ikke i almindelighed begejstring hos de sysselsatte arbejdere. Under det idylliske sommerbillede fra Lyngby herskede en grim social virkelighed og politiske udtryk af en ganske anden karakter end porte til ære for konge, fædreland og Estrup.³

Forsvarssagen i magtkampen mellem Højre og Venstre

Som nævnt var det partipolitiske moment ikke fra begyndelsen fremherskende i forsvarsbevægelsen. Tværtimod var dens fremkomst en reaktion på den rigsdagspolitiske hårdknude, som havde udviklet sig, siden Venstre i 1872

fik flertal i Folketinget. Partiet stillede krav om indførelsen af det parlamentariske princip, hvorved en regering ikke kan blive siddende, hvis den har et flertal imod sig. Højre derimod hævdede kongens grundlovssikrede ret til frit at vælge sine ministre. Forfatningskampen underordnede efterhånden alt under sig, også forsvarsspørgsmålet. Da dette spørgsmål havde appel til befolkningen, kunne der, og blev der støbt mange kugler på det. Imens lagde man navnlig i Højre interne meningsforskelle på is.

Hvis det skal siges kort, gik begge partiers taktik ud på at stille forslag, som modparten ikke kunne gå ind på. Forslagsstilleren vandt dermed terræn i kapløbet om stemmer og om at være mest forsvarsvenlig. Ikke alene var Højre traditionelt mere tilbøjelig til at yde bevillinger til militæret, partiet håndterede også med Estrup i spidsen kunsten bedst. Venstre blev tvunget i defensiven; men herfra drev partiet spillet videre. Hørups antimilitaristiske hvad-skal-det-nytte-parole havde en overgang fra 1883 stor gennemslagskraft.

Men Venstre fornægtede ikke generelt forsvaret. Som et udtryk for partiets stilling kan peges på lovforslaget i 1875. Forinden havde højre-regeringen ved krigsminister Steinmann fremsat et forslag, der i økonomisk henseende var relativt beskedent, og som undtagelsesvis ikke indeholdt den permanente københavnske landbefæstning. Venstre hæftede sig dog ved, at regeringen lod en dør stå åben for senere bevillinger, og partiet stemte imod forsvarsforslaget. Senere på året fremsatte partiet et andet, som var 9 mio. kr. dyrere end Steinmanns. Det afgørende ved Venstres forslag var imidlertid den betingelse, at midlerne skulle fremskaffes ved en indkomst- og formuebeskatning. Som Københavns landbefæstning var uantagelig for Venstre, var indkomstbeskatning uantagelig for Højre.

En stor sejr for Venstre ved folketingsvalget i 1876 resulterede ikke i det eftertragtede systemskifte. Frustrationen herover var sikkert medvirkende til, at konsejlspræsident Estrup kunne spille de forskellige venstregrupper ud imod hinanden. Splittelsen kulminerede ved regeringens forlig med den moderate venstreleder Frede Bojsen om den første provisoriske finanslov den 8. november 1877. Dette såkaldte lille finanslovprovisorium indeholdt intet, som folketingsflertallet var imod; men det beviste Estrups vilje til om fornødent at sætte Folketinget ud af spillet, og provisoriet var følgelig noget af et chok for Venstre.⁴

Med visnepolitikken fra 1881 kom Venstre dog for en tid på benene igen. Ved at lade regeringsforslag visne hen i evighedsudvalg havde partiet fundet en effektiv måde at demonstrere sin opfattelse af Folketingets bevillingsret. Estrup svarede igen ved atter at lade sin krigsminister stille forslag om en landbefæstning af København. Endnu nød Estrup ikke nogen entydig opbakning fra sine partifæller – først da 21 højremænd i samlingen 1882/1883 udeblev fra forhandlingerne i Landstinget, opnåedes forsvarspolitisk enstemmighed i gruppen. Til gengæld havde konsejlspræsidenten en god støtte i forsvarsbevægelsen, hvor Københavns landbefæstning så småt havde fået det ufejlbarlige løsens karakter. Ved udstedelsen af provisoriet den 1. april 1885 kunne Estrup blandt andet henvise til det folkelige krav om en ordening af forsvaret.

I et tilbageblik ti år senere hed det om forsvarssagen og dens betydning for højreministeriet: *Denne Realitet, der samlede os, og den begejstrede Følelse, som gennem den gennemstrømmede Befolkningen, (...) gav Regeringen Kraft til at gribe ind.*⁵

Den økonomiske mulighed for indgriben havde Venstre ironisk nok sørget for. Visnepolitikken havde lagt en effek-

tiv dæmper på udgifterne, og statskassen bugnede. Med forsvarssagen som moralsk ballast kunne regeringen nu uhindret bruge pengene til fæstningsbyggeri.

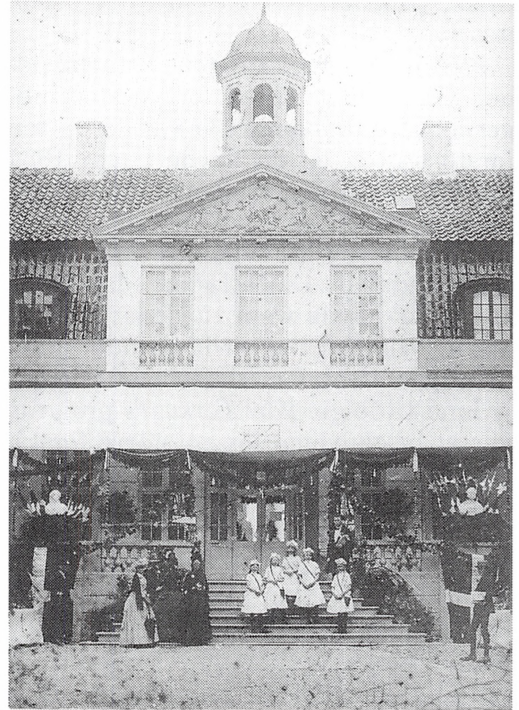
Forsvarssagens banebrydere

Ligesom uenigheden om forsvarets ordning lurede lige under overfladen blandt politikere af samme parti, var meningerne også delte inden for militæret. General Steinmann, som i en periode havde været krigsminister, var f.eks. imod en permanent københavnsk landbefæstning. Ikke overraskende fandtes der også en del modstandere blandt flådeofficererne. Infanteriets officerer var ikke så begejstrede som artilleriets og ingeniørtroppernes.

Medvirkende til at skære igennem uenigheden var »Det krigsvidenskabelige Selskab«, stiftet i 1871. Her var der tilsyneladende ikke den store diskussion om, men måske nok om hvordan, København skulle befæstes. Som medlem og stifter af »Det krigsvidenskabelige Selskab« sad direktøren i Krigsministeriet, oberst Bahnson. Han var artillerist og en varmhjertet tilhænger af landbefæstningen. I 1881 lod han det sive, at officererne frit kunne oplyse og påvirke stemningen i befolkningen – for så vidt agitationen ellers var i overensstemmelse med krigsministerens lovforslag.⁶

Også i 1870'erne havde officererne agiteret for fæstningssagen; men denne gang blev agitationen særlig virkningsfuld. Foredragenes forudsigelighed kunne ganske vist få én og anden til at gabe, fordi det var alt for nemt at fastslå det ministerielle ophav til foredragsmanuskriptet;⁷ men det var ikke alle, som faldt i søvn. Venstres Th. Nielsen tilføjede Krigsministeriet afgørende indflydelse på den folkestemning, som var rejst.⁸

Officererne holdt ofte deres foredrag i

I »Billeder fra Krigen i 1864« skildrede digteren soldaternes håbløse, men heltemodige kamp bag Dybbøls utidssvarende skanser. På den baggrund karakteriseredes i digtets sidste strofer den hørupske hvad-skal-det-nytte-parole som fej og opgivende. Digtet var skrevet til forsvarsfesten på Sorgenfri i 1888. Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune.

forsvarsforeningernes regi. Her blev sagkundskaben hentet frem netop som det forløsende modtræk til den politiske hårdknude. Partikævlet var man trætte af, en løsning blev der jo ikke fundet, så længe partiinteresser blev sat over forsvarssagen. Man så bort fra – eller erkendte ikke – at sagkundskaben var begrænset af det politisk opportune. Men det måtte naturligvis give den formelle objektivitet en ikke uvæsentlig slagside. Resultatet blev, at også i forsvarsforeningerne fik Københavns befæstning en stadig mere uimodsigelig karakter. Ser man imidlertid på reaktionerne mod den drejning, sagen senere fik, må forsvarsforeningerne være vokset frem på et nogenlunde åbent og bredt politisk grundlag.

Det skulle da også efter sigende alene have været fædrelandsånden, der forenede de mænd, som mødtes i Ryslinge i

september 1879.⁹ Der var spredning både partipolitisk, og hvad angik forsvarsspørgsmålets konkrete løsning. Men om betydningen af Københavns landbefæstning tvivlede mødets hovedmand, pastor Johannes Clausen, ikke. Alligevel repræsenterede pastor Clausen selv en vis åndelig spændvidde – som en central skikkelse i Indre Mission, og samtidig så grundtvigsk inspireret, at han i 1872 måtte udtræde af sammes bestyrelse. Alt andet end traditionel og højkirkelig altså. I forsvarssagen fik Clausen støtte af sin »militære rådgiver«, W.H.O. Madsen, som en snes år senere blev krigsminister i det første Venstre-ministerium. Madsen var også en klar tilhænger af Københavns befæstning. En forudsætning for et stærkt forsvar af byen så han dog i en bred folkelig opbakning. Da forsvarsspørgsmålet efterhånden blev stærkt partipo-

litisk, trak han sig bort fra diskussionen.¹⁰

Ryslingemødet i 1879 blev startskud-
det til dannelsen af forsvarsforenin-
gerne. Efter halvandet år var de tretten
første stiftet, og de havde i maj 1881
6.726 medlemmer. Mellem 1885 og 1892
lå det samlede medlemstal på 11–
12.000.¹¹ Fra 1881 udkom *Vort Forsvar*
med cand.polit. C. Hall som redaktør. C.
Halls far havde i sin tid ledet den re-
gering, som var ansvarlig for udbruddet
af krigen 1864 – med tabet af Sønder-
jylland til følge. *Vort Forsvars* program
var at bryde vejen for en større forstå-
else for nødvendigheden af forsvarets
ordning. Stillet over for et folkeligt krav
måtte politikerne hæve forsvarsspørgs-
målet over partipolitiske særinteresser
og forfatningskamp. Også i *Vort Forsvar*
fik sagkundskaben en fremtrædende
plads. Læserne blev præsenteret for
grundige indføringer i funktionen af de
forskellige våbentyper, forsiden pryde-
des af illustrerende, tekniske tegninger.
Der var artikler, som belyste fæstnin-
gers rolle i krigshistorien, og andre gav
følelsesladede beretninger fra krigene i
1848 og 1864. Men der var også spal-
teplads til debatindlæg, og det blev der
med tiden god brug for – da »Selvbe-
skatningen« trådte i virksomhed.

Men før det skete, havde nogle kvin-
der taget forsvarssagen op. Det be-
gyndte med et indlæg i *Vort Forsvar*
i marts 1882. Heri stillede en *Kvinde af*
den sønderjyske Bondestand sig villig til
at ofre sin eneste søn, hendes *Nutids*
Glæde og *Fremtidshaab*. Betingelsen
var dog, at fædrelandet i tide opbyggede
et forsvarligt værn. Når danske mænd
årligt kunne bruge 40 mio. kr. på øl og
brændevin, så kunne de, som kvinden
skrev, vel også bevilge 66 mio. over tolv
år til landets forsvar. Gjorde de ikke
det, måtte de regne med at udsætte sig
for kvindernes foragt. Indlægget blev
overgivet til *danske Kvinders Overvej-*
else og Tilslutning;¹² men det faldt også
i god jord hos en åbenbart indflydelses-

rig mand inden for forsvarsbevægelsen.
Han opsøgte redaktøren af *Tidsskrift*
for Kvinder, Elfride Fibiger, og pointe-
rede over for hende, at

*Ingen af dem, – Mænd eller Kvinder –
der med sand Interesse arbejdede for at
skaffe Kvinden større Selvstændighed og
flere Rettigheder paa de Omraader, hvor
hun stod i Højde med Manden i Hen-
seende til Aand og Dannelse, vilde synes
om, at Tidsskrift for Kvinder prøvede
paa at skabe en reserveret Stilling ved at
iagttage Taushed...¹³*

Elfride Fibiger indvilligede da i at lade
Tidsskrift for Kvinder optage den søn-
derjyske bondekones indlæg; men hun
undlod at kommentere indlægget.¹⁴

Forsvarsvennens trussel står noget i
misforhold til hans reference til de fri-
sindede kredse. Men han havde tilsyne-
ladende øje for den rolle, som særlig
kvinderne – uanset deres manglende
politiske indflydelse – kunne spille for
rejsningen af en folkestemning.

Op den sønderjyske bondekone, Sofie
Jensen, som i syv år havde boet på Fyn,
var da også ihærdig. Senere i 1882
iværksatte hun på Fyn en indsamling af
underskrifter. Og efter en landsdæk-
kende pengeindsamling med bidrag af
20.000 kvinder blev kongen i februar
1883 overgivet otte fæstningskanoner.
Kanonerne kunne indgå i et af Rigs-
dagen **vedtaget** artillerisystem.¹⁵ Her-
ved adskilte kvindernes indsamling sig
væsentligt fra den senere »Selvbeskat-
ning«, der både samlede penge ind og
forestod byggeriet af forter, som Folke-
tingets flertal havde forkastet. Med no-
gen ret blev kvindernes indsamling dog
kaldt »Moder til Selvbeskatningstan-
ken«.¹⁶

Selvbeskatningens dannelse

I 1883, seks år efter, at Estrup ved det
lille finanslovprovisorium havde bevist

sin vilje til at sætte Folketinget ud af spillet, underskrev 106.119 danskere i løbet af et halvt år en forsvarsadresse, som blev kongen overrakt den 15. december 1883. Adressens knudrede formuleringer kan give anledning til en mistanke om, at forfatterne satte deres lid til det gamle visdomsord, at man hører det bedst, man helst vil høre:

Med denne vor allerunderdanigste Bøn forene vi Ønsket om, at den Omstændighed, at muligen endel af de til Forsvarsforanstaltninger fornødne Midler maa tilvejebringes ad extraordinær Vej, ikke fra Deres Majestæts eller Deres Regerings Side maa faa nogen afgjørende Indflydelse paa Sagens Skæbne, idet vi, og sikkert de fleste med os, villig ville bære de Pengeofre, som dertil maatte fordres af Landets Borgere.¹⁷

I en venstremands øre kunne det lyde som en støtte til indkomst- og formuebeskatning. Med en ny beskatning havde regering og konge ikke nødig at gribe ind.¹⁸ Højremanden derimod kunne udmærket forstå adressen som en opfordring til konge og regering om ikke at tøve med at gribe til ekstraordinære metoder, hvis folketingsflertallet fortsat nægtede bevillinger over den ordinære finanslov.

Med kvindernes indsamling som forbillede pegede pastor Mørk Hansen fra Vonsild på, hvad han kaldte en frivillig formue- og indkomstskat. De derved tilvejebragte midler skulle finde anvendelse alene efter sagkyndiges anvisning. Forinden havde Mørk Hansen slået fast, at det endnu ikke var lykkedes at sende mænd med den rette fædrelandsånd i Rigsdagen.¹⁹ Uden tvivl var Mørk Hansens tanke altså, at midlerne skulle anvendes uanset vedtagelse eller ikke-vedtagelse i Rigsdagen. Andre fæstningstilhængere meldte sig med ideer om en »forsvarsbank« eller om »forsvarsforbudsforeninger«.²⁰ Ordvalget havde reference til de selvhjælps-

foreninger, som var stiftet for arbejderne siden 1860'erne. Gennem f.eks. fællesindkøb kunne arbejderne opnå rabatter og skulle dermed ikke behøve at forlade sig på den offentlige fattighjælp. Når forsvarsvenner tænkte i selvhjælps-baner tænkte man trods alt næppe i storkøb og rabatter; men uafhængigheden af det offentlige – eller rettere: de demokratiske beslutningsprocesser – det opnåede man.

Vort Forsvar påskønnede nok viljen, som lå bag indsamlingstankerne; men bladet reserverede sig over for det store arbejde og det tvivlsomme udbytte af metoden.²¹ Alligevel blev indsamlingsideerne så småt fra juni 1884 til konkret virkelighed. To grosserer og en kaptajn annoncerede under mærket »N.S.W«, i Vort Forsvar, og efterhånden meldte hundrede mand sig til at organisere indsamlingskomiteen. Da kongens og krigsministerens godkendelse var indhentet, trådte komiteen den 28. marts 1885 ud af sin anonymitet. 250.000 opråb blev spredt over hele landet. I forvejen havde 2.727 mænd og kvinder tegnet sig for bidrag af i alt en kvart million kroner.²²

Med den provisoriske finanslov den 1. april 1885 indledtes provisorietiden. Finansloven indeholdt blandt andet projekteringen af Københavns befæstning, og i efteråret gik det krigsministerielle arbejde i gang. Regeringen havde hugget hårdknuden over og endelig hævet forsvarssagen over politikken. Sådan så det ud på overfladen. Reelt satte Københavns landbefæstning nu et næsten lige så dybt skel mellem venstre- og højrefolk som selve forfatningsspørgsmålet. Frem til 1894 var det befæstningen, som hindrede provisorietidens afvikling og forfatningsspørgsmålets løsning.

Såvel regering som »Foreningen til ved Selvbeskatning at fremme Fædrelandets Forsvar« havde gjort sig mere eller mindre uafhængige af politiske beslutningsprocesser. Handlekraften tilførte på den ene side forsvarsbevægel-

sen saft og kraft, som udmøntede sig i stigende medlemstal og i flere foreninger.²³ På den anden side skiltes vandene mellem de gamle medlemmer. Ikke alle sympatiserede med de nye metoder, og ligefrem ubehageligt blev det for modstanderne, da de stilledes til ansvar for underskriften på forsvarsadressen i 1883 – som om den gav dem en moralsk forpligtelse til også at yde bidrag til »Selvbeskatningen«. Men det var ikke ligegyldigt, om forsvarssagen blev gennemført ad provisorisk vej, skrev lærer Jensen fra Frederiksberg,

*eller ad den, der hos et frit Folk gjælder for den loulige. Jeg tror ikke, at hint »første Spadestik« til Garderhøjfortet, der saa tydelig illustrerer den Selvtægtens Vej, hvorpaa **Fædrelandets Forsvar** til mange Forsvarsvenners Sorg er slaaet ind, vil øge Tallet indenfor deres Kreds af dem, der ville have Forsvarsadressens Udtalelser om Offerberedvillighed fortolkede paa den Maade...²⁴*

Pastor Koch spurgte sig, hvad egentlig tanken var med Garderhøjfortet. I ensom majestæt tjente det intet formål. Hvis »selvbeskatningen« dernæst ville sætte sig ned og afvente enighed i folket, havde foreningen forlænget sin egen ventetid. Garderhøjfortet ville blive opfattet som en provokation og gøre flertallet i befolkningen endnu stejlere.²⁵

At regeringen til den bitre ende ville bygge fæstningen af midler, den bevilgede sig selv, lå tilsyneladende uden for pastor Kochs forestillingsevne. Men selv ikke krigsministeren regnede i begyndelsen med, at det kunne lade sig gøre at bygge landbefæstningen på provisoriske finanslove, uden at selve planen nogensinde blev vedtaget.²⁶ Store dele af fæstningsarbejdet blev sat i gang under udseende af, at det skulle forberede en midlertidig feltbefæstning. Der blev dog taget skyldigt hensyn til den permanente landbefæstning, som de

militære planlæggere nærrede forhåbning om, ville blive bygget under politisk mere stabile forhold.²⁷ Og på den måde skød så den permanente landbefæstning sig op stille og roligt.

Vort Forsvars redaktion indtog længe en lunken holdning til selvbeskatterne. Der blev gjort opmærksom på, at de gamle »Foreninger til Forsvarssagens Fremme« ikke havde nogen organisatorisk forbindelse til »Selvbeskatterne«, at man endog på væsentlige punkter var uenig.²⁸ »Selvbeskatningens« bekendtgørelser blev optaget – på anmodning og ikke kommenteret. Bladet delte også længe sol og vind lige mellem Højre og Venstre: Begge partier prioriterede forfatningsspørgsmålet højere end forsvarssagen.²⁹ Balancegangen var umulig, og efter en kontant befæstningsnegativ udtalelse af Venstres Holstein-Ledreborg i 1887, greb bladet anledningen til at tage parti og forsvare provisorismen: De mennesker, som bærer ansvaret, og som ser faren, har også pligt til at afværge den i tide.

Målet helligede midlet – nu også for *Vort Forsvar*.³⁰ Bladet mistede ved den lejlighed en del abonnenter blandt venstrefolk.³¹

Selvbeskatningens organisation og praksis

Selvbeskatteren kunne yde direkte kontante beløb, tegne sig for løbende bidrag, købe forsvarsbøger og –mærker eller ofre værdigenstande til videresalg eller bortlodning. Foruden indkasseringen af de forskellige former for bidrag oplyste og agiterede »Selvbeskatningen« også i sagens tjeneste. Foreningen udsendte tillige et internt meddelelsesblad, *Fædrelandets Forsvar*.

Aktiviteterne krævede naturligvis organisation. Landet blev opdelt i kredse, hvor der i hver kreds helst skulle sidde en bestyrelse. Det blev kredsforstande-

rens opgave at udse og interessere ansete mænd i kredsen for sagen. På længere sigt var det målet, at kredsen blev inddelt i sogne. Det kunne gøre indsamlingen desto mere effektiv. Hvor der blev dannet en bestyrelse, skulle denne vælge et selvsupplerende forretningsudvalg på mindst fire personer til varetagelse af det daglige arbejde.

Øverst i »Selvbeskatningens« hierarki var overbestyrelsen og i praksis navnlig det københavnske forretningsudvalg. Det bestod af ni mand, var selvsupplerende, og dets formand og næstformand blev også valgt af forretningsudvalgets medlemmer. Foreningens hovedkasserer deltog i forretningsudvalgets møder.³²

Efter et halvt år, da den første selvbeskatningsbegejstring havde lagt sig, måtte nye veje afprøves. Det skete med de såkaldte standsindsamlinger – først blandt præsterne, siden fulgte indsamlinger blandt læger og lærere. I 1886 blev apotekere, jernbaneembedsmænd og landbrugere opfordret til at følge trop, og det var håbet at få flere erhverv med i 1887.³³ Ret hurtigt rejste der sig kritik af indsamlingerne.³⁴ Højrepolitikeren og befæstningstilhænger J.N. Madvig, som i forvejen ikke var begejstret for »Selvbeskatningens« private forbyggeri, pegede på det pres, standsindsamlingerne lagde på især embedsmændene. I rad og række blev de stillet op til sammenligning for hinanden i en sag, som alle vidste havde regeringens sympati. Det gjorde heller ikke presset mindre, når højtansete foresatte gik forrest i indsamlingen. *Det synes mig her unegtelig at være formeget af »Organisation«.*³⁵ Indsamlingerne blev vist nok kun en realitet blandt præsterne, lægerne og lærerne.

Større succes havde kvindernes organisering i »damekomiteer«. Komiteernes hovedopgave var at afhænde naturaliegaver på den for forsvarssagen mest indbringende måde. I provinsen blev damekomiteerne ofte stiftet på for-

anledning af forsvarsagitatoren, oberstløjtnant Nielsen. Et medlem af det lokale selvbeskatningsudvalg sad som sekretær og formand for damekomiteen.³⁶ Det var altså mænd, som afstak rammerne; men inden for disse udfoldede kvinderne stor opfindsomhed og organisationstalent. Værdigenstandene blev bortloddet, eller de blev sendt på auktion under mange forskellige former. Særlig iderigdom blev viet forsvarsfesterne. Det var fester af op til flere dages varighed med en mangfoldighed af indslag foruden festtalerne (som mændene holdt): basar, diletant, forlystelser, komedier, koncerter, korsang, tableauer og tombola. Mad og drikke var der naturligvis også sørget for. I september 1887 fik kvinderne deres velfortjente skulderklap: *Det er Kvindernes Tilslutning til »Selvbeskatningen«, der har givet Forsvarssagen fornyet Kraft*, hed det i *Fædrelandets Forsvar*. De 72 damekomiteers i alt 230 forsvarsfester på ca. 5 år var uden tvivl med til at holde gejsten i »Selvbeskatningen« ved lige.

Kvindernes rolle er imidlertid ikke fortalt alene ved praktisk organisationstalent. Som mødre kunne de, og blev de brugt til at sætte diskussionen i følelsesmæssige svingninger – intellektuelt uangribeligt og, afhængig af temperament, meget virkningsfuldt. Sofie Jensen havde i sin tid krævet et værn for den søn, som hun gerne ofrede fædrelandet. Pastor Vilhelm Birkedal mente at kende en kvinde, som hellere havde mistet sine fire sønner ved Dybbøl i 1864 end set en af dem nægte at blive soldat. I sin tale ved forsvarsfesten på Sorgenfri i juli 1887 karakteriserede Birkedal kvinden som folkets samvittighed. Et citat fra talen kan illustrere det højtsvungne toneleje, som ofte anvendtes af selvbeskatterne:

Hvor var Kvinden i Danmarks første Dage? Hun sad i Dronning Thyras Skikkelse ved Dannevirke og skuede glad ud-

over alle de Arbejdere, som hun havde samlet til Betyggelse af vort Land mod de søndre Naboer... Nu i Trængselens Dage har hun ikke svigtet sine Forgængere; vi bygge paa et nyt Dannevirke og Kvinden bygger med paa det, og som Thyra Danebod den Gang arbejdede for at bevare sit Land, saaledes har mange Danekvinder nu arbejdet med i Forsvarssagen og faaet deres mænd og Brødre til at ofre baade Tid og Penge...³⁷

Hvor mange danskere, som alt i alt bidrog til »Selvbeskatningen«, er det umuligt at sige. Et år efter indsamlingens start havde 25.189 tegnet sig for et samlet beløb på 956.807 kr. Da »Selvbeskatningen« ved årsskiftet 1891/1892 afsluttede indsamlingen, var der tegnet bidrag for et beløb på 1,7 mio. kr.³⁸ En del af bidragyderne var uden tvivl gengangere fra tidligere.

Pengene blev brugt til at bygge Garderhøjfortet og til køb af et ca. 10 ha. stort areal omkring den kanal, som skulle udgraves i forbindelse med et oversvømmelsesprojekt omkring Lyngby og Ordrup.³⁹ I august 1887 mente »Selvbeskatningens« forretningsudvalg at råde over midler til endnu et fort, og der blev derfor rettet henvendelse til krigsministeren. Den post havde førnævnte oberst Bahnson siddet på siden 1884. Nu pegede han på, at Landstingets befæstningsforslag indeholdt et fort ved Gammelosegaard. Dette fort ville være til stor støtte for anlæggene, som regeringen udførte ved nord- og nordvestfronten.⁴⁰

»Selvbeskatningen« fik udført en del jordarbejder og opstillet tre panserlavetter; men selve fortet oversteg foreningens økonomiske formåen. Krigsbestyrelsen måtte overtage arbejdet i juli 1889.⁴¹

Selvbeskatningen som bygherre

Byggegrunden ved Garderhøjen havde

»Selvbeskatningen« fået forærende af patriotiske mænd i november 1885.⁴² Fire måneder senere, den 10. marts 1886, gav krigsministeren sin tilladelse til at iværksætte byggeriet, og den 27. marts blev altså det første spadestik til Garderhøjfortet taget.⁴³ Bahnson skrev i 1886 under pseudonym, at det ikke kunne falde nogen Krigsbestyrelse ind at beordre Hærens Artilleri- og Ingeniør-officerer til at udføre og kontrollere Arbejdet ved et frivilligt Fort.⁴⁴ »Selvbeskatningens« forretningsudvalg anmodede dog om sagkyndig assistance fra krigsbestyrelsen, og J.J. Bahnson henviste til oberstløjtnant Sommerfeldt. Sommerfeldt var ingeniørofficer, 44 år gammel – og 22 år yngre end sin chef, general Ernst. Oberstløjtnanten var en hyppigt benyttet taler i »Selvbeskatningens« regi, og i efteråret 1885 havde han medvirket ved den krigsministerielle rekognoscering og projektering af befæstningsterrænet.⁴⁵

Der var et vist hastværk med at få sat byggeriet i gang, og Sommerfeldt måtte løbende udfærdige detailplaner. Det skete på den ene side under hensyn til bygherrens økonomiske stilling, der stod og faldt med befolkningens vedholdende offervilje. På den anden side måtte planerne trods alt godkendes af chefen for ingeniørkorpset, general Ernst. Garderhøjfortet skulle passe så nogenlunde ind i den øvrige plan for befæstningen. På krigsministerens opfordring havde Sommerfeldt straks fået udleveret alle godkendte og relevante befæstningsforslag. Sommerfeldt bemærkede senere over for general Ernst, at Garderhøjfortet var blevet bygget under meget vanskelige forhold.⁴⁶

Havde oberstløjtnant Sommerfeldt blot været en militær funktionær, kunne han have udført befæstningsplanerne, så langt som pengene nu strakte. Sommerfeldts loyalitet lå imidlertid først og fremmest hos »Selvbeskatningen«, og det vil sige, at han til en vis grad udformede detailplanerne mere ef-

Oberstløjtnant E.J. Sommerfeldt. Født i Randers 1842, død i Algier 1903. Foruden en glimrende karriere inden for ingeniørkorpset deltog E.J. Sommerfeldt også i det offentlige liv, ikke mindst som foredragsholder i Selvbeskatningens regi. Han var tillige formand for Højres Arbejder- og Vælgerforenings 1ste kreds og medlem af vælgerforeningens hovedbestyrelse. Foto: Rigsarkivet.

ter økonomien i foreningen end efter sine overordnede hoveder.⁴⁷ Sommerfeldt kunne manøvrere med rækkefølgen af de forskellige enkeltarbejder. På et tidspunkt, hvor der var lavvande i »Selvbeskatningens« kasse, blev byggeriet af en strubekaserne ved Gammel-mosegaardfortet udskudt til fordel for nogle væsentligt billigere jordarbejder.⁴⁸ I øvrigt var det især på bestyrelsen af forterne, der kunne fires, og det var oberstløjtnant Sommerfeldt nok

desto mere tilbøjelig til, som han selv var ingeniørøfficer.

Inden for sit område var Sommerfeldt ambitiøs og dynamisk. Som leder af 4de Ingeniørdirektion under Krigsbestyrelsen udformede han den såkaldte sommerfeldtske front (vestvolden fra Husum og ned sydøstover). For den høstede han megen anerkendelse i udlandet.⁴⁹ Alligevel fik Sommerfeldt dog større rum for sine nye ideer inden for »Selvbeskatningens« rammer. Planerne skulle

ganske vist godkendes af artilleri- og ingeniørgeneral; men da Krigsbestyrelsen ikke stod som bygherre, var grænserne for det frie initiativ trukket knapt så skarpt op.⁵⁰ »Selvbeskatningens« byggeudvalg lod sig heller ikke med sin finansielle synsvinkel gå på af militært sagkyndige autoriteter – *det er lidet hensigtsmæssigt at ofre betydelige Summer paa de Værkers Stormfrihed, hvis Skyts paatænkes placeret udelukkende i Pantsertaarne eller Pantserlavetter, da ethvert saadant Værk formentlig er aldeles uangribeligt i den indre centrale Deel af Værket*, skrev det selvbevidste byggeudvalg til oberstløjtnant Sommerfeldt.⁵¹

På et tidspunkt optrådte både Sommerfeldt og »Selvbeskatningen« dog en tand for selvstændigt. Oberstløjtnanten havde fra sine mange rejser i udlandet kendskab til det allernyeste inden for krigsteknik; men de ældre generaler og især artilleristerne havde ikke altid den store forståelse for nye ideer.⁵² Derfor satte de sig også på bagbenene, da et kanontårn fra Grusonwerk i Tyskland var blevet bestilt hen over hovedet på dem. Artilleristerne mente, at kontrakten var for bindende, og det kunne vanskeliggøre indkøb af reservedele og tårne fra andre fabrikker. »Selvbeskatningen« havde heller ikke fået udleveret de detaljerede tegninger, som var en forudsætning for, at man selv kunne reparere kanontårnet. Sommerfeldt havde bistået »Selvbeskatningens« byggeudvalg ved kontraktindgåelsen. Som ingeniørofficer var han ikke vant til, at specialtegninger var nødvendige, derfor havde han ikke været opmærksom på problemet.⁵³ Kanontårnet fra Grusonwerk blev leveret og stillet op på Gardnerhøjfortet; men sidenhen måtte »Selvbeskatningen« handle med St. Chamond.⁵⁴

Det nationale – for selvbeskattere og socialdemokrater

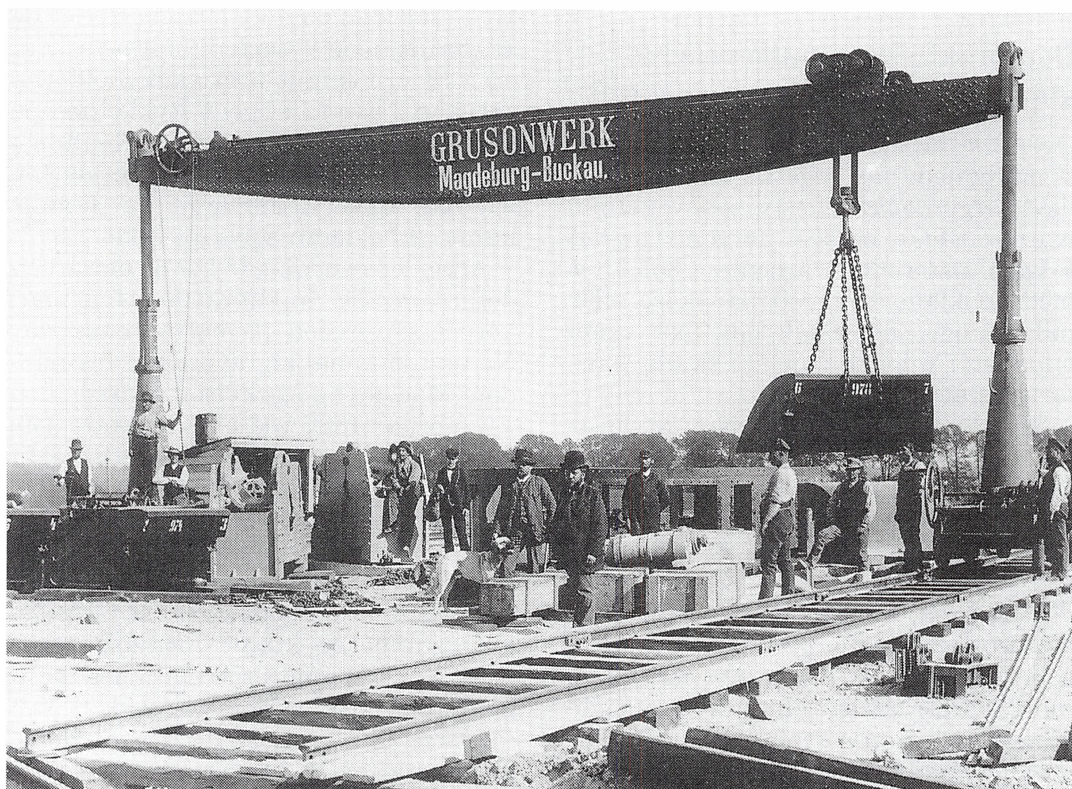
Bag den politiske demonstration i byggeriet af det meget håndgribelige selvbeskatningsfort i Lyngby og bag de intetsigende – om end stemningsfulde – talemåder fortonede selvbeskatternes ide om det nationale sig i tåger. Man fristes til at tro, at den positive og selvfølgelig holdning til Københavns befæstning var dem nok. Diskussioner var – til forskel fra, hvad der var tilfældet i den bredere og mere folkelige forsvarsbevægelse – ikke nødvendige.

En grundtvigiansk opfattelse af danskheden – med vægtning af kundskaber og kultur – lå den fremtrædende selvbeskatter, grosserer H. Wulff, fjernt. I skriftet *Danmarks Livssag* fra 1879 knyttede han det danske snævert til flag og territorium:

*Jeg saa hellere vort Folk en Tid mindre lykkeligt i ydre Forstand, mindre kundskabsrigt og mindre pleiet i alle Maader, men saa til Gjengjæld værende dansk i Sind og Skind, end jeg saae det i udvortes Forstand lykkeligste, kundskabsrigeste og bedst situerede Folk, men under fremmed Scepter og følgende et fremmed Flag.*⁵⁵

Med Birkedals citerede tale som eksempel kan der så nok til flag og territorium føjes en modellérbar fædrelandshistorie.

For de danske socialdemokrater i 1880'erne var det nationale (i det mindste teoretisk set) underordnet internationalismen. Nationaliteten havde en plads i bevidstheden; men en nationalfølelse var ikke primært betinget af et nationalt territorium, ej heller af en national kultur. Forudsætningen for både en national følelse og en national kultur var den materielle velfærd – eller i det mindste en smule økonomisk overskud

Pansertårnet fra Grusonwerk – «Folkets Taarn», som den lokale højre-avis kaldte det – blev opstillet på Garderhøjen i løbet af maj 1889. Det blev bestykket med to store kruppske kanoner. I slutningen af juli skulle militæret holde øvelse med henblik på tårnets og kanonernes betjening. Hvis Kjøbenhavns Amts-Avis' ord står til troende, havde hærens ledelse først måttet indhente Selvsbeskatningens tilsagn, før øvelserne kunne finde sted. Foto: Tøjhusmuseet.

for den enkelte og en positiv økonomisk udvikling for samfundet.⁵⁶

Socialisternes (nationale) kamp for bedre sociale vilkår var betinget af en international klassesolidaritet. Skruebrækkeri på tværs af landegrænserne var i 1864 et af incitamenterne til dannelsen af den socialistiske internationale. Senere forsøgte den danske arbejderbevægelse at dæmme op for skruebrækkerproblemet ved at styrke organiseringen i de nordiske broderlande. Den første skandinaviske arbejderkongres i Göteborg i 1886 kan bl.a. ses som udtryk herfor.⁵⁷

Den praktiske internationalisme havde også sit mere ideale sidestykke. Da »Nationalt Arbejderforbund« i december 1885 afholdt sin konstituerende

generalforsamling, mødte et par socialdemokrater frem og tog til orde imod et af forbundets vigtigste programpunkter: At forbeholde danskere beskæftigelsen ved offentlige arbejder. Nej, sagde socialdemokraterne. Man skulle ikke prædike nationalhad og se en fjende i enhver fremmed. **Kapitalen** dikterede forholdene, og den tvang undertiden arbejderne over de nationale grænser.⁵⁸

Formelt blev fæstningsbyggeriet beholdt de danske arbejdere; men selv om udbudet af dansk arbejdskraft i sidste halvdel af 1880'erne var mere end rigeligt, fandt en del svenskere alligevel beskæftigelse ved byggeriet. Derved blev arbejderbevægelsens internationalisme udfordret – og i nogen grad brudt.

Den praktiske håndhævelse af klausulen om dansk arbejdskraft

Over for arbejderne blev beskæftigelsesmulighederne regeringens væsentligste argument for fæstningsbyggeriets iværksættelse, og som antydnet var det krigsministerielle arbejde behæftet med en klausul om, at danskere eller udlændinge, som havde haft fast bopæl i landet i mindst fem år, skulle have fortrinsret til jobbene.

Socialdemokraterne afviste, at fæstningsbyggeriet skulle kunne få gavnlige virkninger for beskæftigelsen. Dertil havde de som antimilitarister og tilhængere af parlamentarismen først og fremmest politiske grunde. De pegede dog også på, at man hellere skulle investere pengene i produktivt arbejde som f.eks. veje og jernbaner. Ikke mindst betragtede de den bugnende statskasse som de svagest stillede opsparring. Den burde anvendes til finansieringen af de sociale love, visnepolitikken havde bremset.⁵⁹

Mens vestfronten af Københavns landbefæstning bestod af to enceinter, Vest- og Husumenceinten, udgjordes nordfronten af et antal større eller mindre forter og et oversvømmelsesprojekt. Til dette projekt hørte kanalen ved Lyngby. Udgravningen begyndte i efteråret 1886, i juni var det blevet udliciteret til entreprenørerne Madsen og Michelsen. Et mandskab fra ingeniørtropperne førte tilsyn og anviste arbejdsmetoden.

Blandt andet fordi samarbejdet mellem Ingeniørkorps og private entreprenører forløb meget dårligt, trak arbejdet ud.⁶⁰ Før man for alvor var kommet i gang med selve udgravningen, var det blevet vinter, og frosten standsede arbejdet. Entreprenørerne kom under utålmodigt pres fra Krigsministeriet og fra kreditorerne. Så selv om vejret stadig var dårligt, forcerede entreprenørerne arbejdet. Under disse arbejdsfor-

hold faldt den daglige fortjeneste for de akkordlønnede arbejdere helt ned til 73 øre. 73 øre kunne rigtignok holde en arbejder i live til et godt stykke hen på eftermiddagen. Men penge til aftensmad eller til et sted at sove om natten var der ikke.⁶¹ Forsørge en familie kunne arbejderne selvsagt ikke.

Arbejderne nedlagde her og der arbejdet, samtidig forstærkedes Ingeniørkorpsets pression på entreprenørerne. Nu skulle kanaludgravningen fra hånden. Madsen og Michelsen svarede den 11. februar 1887 ved bl.a. at sætte som betingelse for arbejdets fortsættelse, at de fik dispensation fra klausulen om kun at beskæftige danskere. Allerede den 5. februar havde oberstløjtnant Sommerfeldt imidlertid påpeget over for Ingeniørkorpsets chef, at arbejdsstandsningerne kunne modvirkes ved at give entreprenørerne mulighed for at benytte svensk og norsk arbejdskraft.⁶² Madsen og Michelsens håbløse økonomiske stilling og Krigsbestyrelsens ønske om at fremskynde arbejdet betød, at entreprenørerne forinden blev sat fra arbejdet.

I februar kom der næppe svenske og norske arbejdere til kanaludgravningen.⁶³ Presseomtalen af de »73 øre« var endnu frisk i erindringen, og for krigsministeriet havde det været et politisk uheldigt tidspunkt at dispensere fra klausulen. Den 11. februar stillede den fremtrædende højrepolitiker Henning Matzen en forespørgsel i Landstinget til konsejlspræsident Estrup: Ville regeringen bestræbe sig på, at statslige arbejder så vidt muligt ikke blev udliciteret til private entreprenører? Under arbejdsløshedsperioder måtte arbejderne ofte arbejde til helt urimelige lønninger. Det var en uret mod arbejderne – og til skade for regeringen. Estrup gav sin partifælle ret. Dernæst tog krigsministeren ordet for at give en nærmere forklaring på forholdene ved kanalarbejdet og de 73 øre. Selv om Bahnsons forklaring i virkeligheden nærmest be-

Foruden jordarbejderne byggedes der ved Husumenceinten i oktober 1889 et krudtmagasin, batar-duer, kaponierer og boliger til opsynspersonalet. Endvidere blev der gravet et underløb under Harestrup å, og de dele af Husumenceinten, som stod færdige, blev heget og beplantet. Samtidig arbejdedes der på alle fire afsnit af Vestenceinten, på Gammelmossegårdsfortet, Christiansholms-batteriet og på Stenmarken ved Aunsøgaard (grusgrav og skærvfabrik i Nordvestsjælland). I oktober 1889 arbejdede godt og vel 1.600 arbejdere på den del af befæstningen, som hørte under Krigsbestyrelsen, heraf var ca. 1.280 arbejdsmænd. Foto: Tøjhusmuseet.

kræftede Matzens meget generelle og mørke fremstilling, og selv om Bahnson langt fra lovede at gøre mindre brug af private entreprenører i fremtiden, så erklærede Matzen sig dog tilfreds med krigsministerens svar.⁶⁴ Alligevel kan forespørgslen godt have tjent bredere formål end blot at lade krigsministeren udtale sig. Henning Matzen havde nære forbindelser til en samtidig spirende antisocialistisk arbejderbevægelse. Og bevægelsen kunne naturligvis ikke i længden leve med, at dens loyale støtte til regeringen blev modsvaret af arbejdsforhold som dem ved kanalen.

Arbejdernes sag måtte dog tales mindre spagfærdigt, end det blev gjort af

højremanden Matzen. Godt og vel to måneder senere blev der ved Ermelundskanalen åbnet adgang for udenlandsk arbejdskraft, og agenter rejste til Sverige for at hverve arbejdere. Der var igen udbrudt strejke.

Arbejderne såvel ved Ermelundskanalen som ved Garderhøjfortet krævede daglønnen forhøjet fra 2 kr. 40 øre til 2 kr. 75 øre. En forhøjelse af daglønnen var normal om foråret, hvor arbejdsdagen også blev længere. Ved mellemkomst af Arbejdsmændenes Forbund blev der nedsat et strejkeudvalg på tre mand, som skulle søge forhandling med entreprenørerne. Dagen efter ankom de første 50 svenskere med toget til

Lyngby banegård. Herfra blev de af gendarmerne eskorteret ud til arbejdspladsen. Et par dage senere opgav kanalarbejderne strejken. De havde hørt, at ikke mindre end 150 svenskere var blevet ansat.⁶⁵

Nogle af svenskerne vendte om, når de erfarede, at de skulle agere skruebrækkere. Andre var måske ligeglade. Andre igen havde sat sig i gæld på grund af rejseomkostninger og indfæstningsgebyr og kunne ikke vende om. Det sydlige Sverige var blevet gennemtrawlet af kommissionær S. Olsson, som havde lovet de svenske arbejdere fast arbejde i ti år til en dagløn af 2 kr. 40 øre. Det faste arbejde var blevet svenskerne garanteret ved udstedelsen af en fæsteseddel. Den kostede 3 kr. Rejseudgifterne stod i ca. 7 kr.⁶⁶

To forsøg på at fastslå svenskernes andel af det samlede antal fæstningsarbejdere har givet meget forskellige resultater. Fra juli til december 1888 er det konstateret, at 7,8% af de beskæftigede ved Husum-enceinten var svenskere (og kun 0,8% havde Sverige som deres seneste opholdssted).⁶⁷ For Vestenceinten i samme periode er tallet anslået til 33%.⁶⁸ Tager man svenskerne ud af undersøgelserne, fordeler danskerne sig med noget over halvdelen fra landdistrikterne og her med en naturlig overvægt på de københavnske omegnskommuner – resten kom fra København og provinskøbstæderne.

En del af svenskerne var uden tvivl blevet ansat på lige fod med danskere, fordi de som landarbejdere havde haft fast bopæl i landet i mindst fem år; men det forklarer selvsagt ikke den påviste difference. Derimod kan der være grund til at hæfte sig ved, at undersøgelserne omfatter to forskellige enceinter.

I perioden juli til december 1888 forekom ingen strejker ved Husum-enceinten. Ved Vest-enceinten strejkede 300–400 mand i august 1888.⁶⁹ Eftersom strejker kunne give Krigsbestyrelsen anledning til at dispensere fra klausu-

len om dansk arbejdskraft, er det naturligt at søge forklaringen på de store udsving netop i strejkerne. Det betyder samtidig, at svenskerne ikke kun var svenskere. En vekslende andel af dem var også skruebrækkere.

Svenskernes behandling

Ser man på, hvordan *Social-Demokraten* omtalte skruebrækkere, fik svenskerne nærmest positiv særbehandling.⁷⁰ Avisen belyste de omstændigheder, hvorunder svenskerne var kommet til Danmark. Ganske vist kunne det ikke vække klassefællernes respekt, at svenskerne var blevet bondefanget; men det forbandt dog trods alt skruebrækkeriet med en vis uskyld.

I Lyngby nægtede flere logiværter at udleje til svenskerne. *Social-Demokraten* skrev: *Vore svenske Brødre faar vedblivende en ilde Medfart i Lyngby.*⁷¹

I april 1888 indsendte Arbejdsmændenes Forbund i København et andragende til krigsministeren. Heri anmodede man om 1) at der ved antagelsen af folk til arbejdet under ministeriet blev lagt særlig vægt på, at de var danskere eller havde fast bopæl i Danmark; 2) at lønnen april-september måtte blive forhøjet til 3,50 kr., til 3 kr. i månederne marts, oktober og november og til 2,66 kr. i de tre vintermåneder; 3) at arbejdstiden i sommermånederne blev forkortet med timen fra 6 til 7 om aftenen; og 4) at der blev ført tilsyn med fæstemænd og agenter, således at disse ikke gav falske løfter, og at der ikke blev antaget flere folk, end der var beskæftigelse til.

Krigsministeren svarede: At den i øvrigt allerede eksisterende bestemmelse om dansk arbejdskraft blev overholdt, så vidt omstændighederne tillod det. At det kunne få uoverskuelige konsekvenser, hvis Krigsministeriet pludselig fastsatte en normalløn, der eventuelt

kunne stå i misforhold til arbejdets værdi – og at ministeriet i øvrigt ønskede sine arbejder udført så billigt som muligt. Da befæstningsarbejderne ansås for påtrængende, kunne arbejdstiden ikke indskrænkes. Endelig havde Krigsministeriet ikke midler til at føre tilsyn med agenter og fæstemænd.⁷²

Ved et møde for alle fæstningsarbejdere fastslog et medlem af bestyrelsen for Arbejdsmændenes Forbund, at skulle arbejderne opnå noget, måtte de selv tage fat. I resolutionen hed det, at regeringen trods sine gentagne løfter så åbenbart ikke havde til hensigt at lindre den nød, arbejdsløsheden forårsagede. Derfor vedtog forsamlingen at slutte sig til Arbejdsmændenes Forbund.⁷³ Og forbundet tog herefter for alvor fat på organiseringen af fæstningsarbejderne. Der blev afholdt en række møder, et par stykker også på lokal opfordring. Desuden lod bestyrelsen forretningsfører Hermansen rejse ud og undersøge forholdene. Han hæftede sig ved mangelfuld lønudbetaling, uretmæssige afskedigelser – og tilstedeværelsen af svenskere, som blev foretrukket for danskere.⁷⁴

Hermansens undersøgelser resulterede i artikler om forholdene i *Social-Demokraten*; men i øvrigt var det meningen at samle stof til en klage til krigsministeren. I midten af juni konstaterede Hermansen, at der nu ikke længere blev ansat svenskere, så klagen blev udsat.⁷⁵

Det var altså særlig svenskerne, man ville til livs!?

Svenskerne – eller rettere klausulen om fortrinsvis at anvende dansk arbejdskraft – var det, forbundet »havde på« krigsministeren. Her var et konkret løfte, som krigsministeren burde kunne stilles til ansvar for, og her kunne ligge væsentlige byggesten til en lønbarriere. For arbejdsmændene blev tilgangen af arbejdskraft ikke som i andre fag begrænset af faglige kriterier. Arbejdsmand kunne enhver, der havde sin før-

lighed, blive. I lønkamp gav det ikke just arbejdsmændene en heldig stilling.

Fæstningsarbejdergruppen havde i høj grad den for arbejdsmændene karakteristiske brogede sammensætning med en stor andel af landarbejdere. De udgjorde ikke noget godt organiseringspotentiale. Derfor blev organisationen også meget afhængig af succes og modsat meget sårbar over for tabte strejker og for de dårlige erfaringer, skruibrækkere – hvad enten de nu var danske eller svenske – efterlod sig. Havde krigsministeren indfriet sit løfte, ville forbundets bestræbelser på at forbedre arbejderens vilkår have syntes mindre udsigtsløse, og det igen kunne have haft afgørende betydning for organiseringsgennemslagskraft blandt arbejderne.

Forståelsen for arbejdsmandsforbundets handlemåde behøver ikke at tilsløre det rent principielle i metoden. Forbundet gjorde køb på internationalismen – ikke som udtryk for en anti-svensk holdning, men for at drage nytte af et krigsministerielt løfte. Håbet om at opnå en taktisk fordel fik arbejdsmandsforbundet til at skelne mellem svenskere og danskere, selv når de svenske arbejdere ikke strejkede. Med netop denne skelnen – uden for spørgsmålet om skruibrækkeri – brød arbejdsmandsforbundet med det internationale princip.

Tonen i *Social-Demokraten* vedblev ikke at være undskyldende og forklarende over for svenskerne. Navnlig i *Social-Demokraten*s artikel fra den 25. oktober 1887 er den bristede tålmodighed tydelig: *Der er blandt den store Mængde fremmed Arbejdskraft, som særlig er kommen hertil fra Sverige, en Del Individier, der er saa ubehagelige, at man kun kan tænke sig dem i Selskab med Gendarmer, og disse to Parter ligger da ogsaa i stadig Fejde, under hvilken henholdsvis Knive og Sabler danner det truende Moment. Fortsættelsen lyder dog: Det er Højres Betalingsvilkår, som har*

Ved arbejdet på selve volden tjente en arbejdsmand i oktober 1889 2,50 kr. Arbejdede han på akkord, kunne han opnå en dagløn på 2,70 kr. Håndværkere og formænd tjente mellem 4 og 6 kr. om dagen. I september, hvor fæstningsbyggeriet skulle konkurrere med høstarbejdet, tjente en arbejdsmand mellem 3 kr. og 3,33 kr. Fæstningsarbejdernes løn kom langsomt på højde med niveauet i København. De mange spontane arbejdsnedlæggelser i begyndelsen blev afløst af færre, men mere velafrettede strejker på det strategisk rette tidspunkt, om sommeren. Uden at fæstningsarbejderne blev velorganiserede, fik det betydning, at Arbejdsmandenes Forbund støttede arbejdernes krav og bragte deres vilkår i fokus. Her ses broen over Husum-Mørkhøj-vejen i oktober 1889, hvor en af de omstridte gendarmere besigtiger arbejdet. Foto: Tøjhusmuseet.

fortrængt dansk Arbejdskraft og udefra skaffet os en Del Personer af tvivlsom Karakter, som sammen med deres hæderlige fattige Landsmænd skal tjene Skillingerne ved »Livssagen«.

Social-Demokraten opdeltede altså svenskerne i de tvivlsomme og i deres

hæderlige landsmænd. Hvordan var nu forholdet mellem danske og svenske arbejdere?

I Lyngbys lokale avis kunne man næsten dagligt læse om de urolige fæstningsarbejdere. Slagsmålene var hyppige, og tilsyneladende var svenskerne

involveret i en del. Avisens politinotiser kan være svære at tolke;⁷⁶ men det synes ikke at være det dansk-svenske forhold, der var årsag til skærmydslerne. Derimod gav opsætsighed mod politi og gendарmer og fuldskab ofte anledning til påtale. En enkelt gang kommenterede også *Social-Demokraten* et slagsmål. Det skete under titlen *Blodigt Slagsmaal mellem Svenske og Danske*. Men indholdet svarede strengt taget ikke til overskriften. Fronten gik på tværs af nationaliteterne. Det var en svensker og en dansker, der i fællesskab var udsat for et angreb. Den mest aggressive af de angribende var – stadig ifølge *Social-Demokraten* – en svensker.⁷⁷

Heller ikke politiprotokollen fra Lyngby vidner – for så vidt den overhovedet siger noget indholdsmæssigt om forseelserne – om et specielt dansk-svensk fjendskab. Derimod viser den en klar tendens: Fra juli til december 1887 skete der 40 anholdelser af arbejdere med betegnelsen fæstnings- eller kanalarbejder. 22 svenskere blev anholdt, 14 forskellige danskere og to nordmænd.⁷⁸ I det følgende halvår, fra januar til juni 1888, blev 11 svenskere og 4 danskere anholdt. Går man nu ud fra, at der stadig var flere danskere end svenskere beskæftiget, var altså svenskerne de mest urolige.⁷⁹

Det kan altså have været kendsgerningerne, *Social-Demokraten* skildrede, når den omtalte ubehagelige og tvivlsomme individer som den ene del af svenskerne.

Der var dog også en anden gruppe fæstningsarbejdere, som gjorde sig uheldigt bemærket, og det i så høj grad, at den lokale avis efter flere lignende tilfælde ironiserede over, at nu var der *til en Afveksling en jydsk Kanalarbejder, der var bleven svirende og gjorde Spektakler i Lyngby*.⁸⁰

Af de fjorten danske fæstningsarbejdere, der blev anholdt i Lyngby fra juli til december 1887, var de fem jyder, og

en var fynbo. Otte forskellige sjællændere blev anholdt. Et par af sjællænderne figurerede to gange. I det næste halvår blev to eller tre jyder anholdt – én kom fra Fjellerup, men er det Fjellerup i Jylland eller på Fyn? – og en sjællænder. Tager man igen kontingentet i betragtning, var jyderne godt repræsenterede i politiprotokollen.

De arbejdere, som kom langvejs fra, var også i første række dem, der var henvist til kummerlige og interimistiske boligforhold – i bedste fald i baraker eller i logis, hvor flere fæstningsarbejdere ofte delte et værelse – og i værste fald under et dække af løv eller i en høstak. Nogle af svenskerne drog over Sundet til familien om søndagen. Alle befandt de sig til daglig uden det umiddelbare nærvær af familiært ansvar og i et mere »frit« samvær med arbejdskammerater.

En lidt beruset og jovial gendarm klappede en dag et par fæstningsarbejdere på skulderen: *Lad os drikke Dus! Skål (...) vi er jo Børster Allesammen, er det ikke saadan I kalder Jer?*⁸¹

I følge Christian Dansker, selv børste omkring første verdenskrig, er *En Børste (...) en periodisk hårdtarbejdende jordarbejder og lignende og periodisk vagabond*. Blandt børsterne fandtes et hierarki med jernbanebørsterne som de højest rangerende, længere nede befandt herregårdsbørsterne sig. Desuden drejede det sig om *at have et fint børstenavn og kunne præstere de største kraftydelse, ved f.eks. læsning af tipvogne, spigring af jernbanespor eller i drik og slagsmål*.⁸² Børsterne sang til arbejdet. Det var i første række for at holde rytmen – men havde de tilskuere, kunne der også forekomme strofer, *hvor hentydningerne til den kvindelige anatomi var temmelig frimodige*.⁸³

Ved det danske jernbanebyggeri i slutningen af 1880'erne beskæftigedes en del svenske jernbanebørster.⁸⁴ De og deres danske fæller var at betragte som faglært arbejdskraft⁸⁵ – og det gjaldt vel

også ved anlægget af jernbanesporene langs den københavnske befæstnings enceinter.

Også arbejdskraftens ustabilitet indikerer, at vi kan benytte Christian Danskers børstedefinition til at karakterisere **nogle** af fæstningsarbejderne. En stikprøveundersøgelse med 130 udtagne arbejdere ved Vestvolden 1888–1890 har vist, at 26% af arbejderne forlod jobbet, før der var gået fjorten dage. Kun 13% blev mere end et halvt år.⁸⁶

Vandrearbejdere eller børster må ved en ren logisk betragtning være overrepræsenterede blandt de grupper af arbejdere, som havde et forholdsvis fjernt hjemsted. Der er altså ikke noget underligt i, at svenskere og jyder kunne forekomme mere urolige end andre.

Af kildernes manglende vidnesbyrd derom⁸⁷ kan ikke uden videre sluttes, at danske og svenske arbejdere levede i samdrægtighed. Det ville næsten være underligt, om ikke svenskernes skruebrækkerrolle affødte i det mindste midlertidigt fjendskab. Men også i børstehierarkiet lå der at dømme efter Christian Danskers beskrivelse konfliktstof. Det er imidlertid et spørgsmål, om den væsentligste kilde til uro og slagsmål skal søges internt i fæstningsarbejdergruppen.

Arbejderne i lokalsamfundet

Københavns omegn blev i én henseende rustet til ankomsten af det store kontingent af arbejdssøgende. I Lyngby, Ordrup, Utterslev (og Sundby) oprettede gendarmerikorpset permanente stationer. Hvor faste stationer som regel var bemandede med 2–4 gendarmere, udgjorde gendarmstationerne i Københavns omegn en undtagelse herfra med en bemanning på 8–15 gendarmere.⁸⁸ Dertil kom midlertidige stationer som den, der var i funktion, mens Gladsaxe-fortet blev bygget.

I Lyngby blev gendarmene indkvar-

teret den 11. juni 1886 på Sorgenfri. Herfra patruljerede de dagligt ud til Garderhøjfortet – pr. 12. juli i to hold à to gendarmere, hver patrulje med en varighed af 5–6 timer.⁸⁹ Der blev opført et vagthus ved fortet, og området blev indhegnet.

Forholdet mellem fæstningsarbejderne og deres militære opsynsmænd beskrev *Social-Demokraten* kort og fyndigt: *slidende Arbejdsmænd og drivende Gendarmere (...) passer ind i hinandens Tilværelse som en smældende Knaldespisk til et træt Forspand*.⁹⁰ Arbejderne bøjede nok for det meste nakken og kløede på med det slidsomme arbejde; men det kom nu heller ikke sjældent til arbejdsnedlæggelser, og så var gendarmene hurtigt på pletten.⁹¹ Tilsynet vakte irritation, og greb gendarmene ind i konflikter arbejderne indbyrdes, vendte slagsbrødrene ofte deres vrede mod gendarmene.⁹² Et frimodigt *Ned med Estrup* opfattede nærtagende gendarmere som møttet på dem; men den anholdte synder undskyldte sig med, at det *kun var et Mundheld, som han ofte benyttede*.⁹³

Gendarmene førte også opsyn med barakkerne, hvor nogle af arbejderne var indkvarterede, og de greb ind ved konflikter i marketenderiet. En enkelt gang hændte det, at en gendarm fungerede som et slags arbejdstilsyn. Det var ved det konkurstruede kanalarbejde, hvor forholdene antog en så faretruende karakter, at gendarmen simpelthen standsede arbejdet for en tid. Der forefaldt i det hele taget mange arbejdsulykker ved fæstningsbyggeriet. Gendarmene gjorde sig her ofte nyttige og forestod transporten af den forulykkede.⁹⁴

I eftersommeren 1889, hvor fæstningsbyggeriet ebbede ud omkring Lyngby, gik der rygter om, at gendarmstationen skulle nedlægges. Det foranledigede lyngbyborgerne til at iværksætte en underskriftindsamling med det formål at bibeholde gendarmstatio-

Før provisorietiden var store dele af Venstre positive over for en befæstning fra søsiden. Men i 1889, da regeringen forelagde et lovforslag om en styrkelse af søbefæstningen, havde byggeriet af landbefæstningen allerede lagt beslag på store dele af det finansielle overskud. Ydermere blev Middelgrundsfortet betragtet som en del af den nu mere eller mindre virkeliggjorte landbefæstning. Efter lovforslagets fremlæggelse i Folketinget blev det sendt i udvalg. En udvalgsbetænkning med kras kritik af forslaget var på trapperne, da regeringen i januar 1890 udskrev folketingsvalg. I samlingens anden afdeling blev forslaget taget op på ny, nu med en reduktion af budgettet på 25%. Forslaget blev forkastet. På billedet, som er fra juni 1893, udskyller arbejdere sandfyld i forbindelse med byggeriet af Middelgrundsfortet. Foto: Tøjhusseet.

nen på Sorgenfri. Der var stadig brug for gendarmerne, for fæstningsarbejderne blev nemlig i området og tog høstarbejde på de omkringliggende gårde.⁹⁵ Gendarmstationens nedlæggelse har formentlig været et løst rygte, gendarmerne blev i Lyngby provisorietiden ud.

Det var ikke i alle tilfælde, at de bofaste tog gendarmernes parti over for fæstningsarbejderne. Omkring kl. halv ti en majaften 1889 havde ca. 200 fortarbejdere samlet sig til et »opløb« i Hussums omegn, og gendarmerne blev til-

kaldt.⁹⁶ Det var en mælkeforpagter, om hvem *Social-Demokraten* oplyste, at han sympatiserede med hørjreregeringen, som var blevet bekymret over den store mængde arbejdere. I virkeligheden hyggede de sig, stadig i følge arbejderorganet, blot i et lille skov anlæg med sang og harmonikaspil.⁹⁷ Hverken politi eller gendarmeriets specielle Husumpatrulje kunne få mængden til at opløse sig, selv om gendarmerne trak sablerne og brugte dem. Der måtte indhentes yderligere forstærkning af fire gendar-

Til ære for fotografen står arbejderne stille et øjeblik. De er ellers i gang med at beklæde kanalen gennem Lyngby. Ved broen, i venstre side, står to ingeniørofficerer. Fotografiet er fra efteråret 1887. Foto: Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune.

mer fra stationen i Utterslev. Dermed udviklede affæren sig næsten til et regulært slag, hvori tilsyneladende en god del af byen blev inddraget. Flere måske bare lidt nysgerrige hussummer fik besked på at holde sig inden døre. Vægrede de sig, blev de noteret. En røgter kom for skade at stå i vejen for gendarmene og blev puffet, stødt og slået med sablen. En arbejdsmand, der forsøgte at lægge sig imellem røgteren og gendarmene, blev anholdt. En pige blev noteret, da hun havde råbt nogle opmuntrende ord til de kæmpende arbejdere. Af fæstningsarbejderne blev i alt fem anholdt. Den ene af dem for at have foreslået et hurra for gendarmene. Af de fire andre havde i hvert fald den ene sat sig fysisk til modværge bevæbnet med et skovleskaft – eller, som det hed i gendarmdagbogen, gjort

sig skyldig i *overlagt Vold mod Gendarm*. Efter en time var ordenen genoprettet; men gendarmene var på vagt. I løbet af de følgende dage galoperede de ofte gennem byen, Husum var i *en slags Belejringsstilstand*.⁹⁸ Ved en anden lejlighed samlede det meste af Brøndbyvester sig imod en gendarm, som gik bersærkergang. Han fik tævet tre mand, heraf én fæstningsarbejder, før brøndbyvesterne fik ham afvæbnet. Bagefter udlovede han en dusør på 10 kr. for at få sin sabel igen; men det nyttede ham ikke noget.⁹⁹

Synet på gendarmene var ligesom holdningen til Københavns befæstning ret snævert forbundet med politisk observans. Lyngbys borgerskab kunne have deres grunde til at være tolerante over for gendarmenes ordenshåndhævelse, omvendt kunne landbefolkningen

i Husum tage fæstningsarbejdernes parti over for gendarmerne, fordi gendarmerne var en torn i øjet på alle, der ikke var specielt regeringsvenlige. Derfor skal man ikke af f.eks. Husum-af-færen forledes til at tro, at der fandtes et helt igennem harmonisk forhold mellem lokalbefolkningen og fæstningsarbejderne. Tilflytterne var decideret ilde lidt af tjenestekarlene, fortæller Lars Peter Gratløv i sine erindringer. Han arbejdede selv i et par perioder på befæstningen. Årsagen til spliden var, at pigerne på egnen foretrak *de fremmede*, når der var dans på kroen.¹⁰⁰ I august 1888 blev fire tjenestekarle hver idømt en bøde på 10 kr. for at have overfaldet to fortarbejdere.¹⁰¹ Også i andre tilfælde blev fæstningsarbejdere udsat for overgreb – uden dermed at påstå, at de i almindelighed var uskyldige ofre.¹⁰²

Efter fæstningsbyggeriets første år, hvor arbejderne i mange tilfælde havde overnattet i høstakke,¹⁰³ blev der bygget barakker til arbejdernes indlogering. Barakkerne bestod af ti soverum, som hver målte knap 2 m × 2,5 m. I soverummene var fem trækasser, tre på gulvet og to hævet derover. Fuldt belagt var der mindre end en kvadratmeter pr. mand. En fuldvoksen mand kunne ikke ligge udstrakt i trækassen, som var nødtørftigt udstyret med en madras og et tæppe.¹⁰⁴ Ved barakkerne blev opført detentionslokaler, som i øvrigt ofte var belagt.¹⁰⁵ Barakkernes beboere kunne købe deres daglige forplejning i markentenderierne. Maden var dog af en så ringe kvalitet, at arbejderne, hvis ellers ikke det blev dem forbudt, helst købte fødevarerne ude i byen.

Havde arbejderne muligheden for det, foretrak langt de fleste at indlogere sig privat,¹⁰⁶ og det kunne ikke andet end få stor betydning for lokalsamfundet. Mørkhøj havde ved folketællingen i februar 1890 155 indbyggere. Af disse 155 var 11 beskæftiget ved Københavns befæstning. En af de 11 var selv mørkhøjer og familiefar. To fæstningsarbejdere

var indlogeret i ét hus, og hos købmanden boede der otte.¹⁰⁷ Det var som nævnt om vinteren, i februar 1890 – hvor det krigsministerielle fæstningsbyggeri »kun« beskæftigede ca. 960 arbejdere. Sommeren forinden var maksimum nået med godt og vel 2200 arbejdere. Da har befolkningen i Mørkhøj også haft en noget anden sammensætning.

Fra juli til november 1888 flyttede 25 arbejdere, som var beskæftiget ved Husum- og Vestenceinten, til Mørkhøj. Der kan også være kommet nogle, som arbejdede på det nærliggende Tinghøjbatteri, men herfra findes der ikke protokoller over arbejderne. Året efter, i 1889, indlogerede 24 enceintearbejdere sig i Mørkhøj. To af de 24 havde også boet i landsbyen året før. Nogle har sikkert som i 1890 »overvintret« i Mørkhøj og har arbejdet videre på befæstningen. Det betyder, at de ikke er opført på ny i protokollerne for 1889. For Mørkhøj som helhed er det næppe for højt sat at anslå antallet af fæstningsarbejdere til 30 i højsæsonen, svarende til 20% af Mørkhøjs indbyggere. Dertil kommer, at de mange nye mørkhøjere boede temmelig koncentreret i få huse. Ser man bort fra landsbyens otte gårde, hvor der ikke boede nogen, udgjorde 30 fæstningsarbejdere 33% af Mørkhøjs befolkning. Det er allerede nævnt, at købmanden i 1890 havde otte indlogeret. Fra juli 1888 til februar 1890 boede der i alt 27 forskellige fæstningsarbejdere hos købmanden, om end ikke på én gang. En anden logivært var husmand og indsidder Jens Nielsen, som selv havde fire hjemmeboende børn. I løbet af 1888 fik han seks fæstningsarbejdere på logi og i 1889 fem. Jens Nielsen boede i den anden ende af købmandsgården. Hos en kludesamler og daglejer indlogerede fem fæstningsarbejdere sig i løbet af 1888. I 1889 kom en enkelt tilrejsende.

Den store koncentration af fæstningsarbejdere i enkelte huse var ikke noget enestående for Mørkhøj. F.eks. boede

der i januar 1889 otte hos hjulmanden i Brøndbyvester.¹⁰⁸

Størsteparten af de fæstningsarbejdere, som slog sig ned i Mørkhøj, var, ligesom fæstningsarbejderne generelt, ugifte. Der var tilsyneladende ingen svenskere i landsbyen, hvilket dog ikke kan overraske, da mørkhøjerne næsten alle arbejdede på den svenskerfattige Husum-enceinte (frem for Vest-enceinten).

Hvor stor begejstringen har været for tilflytterne, er ikke til at sige, en ekstra indtjeningsmulighed især for en købmand har de jo udgjort. Det fungerede tilsyneladende, købmanden tabte ikke tålmodigheden, men vedblev at indlogere fæstningsarbejdere – og et par stykker kom tilbage til samme logi. Fra gendarmdagbøgerne kendes ingen eksempler på uro i Mørkhøj. Det samme fredelige billede synes politiprotokollen at give.¹⁰⁹

Oppe i Lyngby holdt den regeringsvenlige *Kjøbenhavns Amts-Avis* øje med fæstningsarbejderne. Alligevel var heller ikke den videre meddelsom. Betegnende er følgende notits fra den 7. september 1886: *For Gadespektakler maatte 8 Kanalarbejdere i Morges betale Mulkt paa Politistationen.* Man skulle tro, at et talerør for ro og orden havde gjort mere ud af den ikke helt lille affære, så meget mere som episoden ikke var enestående. Forklaringen skal sikkert søges i, at avisen var pro-befæstning, og den kunne som regeringsloyalt organ ikke dvæle for meget ved fæstningsbyggeriets bivirkninger. I løbet af 1887 forefaldt dog så mange tilfælde af druk, slagsmål og uterlighed, at avisen erstattede den tørt konstaterende tone med en mere besk og ironisk.

Mere utilsløret var Lyngby-borgerens forargelse, som den fremstod i et læserbrev i marts 1887: *Hr Redaktør! Kunde der ikke gjøres Noget for, at ikke de Arbejdere, der ere beskjæftigede ved Pæledramningen ved Broen <over kanalen> bag Byen, paa en saa infam*

*Maade, som Tilfældet er hver Dag, forulemper Vejfarende med deres vederstyggelige Opsange og Viser? Det er en ligefrem Skandale, hvad der her foregaar, og det bør paa ingen som helst Maade tillades.*¹¹⁰ Redaktøren svarede, at det bedste ville være at afspærre vejen, så længe arbejdet stod på.

Bag de vederstyggelige opsange og visers anes Christian Danskers beskrivelse af børsterne, og i lyngby-avisens politinotitser går provokationerne igen. Tilsyneladende kunne de også tage en mere bevidst drejning, som når fæstningsarbejderne *toge Anledning af Missionshusets Indvielse* til piben, støjen og uanstændig optræden.¹¹¹ Den 4. december 1887 om aftenen var spektaklerne særlig voldsomme. Et stort opbud af politi og gendarmeri var opstillet uden for Hotel Rustenborg. Her afholdt kredsens højrevælgerforening sin generalforsamling. Tre kanalarbejdere ragede uklar med gendarmene. I første omgang blev arbejderne sendt i detentionen; men et senere retsligt efterspil resulterede i bøder og fængselsstraf. Den ene af kanalarbejderne var allerede tre gange tidligere blevet idømt bøder for vold og fornærmelser mod politi og gendarmeri. Også uden for Hotel Lyngby brød et slagsmål løs, og kl. 22 havde uroen bredt sig til Lyngby bondeby, hvor nogle kanalarbejdere hylende og bandende terroriserede gaderne.¹¹²

Var der i disse tilfælde end en mere eller mindre klar adresse, så lod børsterne sig ikke indfange i det traditionelle partipolitiske mønster. Nok var de i klar modsætning til det borgerlige samfund, men organisere sig ville de »rigtige« børster, frie fugle som de var, kun sjældent.¹¹³

Det rendyrkede børstelivs »fra hånden og i munden« kunne være nok så generende for arbejdsgiverne. Det nyttede ikke at forhøje lønnen, konstaterede *Berlingske Tidende* i april 1888. Selv om indtjeningen var ringere ved høstarbejdet, så greb arbejderne i au-

gust-september muligheden for lidt afveksling. Desuden var høstgilderne et gevaldigt trækplaster. *Men der er endnu en anden Vanskelighed forbunden med den høiere Arbejds løn (...) og det er, at en meget stor Deel af Arbejderne, naar de tjene mere, end de netop behøve, holde Ferie, indtil det tjente Overskud er opbrugt, og saa først melde sig paany til Arbejde.*¹¹⁴ Særlig om mandagen blev mange arbejdere borte. Noget kunne dog til held for Lyngby-borgerens sjælefred kve børsterne: *Den strænge Kulde og den mindre Arbejdsfortjeneste synes at bevirke mindre Tilbøjelighed til Spektakler, og der har navnlig i den senere Tid været langt mindre Uorden i eller ved Værtshusene.*¹¹⁵

Fæstningsbyggere, nationalitet og identitet

Fæstningsarbejderne var indadtil en meget uensartet og broget forsamling, bestående af vandrearbejdere (børster), landarbejdere og københavnske arbejdsmænd for blot at nævne nogle »kategorier«. Deres syn på samfundet var lige så forskelligt som de selv. Foruden børster og provokatører var der ifølge det lokale højreorgan også højre- og kongetro kanalarbejdere, som byggede æresport, da en af Højres vælgerforeninger gæstede Lyngby. Endvidere var der fagligt organiserede arbejdere, som tog aktivt del i bestyrelsesarbejdet såvel som i bestræbelserne på at forbedre arbejdsforholdene.¹¹⁶

Forskelligheden til trods måtte gruppen som helhed udgøre et fremmedelement i lokalsamfundet. Især i en by som Lyngby resulterede det i et anstrengt forhold. Forklaringen skal sikkert søges i byens sociale struktur, som ikke tillod nogen integrering af fæstningsarbejderne. Til innsidderne, kludesamlere og høkere i Mørkhøj var skellet derimod ikke stort; i landsbysamfundene var

konflikterne netop »konkurrencebetonede« fæstningsarbejdere og tjenestekarle imellem.

Dér, hvor det nationale tilhørsforhold spillede en rolle, var det primært begrundet i konkret konfliktstof uden for det egentlig nationale. Blandt arbejderne indbyrdes gjaldt det skruebrækkerproblematikken, og i lokalsamfundet det forhold, at svenskerne (og jyderne!) havde dårligere indkvarteringsforhold og derfor større anledning til at søge ud på gaderne og slå sig løs, og at de særligt livlige børster i det mindste med en matematisk betragtning som vandrearbejdere måtte være overrepræsenterede blandt svenskerne. At disse konkrete forhold fik en afsmittende effekt på det generelle syn på svenskerne kan naturligvis ikke udelukkes.

For selvbeskatterne gemte det nationale sig som et selvfølgelig grundlag. Tabet af Sønderjylland i 1864 var en væsentlig drivfjeder for initiativtagerne til forsvarsbevægelsen, hvor der også var et ægte ønske om en ordening af svaret. Forsvarsbevægelsen havde til mål at rejse et folkeligt krav og få politikerne til at lytte til kravet. Med selvbeskatningen var politikerne sat ud af spillet. I kraft af selvbeskatternes disrespect for demokratiet kunne de selv omsætte gode viljer til handling. Metoden var ikke grebet ud af luften, tendenser på den politiske arena tilskyndede til selvtægten, og for opbakningen til højrepartiet og til regeringen virkede det private fortbyggeri samlende og identitetsskabende.

Flere momenter forklarer tilslutningen til forsvarsforeningernes antidemokratiske udbryderorganisation, »Selvbeskatningen«. Den førte en følelses- og stemningsmættet agitation. Den besad 'sandheden': Sagkundskaben havde »fastslået« Københavns landbefæstning som løsningen på forsvarsspørgsmålet. Endvidere gav organisationen sine tilhængere den positive fornemmelse af at kunne gøre noget. De penge, som selv-

Med inspiration fra lignende københavnske korps blev der i Lyngby taget initiativ til dannelsen af »Den lille Garde«. Garderen optog raske og velskabte drenge i alderen fra 10 til 14 år, og formålet var at vække drengenes lyst til den militære gerning. Lyngbys lille Garde blev en realitet i 1887. Efter ca. 14 dage var der indrulleret 54 små soldater – som gardens medlemmer kaldtes. De blev udstyret med røde garderhuer med hvide snore og kvast, skulderrem og brødposer samt bevæbnet med gevær og sabel. 2 gange om ugen var der øvelser med march og eksercits. Til at eksercere sig havde de små soldater dels en gendarmsergent dels en løjtnant i hæren. Begge skulle efter sigende have udført deres opgave med iver og nidkærhed. I 1888, hvor billedet er taget, blev det nødvendigt at annoncere øvelserne i avisen og forvente fuldt fremmøde. Der blev desuden arrangeret en udflugt til Frederiksborg med efterfølgende bal på Hotel Rustenborg med forud inviterede Damer. Lige meget nyttede det, sommeren 1888 blev tilsyneladende gardens anden og sidste sæson. Foto: Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk Kommune.

beskatterne ofrede, fik de rigeligt igen i form af identitet og selvfølelse. De fik den fjerne fjende, Tyskland, erstattet med en mere nærværende – Venstre, hvis tilhængere havde fået betegnelsen forsvarsnihilister.

Uden at være en massebevægelse besad »Selvbeskatningen« nogle af dens væsentlige karakteristika – og på den baggrund bliver et privat fort nærmest uskyldigt. Var der ikke blevet appelleret til pengepungen, men til nærverne, kunne det sociale rekrutteringsgrundlag **alt andet lige**¹¹⁷ være blevet bredere – og udfaldet et ganske anderledes.

Noter

1. *Social-Demokraten* den 27. marts 1886 og *Fædrelandets Forsvar* den 16. april 1886.
2. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 22. august 1887.
3. Arbejdernes sociale vilkår er behandlet i Richard Willerslev: *Danmarks største arbejdsplads*, 1986. I Københavns befæstning og beskæftigelsen, *Erhvervshistorisk Årbog* 1980, har Chr. R. Jansen vurderet den beskæftigelsesmæssige effekt.
4. Kristian Hvidt: *Venstre og Forsvarssagen 1870–1901*, 1971 (1959).
5. Højres delegeretmøde 1895. *Fortrolig Beretning*, 1896, s. 47.

6. Hvidt: *Venstre og Forsvarssagen* (se note 4), s. 100.
7. W. Dinesen: *Et par Ord om »de militaire Sagkyndiges« Foredrag*, 1882, s. 4–5.
8. *Rigsdagstidende* 1881/1882, sp. 1292. Der blev i Folketinget protesteret imod, at Krigsministeriet skulle stå bag folkestemningen. Nielsen medgav, at han intet kunne bevise; men han var ikke alene om sin opfattelse. Nielsen har næppe været vidende om Bahnsons (private) brev.
9. Johs. Clausen: *Om vort Fædrelands Forsvar, Forsvarssagen – fyrretyve Aars Kampe for og imod*, 1907, s. 76.
10. *Dansk Biografisk Leksikon*, artiklerne Johs. Clausen og W.H.O. Madsen.
11. Medlemstallet blev løbende opgivet i *Vort Forsvar*.
12. *Vort Forsvar* den 26. marts 1882.
13. *Tidsskrift for Kvinder* nr. 16, den 27. august 1882.
14. *Tidsskrift for Kvinder* nr. 7, den 8. april 1882.
15. J.N. Madvig: *Den frivillige Selvbeskatning til Fædrelandets Forsvar*, 1885, s. 10. Kanonerne blev indkøbt af W.H.O. Madsen. Var det mon også ham, som op søgte Elfride Fibiger?
16. Dagens Nyheder, dec. 1891, *Af Pressens Udtalelser ved Selvbeskatningens Afslutning*, 1892, s. 8.
17. *Vort Forsvar* den 1. juli 1883.
18. Dette også udtrykt i *Vort Forsvar* den 16. maj 1886. Venstre havde som tidligere nævnt et forsvarslovsforslag liggende, hvor bevillingerne var betinget af indkomst- og formuesbeskatning.
19. *Vort Forsvar* den 9. september 1883.
20. *Vort Forsvar* den 7. oktober 1885.
21. Såvel kort efter Sofie Jensens første indlæg, nemlig i *Vort Forsvar* den 7. maj 1882, som efter Mørk Hansens indlæg den 7. oktober 1883. Heri konstaterede redaktøren dog, at Mørk Hansens forslag havde fundet genklang.
22. *Fædrelandets Forsvar* den 12. november 1885 og den 31. december 1891, *Vort Forsvar* den 5. april 1885, B.
23. Fra begyndelsen af 1882 var der ikke dannet nye forsvarsforeninger. I sidste halvår af 1885 skød fire nye foreninger op (*Vort Forsvar* den 10. januar 1886, B). Forsvarsmøderne blev dog nu især holdt i Selvbeskatningens regi: I alt 550 i perioden marts 1885 til januar 1892. Inden for et tilsvarende tidsrum afholdtes i de gamle forsvarsforeninger 118 foredragsmøder.
24. *Vort Forsvar* den 16. maj 1886.
25. *Vort Forsvar* den 27. december 1885.
26. J.J. Bahnson: *Forsvarsvæsenets Udvikling i den sidste Menneskealder*, 1896, s. 63.
27. Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arkiv: Indkomne fortrolige skrivelser, 26.5.1886, 22.3.1887, 3.5.1887 og 27.7.1887.
28. *Vort Forsvar* den 15. november 1885.
29. *Vort Forsvar* f.eks. den 10. januar 1886.
30. *Vort Forsvar* den 20. februar 1887.
31. *Vort Forsvar* den 20. marts 1887. Afbestillingerne efterlod dog ikke synlige spor i *Vort Forsvars* opgivelser over antallet af abonnenter.
32. Organisation, Forretningsorden og Vejledning til Gennemførelse af den frivillige Selvbeskatning til Forsvarets Fremme, *Fædrelandets Forsvar* den 28. marts 1886.
33. *Vort Forsvar* den 29. november 1885, *Fædrelandets Forsvar* den 20. maj 1886 og den 17. januar 1887.
34. *Vort Forsvar* den 27. december 1885.
35. J.N. Madvig: *Den frivillige Selvbeskatning til Fædrelandets Forsvar*, 1885, s. 16.
36. Organisation, Forretningsorden og Vejledning..., se note 32.
37. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 9. juli 1887.
38. *Fædrelandets Forsvar* den 28. marts 1886 og den 31. december 1891. De 1,7 mio. kr. er inkl. de beløb, som indkom ved fester, lotterier m.v.
39. *Fædrelandets Forsvar* den 16. april 1886 og *Vort Forsvar* den 18. april 1886.
40. Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arkiv: Indkomne fortrolige skrivelser. Bahnsons brev af 3.9.1887 til Selvbeskatningens forretningsudvalg er som en del andre bilag til Sommerfeldts skrivelse af 13.11.1887.
41. *Fædrelandets Forsvar* den 31. december 1891. Rigsarkivet: Krigsministeriets 4. kontor (4–220), Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arbejdsrapporter vedr. Københavns landbefæstning 1888–1893.
42. *Vort Forsvar* den 29. november 1885.
43. *Fædrelandets Forsvar* den 28. marts 1886.
44. En gammel Artillerist: *Den frivillige Selvbeskatning*, 1886, s. 6.
45. Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arkiv: Indkomne fortrolige Skrivelser 19.3.1886.
46. Sst. 13.11.1887.
47. Sst. Brev af 18.3.1890 fra *Selvbeskatningens* formand til foreningens ingeniørkontor (Sommerfeldt). Brevet vedlægges Sommerfeldts eget til ingeniørkorpsets chef dat. 21.3.1890. Til illustration af Sommerfeldts loyalitet og stilling kan citeres: ...at der for Tiden ikke vil kunne opgives, hvor stor en Sum der endnu kan ventes stillet til Raadighed af Fædrelandets

- dets Forsvar til Fortets Supplering med Maskinskyts og Annexbatteri. Som det fremgaar af ovennævnte Skrivelse af 18. ds., vil Foreningen af yderste Evne bestrebe sig for at aflevere Garderhøjfortet i fuldstændig komplet Stand, men den kan ikke opgive et bestemt Beløb, som den ialt vil kunne anvende paa Fortet, fordi den ikke kan gjøre en paalidelig Beregning over sine meget ubestemte Indtægter.
48. Sst. 12.2.1888.
49. A.N. Hvidt: Københavns Befæstning 1886–1962, *Historiske Meddelelser om København* 1964, s. 96.
50. Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arkiv: Indkomne fortrolige Skrivelser. Breve og planer dateret 7.7.1887, 23.8.1887 og 30.8.1887 fra Sommerfeldt som chef for 4de. Ingeniørdirektion under Krigsbestyrelsen kan sammenlignes med breve, som Sommerfeldt skriver i *Fædrelandets Forsvars* ingeniørkontor september 1887.
51. Sst. Brev dateret 2.11.1887 (bilag til Sommerfeldts skrivelse til ingeniørkorpset den 13.11.1887).
52. Sst. Diskussion om priser og det efter Sommerfeldts mening forældede stormfrihedsprincip: September 1887, 13.11.1887 og 29.11.1887. Diskussion med artilleriets chef, general Schreiber om størrelsen af kanonerne: Skrivelser fra Schreiber: 26.5.1886, 22.3.1887. Skrivelser fra Sommerfeldt: 21.2.1887 og 13.11.1887. Krigsminister Bahnson var selv artillerist, og det kan have været udslagsgivende, for kanonerne blev de store, som var svære at pansre. Krigsminister Bahnson til general Ernst 10.12.1887.
53. Sst. Skrivelse fra Bahnson til general Ernst den 7.3.1888. Fra Sommerfeldt og Selvbeskatningen den 8.3.1888: Meddelelse om, at kontrakten er afsluttet. Mere privat forklarer Sommerfeldt om kontraktindgåelsen i et brev til Ernst den 12.3.1888. Allerede den 9.3.1888 kunne *Kjøbenhavns Amts Avis* meddele om indkøbet af kanontårnet.
54. Sst. Indkomne fortrolige skrivelser 7.2.1891 og 20.2.1891.
55. *Danmarks Livssag. Af en Lægmand* (H. Wulff), 1879, s. 17.
56. F.eks. *Social-Demokraten* den 16. februar 1882. Se også Niels Finn Christiansen: Socialismen og fædrelandet. Arbejderbevægelsen mellem internationalisme og national stolthed 1871–1940, *Dansk Identitetshistorie* 3, 1992, s. 512–586.
57. Oluf Bertolt m.fl.: *En bygning vi rejser* 1, 1954, s. 164–166.
58. *Social-Demokraten* den 15. december 1885. Mødet er også refereret i *Berlingske Tidende* den 16. december 1885.
59. *Social-Demokraten* den 2. november 1881, den 29. januar 1882 samt den 5. januar 1887.
60. Th. Michelsen: *Den første Arbejds-Entreprise af Kjøbenhavns Landbefæstning*, 1890, s. 5–7.
61. På baggrund af marketenderipriser m.m. har Richard Willerslev i *Danmarks største arbejdsplads*, 1986, s. 65, opstillet et arbejderbudget. Logiet er beregnet efter prisen i barakkerne, som blev opført på fæstningsterrænet. I 1887 var der dog endnu ikke opført nogen barakker, og i mange tilfælde sov arbejderne i høstakke eller på lofter. Medlemskab af en sygekasse var en betingelse for at få arbejde ved befæstningen.

Morgenmad:	5 stk. belagt smørrebrød à 6 øre	30 øre
	2 halve bajere à 8 øre	16 øre
Middagsmad:	2 retter	35 øre
	2 halve bajere	16 øre
Aftensmad:	8 stk. belagt smørrebrød	48 øre
	2 halve bajere	16 øre
Logi pr. dag		14 øre
Sygekasse		5 øre

I alt 180 øre

62. Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arkiv: Indkomne fortrolige skrivelser: Madsen og Michelsens af 11.2.1887 stilet til 4de ingeniørdirektion. 5.2.1887: 4de ingeniørdirektion til korpset.
63. Herfor taler også *Social-Demokratens* tavshed. Den svenske og norske arbejdskraft på Garderhøjfortet, som ikke var omfattet af klausulen, undgik ikke *Social-Demokratens* opmærksomhed (omtales f.eks. 11.2.1887), og med hensyn til kanalarbejdet var opmærksomheden vakt af de 73 øre.
64. *Rigsdagstidende* 1886/1887, Landstingets forhandlinger, sp. 1022–1032.
65. *Social-Demokraten* den 30. april 1887, den 3. maj 1887.
66. Sst. den 29. april 1887.
67. Jansen: Københavns befæstning (se note 3) s. 141. Tallet er udregnet på baggrund af protokollen over arbejderne ved Husum-encenten.
68. Richard Willerslev: *Den glemte indvandring*, 1983, s. 106 (på baggrund af opholdsbøgerne udstedt i Københavns søndre Birk), og *Danmarks største arbejdsplads*, 1986, s. 37 (stikprøveundersøgelse

- af protokollen over arbejderne ved Vestenceinten).
69. Rigsarkivet: Ingeniørkorpsets arkiv: Arbejdsrapporter. Vestenceinten, parcel A, august 1888. Samt *Social-Demokraten* den 7. august 1888 og den 12. august 1888.
 70. Man kan sammenligne med omtalen af ni medlemmer af Arbejdernes Værn, som havde optaget arbejdet under en strejke ved Kastrupfortet. *Social-Demokraten* den 20. april 1887.
 71. Sst. den 3. maj 1887. Logiværternes boycot nævnes også den 30. april 1887.
 72. *Social-Demokraten* den 3. maj 1888.
 73. Sst. den 11. maj 1888.
 74. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA): Arbejdsmændenes Forbund. Forhandlingsprotokol, 26.4.1888: Møde i Ordrup vedtaget. 17.5.1888: Møde på Sibbernsvej. 24.5.1888: Adelgade. 2.6.1888: Ordrup. 19.6.1888: Brønshøj og på Jagtvejen. Den 2. maj 1888 blev det vedtaget, at forretningsføreren skulle undersøge forholdene nærmere. Vedrørende disse undersøgelser: 11.5., 26.5., 27.6., 17.7.1888. Dernæst en del strejker, som forretningsføreren forsøgte at tage hånd om.
 75. ABA: Arbejdsmændenes Forbund. Forhandlingsprotokol 14.6.1888.
 76. Til gengæld er der ca. 100 af dem, dækkende perioden 1886–1892.
 77. *Social-Demokraten* den 3. april 1889 og den 7. april 1889.
 78. Landsarkivet for Sjælland m.m., Københavns nordre birk: Protokol over anholdte personer i Lyngby.
 79. Medmindre politiet har set sig specielt sure på svenskerne, eller – hvis der virkelig var et dansk-svensk fjendskab – danskerne har forstået at provokere svenskerne uden selv at skulle stå til regnskab.
 80. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 20. marts 1888.
 81. *Social-Demokraten* den 24. januar 1889.
 82. Charles Haugbøll: *Børster*, 1981 (1955), s. 54.
 83. Sst. s. 58.
 84. *Den glemte indvandring* (se note 68).
 85. Haugbøll, *Børster* (se note 82) s. 68.
 86. Willerslev, *Danmarks største arbejdsplads* (se note 3) s. 46. Det skal dog bemærkes, at der ved Vestvolden var flere såkaldte parceller, og kigger man nærmere efter, genfinder man en og anden arbejder fra én parcel på en anden. Arbejderne er altså ikke i alle tilfælde ophørt med arbejdet ved befæstningen, men blot overflyttet til et nyt sted.
 87. Til at understøtte sin tese om det dårlige dansk-svenske forhold benytter Willerslev særlig én kilde: En erklæring i *Social-Demokraten* december 1887 fra en murerarbejdsmand: *Det rygte, som er udspreddt, at jeg skulle have sagt, at hvor jeg havde arbejde, skulle ingen svensker komme til, erklærer jeg herved for usandhed*. Willerslev har sikkert ret i, at murerarbejdsmanden har fremsat erklæringen for at bevare sit udkomme; men for at være en kilde til et almindeligt rådende dansk-svensk fjendskab skal erklæringen være henvendt til arbejdsgiverne; og erklæringer i *Social-Demokraten* (og deraf fandtes flere) var som regel en forstødt arbejders forsøg på at blive indlemmet i kammeratskabet igen. Den var rettet til kollegerne – og *Social-Demokraten*s kernelæsere. Gælder dette også den her citerede erklæring, indikerer den altså (ikke mindst hvis det er rigtigt, som Willerslev formoder, at der er tale om en formand) tværtimod en stærk solidaritet blandt de danske arbejdere med deres svenske kolleger! Konklusionen må vist være, at det er en temmelig uhåndterlig kilde.
 88. *Indberetning til Krigsministeren om Det militære Gendarmerikorps*, 1888, s. 6.
 89. Rigsarkivet: Det militære gendarmkorps 1. afdeling: Dagbog for Gendarmeristationen i Lyngby 1886–1891, 12.7.1886 ff.
 90. *Social-Demokraten* den 11. maj 1888.
 91. Se f.eks. Nationalmuseets Håndværker- og Arbejderundersøgelser. Lars Peter Gratlöv: *Levnedsskildring*, s. 22–23.
 92. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 23. maj og den 5. december 1887; den 15. maj og den 25. august 1888; den 8. januar; den 27. april og den 29. april, den 10. juli 1889; den 22. april 1892; den 21. januar 1893. Gendarmdagbøger (se note 89): Ordrup 5.12.1887, Frederiksberg 8.9., 11.9., 21.9.1888.
 93. Gendarmdagbog (se note 89), Utterslev, 25.8.1886.
 94. Gendarmdagbøger (se note 89): Lyngby 13.7.1886; Utterslev/Gladsaxefortet 30.10.1889, 14.10.1892, 30.1.1893, 29.6.1893 (delirium); Ordrup 12.8., 23.8., 2.10., 11.10., 12.10.1886, 8.2., 28.3., 22.7. og 28.11.1887. Under byggeriet af Københavns landbefæstning mistede fire arbejdere livet, en femte blev livsfarligt kvæstet.
 95. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 14. august 1889.
 96. Gendarmdagbog (se note 89), Utterslev, 26.5.1889.
 97. *Social-Demokraten* den 29. maj 1889.

98. *Social-Demokraten* den 31. maj 1889.
99. *Social-Demokraten* den 24. og den 25. januar 1889.
100. Lars Peter Gratlöv: *Levnedsskildring*, s. 25 (se note 91).
101. Gendarmdagbog (se note 89), Frederiksberg, 26.8.1888.
102. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 25. februar 1888.
103. *Social-Demokraten* den 26. januar 1887. Gendarmdagbog (se note 89), Utterslev 30.4., 3.5., 8.5., 6.6. og 12.6.1888.
104. *Social-Demokraten* den 12. august 1888.
105. Fremgår af protokollerne over arbejderne ved Vest- og Husumenceinten. Belægningen af f.eks. Gendarmdagbogen for Utterslev 26.5.1889 (se note 89).
106. Protokollerne over arbejderne ved Husum- og Vestenceinten angiver bopæl.
107. Folketællingslisten 1890 for Mørkhøj, Gladsaxe sogn, samt protokollerne over arbejderne ved Husum- og Vestenceinten.
108. *Social-Demokraten* den 25. januar 1889.
109. Landsarkivet for Sjælland m.m., Københavns Amts søndre birk: Politiprotokollen angiver sjældent åsted og ikke altid erhverv. Tiden har ikke tilladt mig at kontrollere protokollen for de i Mørkhøj ved navn kendte fæstningsarbejdere.
110. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 18. marts 1887.
111. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 23. december 1887.
112. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 5. december 1887 samt politiprotokollen for Lyngby.
113. F.eks. S. Chr. Sørensen i *Haugbølls Børster*, s. 71 (se note 82).
114. *Berlingske Tidende* den 5. april 1888.
115. *Kjøbenhavns Amts-Avis* den 17. marts 1888.
116. Brønshøj-Husum socialdemokratiske Forening. Forhandlingsprotokol 13.4.-1890, 6.7.1890. Valg af medlemmer til forskellige udvalg sammenholdt med protokollerne over arbejderne ved Vestenceinten. Samt *Social-Demokraten* den 1. juli 1887, den 4. januar 1889, den 20. april 1889.
117. Som det indirekte er fremgået af artiklen, så havde de udemokratiske selvbeskatterideer netop ikke megen appel til arbejderklassen. På den anden side var en ikke ubetydelig andel af den københavnske arbejderklasse omkring 1886 mobiliseret i en antisocialistisk organisation, og volden lurede ved »rabaldermøder« op til valgene og ved grundlovsdag 1885. Primært af faglige grunde udviklede *Arbejdernes Værn* sig dog bort fra den politiske kamporganisation. Annette Østergaard Schultz: *Arbejderens Pris. Kampen om sammenholdet 1884-1920*. Utr. prisopgave, Historisk Institut, Aarhus Universitet 1992.

Landboforeningerne i historien

Flemming Just

Fortid og Nutid juni 1994, hefte 2, s. 273–284.

Kun fem år efter den store *Det danske landbrugs historie* har De danske Landboforeninger markeret organisationens hundredårsjubilæum med endnu et firebindsværk. I denne kommentar til jubilæumsværket viser Flemming Just, hvorledes det på flere væsentlige punkter supplerer og uddyber Landbrugshistorien. Samtidig peger han på en række emner, hvor forskningen endnu mangler at bryde ud af »gårdmandslinien« i dansk historieskrivning.

Flemming Just, f. 1957, lektor, dr.phil., ansat ved Andels- og Landbrugsforskningen ved Sydjysk Universitetscenter siden 1982. Har især skrevet om landbrugspolitik, andelsbevægelsens udvikling og lokalhistorie, bl.a. disputatsen *Landbruget, staten og eksporten 1930–1950*, 1992. Adresse: Sydjysk Universitetscenter, Niels Bohrs Vej 9, 6700 Esbjerg.

I sommeren 1993 markerede De danske Landboforeninger (DL) sit 100 års jubilæum ved bl.a. at udsende et festskrift i ikke mindre end fire bind og sammenlagt 1350 sider.¹ I spidsen for et yngre hold af faghistorikere har Erik Helmer Pedersen stået, og han har også selv bidraget med næsten 600 sider.

Det må siges at være en ganske stor satsning af Landboforeningerne at betynde et så omfattende værk kun fem år efter udgivelsen af firebindsværket om *Det danske landbrugs historie* redigeret af Claus Bjørn. Fire bind om én organisation tyder heller ikke just på mangel på selvtillid eller undervurdering af læsernes interesse og tid. Men landbrugets samfundsøkonomiske betydning taget i betragtning, og det forhold at omkring 85% af den samlede landbrugsproduktion finder sted hos landboforeningsmedlemmer er det heller ikke en helt ligegyldig forening som her fejrer sig selv.

Det store skilleår i værket er sat ved ca. 1880. Hans Jørgen W. Jensen behandler i bind 1 landbrugets almindelige udvikling fra o. 1800 til 1880 og ser

på de første landboforeninger. Tiden efter 1880 er delt i tre bind: Jette Mackintosh behandler rådgivningssystemet og forskning og forsøg, Henrik Dethlefsen og Erik Helmer Pedersen beskriver landboforeningernes faglige virke, medens hovedredaktøren i det fjerde bind tager sig af DL's erhvervspolitiske rolle.

Tilgangen i alle bindene er at vægten lægges på den institutionelle udvikling og ikke på landbruget som sådant. Her ved adskiller værket sig fra Landbrugs-historien, som nødvendigvis må dække begge aspekter og derfor ikke kan ofre så meget plads på organisationsudvikling, konsulentsystem, erhvervspolitik o.lign.

De første landboforeninger

Den første landboforeningslignende organisation var Det bornholmske Selskab for Efterslægten stiftet i 1805. Som andre af datidens selskaber med tæt tilknytning til den enevældige stat, og med model efter Landhusholdnings-selskabet, var formålet meget bredt,

nemlig *udbredelse af oplysning i almindelighed og økonomisk kultur i særdeleshed.*

Forunderligt nok er dette stort set det eneste læseren får at vide om det gode efterslægtsselskab. I stedet bruger forfatteren 12 sider på et afsnit med den misvisende overskrift *Starten i Aalborg*, der handler om Aalborg Stifts og Amts oekonomiske Selskab med vedtægter fra 1811. Men inden da var der dannet foreninger i 1809–1810 på Lolland-Falster, Fyn, i Århus Amt og Randers Amt, som forfatteren også selv nævner (s. 47). Desværre glemmer han at nævne de selskaber der blev oprettet på samme tid men senere nedlagt.² Aalborg-associationen var heller ikke specielt landbrugsorienteret. Større husflids- og industriproduktion var højest prioriteret (s. 52), medens hovedvægten i Århus og Randers lå på agerbrug og kvægavl.

De første foreninger havde deres baggrund i krigen med England og behovet for at opelske en indenlandsk produktion for at mindske afhængigheden af import. Med krisen i napoleonskrigenes fodspor forsvandt også interessen for og kræfterne til nye landboforeninger. Først fra slutningen af 1830'erne og det næste årti frem kom en ny bølge med i alt 33 foreninger. Hvor initiativtagerne i den første gründerperiode helt overvejende var store godsejere og højtstående embedsmænd sammen med præster, blev den sociale profil jævnet lidt ud i 1840'erne. Præsterne var der stadig, men nu var der blot tale om større jordejere. De første gårdmænd og skolelærere gjorde også deres entre.

Foreningernes geografiske område blev snævrere og det samme gjorde deres formål. Medens de første tog sig for at ophjælpe produktionen i by og på land rettedes opgaverne nu mere specifikt mod en udvikling af landbruget.

Forfatteren understreger gentagne gange at *forudsætningen for udviklingen af de landøkonomiske foreninger i denne periode [1840'erne og fremefter]*

var høje priser for landbrugsvarer i kombination med lave lønomkostninger (s. 186 og 233). Heri ligger i det mindste en del af forklaringen, idet de bedre priser gav mulighed for at investere i nye og bedre maskiner (svingplov og svenskharve).

Alligevel er det ikke den fulde forklaring. Hans Jørgen W. Jensen mangler i højere grad at inddrage de overordnede samfundsmæssige ændringer. Dels foregår der på samme tid en begyndende »demokratisering« af den industrielle og videnskabelige udvikling som når ud til bredere kredse. Dels sker der en egentlig demokratisering, hvor almuen presser sig på som en selvstændig politisk kraft. Midt i alt dette sker der også i løbet af det første halve sekel et bevidsthedsmæssigt skred. Fra 1830'erne får generationen af selvejerbønder mulighed for at få del i de bedre konjunkturer. Selv om vi ikke ved ret meget om det, må der være sket et bevidsthedsmæssigt skred hos bønderne, et skred som var en nødvendig forudsætning for at de kunne optræde som agenter på markedet, ligesom vi kender det som en forudsætning for de østeuropæiske bønders fremgang at de lærer hvad markedsorientering er. Spørgsmålet er derfor hvornår bønderne begyndte at tænke markedsorienteret. Her ligger en oplagt opgave for mentalitetshistorikere.

På samme måde som forfatteren ikke får skovlen helt ind under de faktorer som satte skub i antallet af nye foreninger fra slutningen af 1830'erne, får han heller ikke sat den nye bølge fra midten af 1850'erne og de næste par årtier ind i en større sammenhæng med bl.a. udbredelsen af folkelige bevægelser.

Forfatteren nævner flere gange at den sociale profil i landboforeningsarbejdet efterhånden flades lidt ud. Tabellen over landmandsforsamlingernes medlemmer s. 226 kunne give et indtryk heraf. Uheldigvis er titlerne på de forskellige erhvervsgrupper faldet ud.

Forfatteren har et til tider meget snakkende sprog med en tendens til at diskutere med sig selv. Et typisk eksempel kan hentes fra s. 95: *For nogen vil det nok være forvirrende og uforståeligt, at afsnit 1 og 2 lapper over hinanden rent kronologisk; men det skyldes ikke en lapsus fra forfatterens side. Der er system i galskaben. Sagen er nemlig den ... Den sproglige klædedragt gør også at en del udsagn kommer til at lyde lidt for selvindlysende eller pudsige: ... når man ser tilbage på datiden fra år 1993, må man i hvert fald huske på, at på en række væsentlige punkter er der en verden til forskel.* Et eksempel på det pudsige er at finde i omtalen af landboreformernes betydning for oprettelsen af de første landboforeninger: *... de er ikke direkte skyldige i oprettelsen af de gamle økonomiske selskaber 1805–1810. Højest medskyldige.* Normalt er en skyldig én som har gjort noget forkert, og så slemt var det vel ikke at der blev oprettet landboforeninger? Kort sagt, en kritisk redaktørs udlugende pen kunne mange steder have gjort underværker.

Uanset de kritiske bemærkninger skal det understreges at vi med værket bind 1 for første gang har fået en samlet beskrivelse af landbrugets organisatoriske udvikling frem til 1880.³

Konsulent- og forsøgsvirksomhed

Jette Mackintoshs bind om konsulent-systemet er et eksempel på godt historikerhåndværk. Uden på forhånd at have haft noget kendskab til landbrugets konsulent- og forsøgsvirksomhed har hun været i stand til at løse sin opgave på udmærket vis.

Det fremhæves ofte at en væsentlig baggrund for dansk landbrugs stærke placering er den tætte kobling mellem forskning, forsøg og praktisk jordbrug, hvor landbrugskonsulenterne spiller en

vigtig medierende rolle. Alene det kunne berettige til en selvstændig skildring.

Men derudover spiller konsulent-systemet en vigtig erhvervspolitisk rolle. Konsulenterne er nemlig ansat under hhv. landboforeningerne og husmandsforeningerne. Hermed bliver de en vigtig begrundelse for den enkelte landmand for at søge medlemskab af foreningen, og derfor er organisationsprocenten også så høj (næsten alle landmænd er medlem af en landøkonomisk forening).

Det er ingen naturlov at konsulent-systemet er lagt under landbrugets organisationer. I USA er konsulenterne helt overvejende ansat i private konsulentbureauer, og i vel nok de fleste lande er de statsansatte. Fidusen ved den danske model har bestået i at konsulenterne var underlagt landboorganisationerne, men de blev overvejende betalt gennem tilskud fra staten. Den position har naturligvis været et udslag af landbrugets økonomiske og politiske stilling siden sidste tredjedel af det 19. århundrede, og det er den baggrund og udvikling Jette Mackintosh så udmærket ruller op.

Begrebet landbrugskonsulent blev skabt af godsejer Hofman-Bang på Fyn i 1840'erne. Men det var først med ansættelsen af Th. R. Segelcke i 1861 at Danmark fik sin første egentlige konsulent. Som så ofte før og siden blev det Landhusholdningsselskabet der som dominerende og halvstatslig landbrugsorganisation stod bag.

Frem til midten af 1800-tallet var formidlingen af viden ret spredt og blev foretaget af præster, skolelærere og godsejere gennem foredrag og skrifter, der dog kun nåede et begrænset publikum. Herefter, og især fra 1860'erne, sker der en markant forøgelse af vidensformidlingen. De mange nye landøkonomiske foreninger holder et væld af foredrag og diskussionsmøder, lærere fra de nye landbrugsskoler turnerer rundt, og

mange nye landbrugstidsskrifter opstår.

En vigtig kilde glemmer forfatteren dog, nemlig den hastigt voksende provinspresse fra 1870'erne. Redaktørerne saksede flittigt fra landbrugslitteraturen, og landbrugsskolelærere og foregangsmænd inden for landbruget skrev egne bidrag til den lokale avis. Denne vidensformidling nåede meget længere ud til de menige landmænd end tidskrifterne. Ikke alene var oplagene langt større. Der var også tradition for at indtil flere naboer holdt avisen sammen.⁴

I forbindelse med Landboforeningernes jubilæumsaktiviteter er der blevet oprettet en database med ca. 6.500 foredragstitler, som bl.a. er fundet i lokale landboforeningers jubilæumsskrifter. Herigennem har vi et ret nøjagtigt indtryk af hvad der har optaget landbruget i de enkelte perioder. Frem til 1880 er der fundet ca. 1000 foredragstitler. De viser at jordbehandling i form af dræning, mergling, kalkning og pløjning stod i centrum i 1850'erne. I 1860'erne var der stærk interesse for gødskning og nye afgrøder, og interessen for kvægavl, mælk og mejeridrift var stigende. Fra 1870'erne slår interessen for husdyrbruget afgørende igennem.

I 1871 ansatte Tyrsting-Vrads Herreders Landboforening som den første en landbrugskonsulent. I de følgende 15 år fulgte flere foreninger efter, men om noget gennembrud blev der ikke tale. De lokale landboforeninger havde ikke råd til at ansætte konsulenterne, da foreningerne aldrig har kunnet få landmændene til at betale tilstrækkeligt høje kontingenter.

Først da staten i slutningen af 1880'erne trådte til, kom der skred i udviklingen på to fronter. Den ene fremmedes af husdyrloven fra 1887 som betød at staten nu ville betale halvdelen af lønnen til husdyrbrugskonsulenter. Allerede i 1890 var der 33 konsulenter mod 12 i 1880. I 1915 var antallet af

konsulenter oppe på 137. Den anden front bestod i uddannelse og udsendelse af statskonsulenter fra 1888. Hermed skabtes en overordnet ledelse af kvæg- og svineavlen, og med udsendelsen af Harald Faber som statskonsulent i London fik den danske landbrugseksport en uvurderlig (og kritisk) støtte.

For en umiddelbar betragtning kan det synes at være en noget »usexet« forretnelse at beskæftige sig med husdyrlove. Men for enhver som interesserer sig for forholdet mellem stat og erhvervsliv er de gefundenes Fressen, idet husdyrlovene for mig at se er de vigtigste erhvervslove i 1800-tallet, når der ses bort fra næringsloven.

E.J. Ipsen har tidligere påvist den store betydning den første husdyrlov fra 1852 fik.⁵ Ved at give præmier til dyrskuer animerede loven til en kvalitetsfremgang. Desuden kom loven til at virke fremmende for landboforeningernes antal og medlemstal. Den krævede nemlig at lokale foreninger stod i spidsen for dyrskuerne, og det blev snart praksis kun at give halv præmie til ikke-medlemmer.⁶

Med de langt større midler og bredere formål kom 1887-loven og dens revisioner til at virke stærkt befordrende på kvægavlens udvikling. I øvrigt er det værd at bemærke at det første eksempel på direkte forhandlinger mellem statsmagt og erhvervsorganisationer fandt sted i 1886 mellem Indenrigsministeriet og landboforeningernes landsdelsorganisationer i forbindelse med husdyrlovens revision. Husdyrlovene og konsulentordningen rejser spørgsmålet om statens rolle for landbrugets moderniseringsproces i 1800-tallet. En amerikansk politolog, som har studeret den særlige danske udvikling, har hævdet at det var den danske stat som gennem aktiv handling sikrede overgangen fra kornproduktion til mejeridrift gennem *state-sponsored research and education programs and a central marketing strategy*.⁷

Denne opfattelse er blevet imødegået fra flere sider.⁸ For staten havde ingen direkte indflydelse på forskning og forsøgsvirksomhed, sådan som vi kender det nu gennem specifikke forskningsprogrammer som f.eks. Føtek, Det fødevareteknologiske Forskningsprogram. Havde staten haft det, ville der aldrig være kommet en andelsbevægelse, da de ledende forskere på Landbohøjskolen var imod fællesdrift og i stedet foretrak veldrevne gårdmejerier.⁹ Nogen centraldirigeret marketingsstrategi var der heller ikke tale om. Men da der først var ved at udvikle sig en eksport baseret på forarbejdning af mælk og svin, søgte staten at understøtte den udvikling gennem statskonsulentordningen og gennem beskyttelse af smørsalget.

1890'erne blev en pionertid for den mere videnskabeligt eller forsøgsbaserede landbrugsproduktion. På grund af statstilskudet til avlsforeninger og husdyrbrugskonsulenter steg antallet af kvægavlsforeninger markant; der blev taget skridt til stambogsføring for at finde bedre avlsmateriale; der blev oprettet avlscentre, og i 1895 stiftedes den første kontrolforening med det formål at finde de køer der gav fed og meget mælk. Resultaterne af den verdensberømte professor Bernhard Bangs arbejde med tuberkelbacillen fik også afgørende betydning for arbejdet med kvægtuberkulosens bekæmpelse, bl.a. ved at påvise hvorledes returmælken fra mejerierne inficerede kalvene. Det var også i 1890'erne de første skridt blev taget til at fremme plante- og svineavl gennem ansættelse af statskonsulenter og særlige bevillinger på finansloven. Da de gode afsætningsvilkår viste sig efter århundredskiftet, stod dansk landbrug derfor godt rustet til at udnytte mulighederne og gøre tiden frem til 1914 til erhvervets gyldne tidsalder med en fordobling af produktionsværdien og en næsten tredobling af eksportværdien.

Efter 1945 stod rådgivningssystemet

i et vadeded. Konsulenterne blev mere og mere specialiserede, men der manglede en helhedsvejledning. Der manglede også en overbygning for de ca. 600 konsulenter, hvor de kunne efteruddannes og hente undervisningsmateriale til lokale kurser og møder. Endelig var der problemet med landbruget som en traditionelt nærig arbejdsgiver. Det resulterede i en alt for lav aflønning af konsulenterne med deraf følgende overgang til andet arbejde. Alle disse problemer får Jette Mackintosh behandlet fint. Hun lægger med rette afgørende vægt på den rolle Marshallmidlerne spillede direkte og indirekte. Direkte gennem Landbrugets Produktivitetsfond som støttede oprettelsen af demonstrationsbrug og Landbrugets Informations- og Oplysningstjeneste (1953), og indirekte gennem den inspiration som mange studierejser til USA afstedkom. En OEEC-undersøgelse af medlemslandenes konsulentssystemer var også stærkt medvirkende til effektiviseringen af konsulentarbejdet og til de mange bestræbelser på produktivitetsforbedringer i 1950'erne.

I den internationale litteratur foregår der i disse år en revurdering af Marshallhjælpens betydning for Vesteuropas genopbygning.¹⁰ For Danmarks vedkommende har Leon Dalgas Jensen påpeget hvorledes amerikanerne gennem Marshallmidlerne søgte at påvirke dansk industri- og forsvarspolitik.¹¹ Tilsvarende detailstudier om påvirkningen af dansk landbrug findes ikke, så indtil videre står Jette Mackintoshs afsnit s. 223–241 om Marshallhjælp og produktivitetsfonde som den bedste indgang til emnet.¹² Hun foretager ikke en vurdering af planens indflydelse, men ud fra vor nuværende viden kan det konstateres at Marshallplanen var mindre intervenerende og mere effektiv på landbrugsområdet end på industriområdet. Landbruget skulle under alle omstændigheder til på et tidspunkt at rationalisere i såvel produktion som

rådgivning. Marshallhjælpens betydning lå i at den fremmede den proces og med adskillige år fremrykkede tidspunktet for hvornår det var muligt.

Rationalisering og overordnet ledelse blev der også brug for i de følgende årtier for at rådgivningssystemet kunne matche landbrugets og samfundets udvikling – og for at landbrugets organisationer vedblivende kunne legitimere at staten betalte halvdelen af konsulent-tjenesten, men overlod hele ledelsen til organisationerne! I 1971 gennemførtes en kraftig opstramning gennem etablering af Det faglige Landscenter i Viby, fra 1987 udflyttet til Skejby nord for Århus. I alt er der nu ca. 3.000 personer beskæftiget med rådgivnings- og servicefunktioner over for landbruget, godt 300 heraf arbejder i kraftcenteret i Skejby.

Hele denne udvikling får Jette Macintosh fint beskrevet i et udmærket sprog. Eneste problem ved hendes fremstilling er at den i så høj grad bliver nødt til at hvile på landbrugets eget materiale i form af beretninger og jubilæumsskrifter, da der næsten ikke findes videnskabelig litteratur om emnet. Det bevirker at konfliktemner enten ikke opdages eller behandles kortfattet og kun ses fra landboforeningernes synspunkt.

Et eksempel er forholdet til konkurrerende konsulentsystemer. Flere gange søgte de stærke mejeri- og slagteriorganisationer at komme ind på konsulentområdet, f.eks. i slutningen af 1940'erne gennem hygiejnekonsulenter og svinefodringskonsulenter (s. 208–212). Her er det noget kønsløst, når forfatteren behandler den principielle og økonomisk betydningsfulde konflikt således: *Man var bekymret for, at en sådan splittelse af arbejdet ikke gavnede landbruget i sin helhed. Man mente, at det ville være det bedste og billigste og mest objektive for landmændene at beholde det landøkonomiske oplysningsarbejde samlet hos de organisationer, som*

i mange år havde beskæftiget sig med det (s. 214).

Et andet konfliktområde var ledelsen af svineavlssarbejdet omkring århundredskiftet. Herom hedder det: *Det var landboforeningernes og konsulenternes store arbejde, som havde oprettet og vedligeholdt avlscenterbevægelsen. Efter den nye husdyrlov af 1912 var ledelsen imidlertid overgået til De samvirkende danske Andelsslagterier, fordi landboforeningerne ikke var i stand til at fremskaffe den andel af omkostninger, som staten krævede for at yde statsstøtte (s. 112).* Igen er synsvinklen énøjet, og det overses at der forud for beslutningen i 1912 var gået en kamp gennem en halv snes år mellem landboforeninger og slagterier om, hvem der skulle stå for avlsarbejdet.

Kildegrundlaget betyder også at forfatteren ikke får øje på strukturelle problemer, således som de kom til syne i forbindelse med miljødebatten i 1980'erne. Det blev her tydeligt at landbrugets rådgivningssystem og forsøgs- og forskningsarbejdet var på bagkant med udviklingen. Den tætte kobling mellem forskning, forsøg, landmand og forarbejdning, som hidtil havde været et af dansk landbrugs stærke sider, blev nu pludselig en hæmsko, fordi hele systemet var gearet efter at søge stadige produktions- og produktivetsforbedringer. Som for et tankskib tager det noget tid at få orienteret hele systemet i retning af en mere økologisk bæredygtig udvikling. I lyset heraf er det interessant om konsulenterne nu i højere grad kommer til at fungere som frontløbere i forhold til den udvikling i stedet for som medløbere til den hidtidige produktivitetsudvikling.

Vurderet i forhold til tidligere fremstillinger af rådgivnings- og forsøgsarbejdet er der ikke så meget nyt at hente i forfatterens afsnit om perioden fra ca. 1860 til 1914. Det er behandlet både i K. Hansens meget landbrugsfaglige *Det danske Landbrugs Historie* og i Claus

Bjørns *Landbrugshistoe*.¹³ Det værdifulde i Mackintoshs bind er derfor den grundige redegørelse for konsulentsty- stemets oprindelse og udviklingen efter 1914.

Landboforeningernes arbejde

De to sidste bind i Landboforeningshi- storien handler om landboforeninger- nes organisatoriske og faglige udvikling og om deres erhvervspolitiske indsats. Forfatterne til bd. 3 er mag.art. Henrik Dethlefsen og Erik Helmer Pedersen, og til bd. 4 er det sidstnævnte alene.

Af flere grunde kunne de to bind have været samlet i ét. På den ene side er der en del overlapninger i forhold til bd. 2, f.eks. omkring husdyrlovene, avlsarbej- det, stambogsføringen og forsøgsvirk- somheden. På den anden side er der mange emner i bd. 3 der også berøres i bd. 4, da det er vanskeligt at skelne mellem det organisatoriske og det er- hvervspolitiske arbejde, hvilket også er- kendes af Helmer Pedersen (bd. 3, s. 195). Derfor er der også flere gentagel- ser, f.eks. omkring lovgivning, EF, råd- givning og forsøg.

Den nære forbindelse mellem bd. 3 og 4 fremgår også af forordet til bd. 3. Her forklarer Helmer Pedersen at det ikke har været muligt at få behandlet perio- den 1914–1950. Men det der mangler er »i et vist omfang« dækket af siderne 151–178 og 220–239 i bd. 4.

Hvis vi ser bort fra disse kritiske be- mærkninger om strukturen og det manglende afsnit og vurderer bd. 3 som et selvstændigt værk, må det indrøm- mes at begge forfattere er kommet godt fra opgaven.

Henrik Dethlefsen har skrevet 200 af de ca. 300 sider. Han indleder med et langt tematisk afsnit om forenings- strukturen fra midten af 1800-tallet og op til nu, hvor vi bl.a. præsenteres for en række interessante tabeller over landboforeningernes udvikling og re-

præsentativitet. Allerede før århun- dredskiftet var mere end 70% af alle ejendomme over 1 td. htk. tilsluttet en landboforening.

Omkring medlemstallet skriver for- fatteren flere gange at det nåede et maksimum på 136.000 i 1950 (bl.a. s. 67). Ifølge Landboforeningernes egne tal nåede man det maksimum i 1946 med 141.500 medlemmer.¹⁴

Om årsagen til væksten i antallet af landboforeninger i sidste tredjedel af forrige århundrede fremhæver Dethlef- sen ganske rigtigt husdyrloven af 1852 som en væsentlig drivkraft. En anden direkte spore, især i det jyske i 1880'erne, var den politiske kamp. I ad- skillige tilfælde dannede højrebønder en ny forening, når den gamle blev over- taget af venstrebønderne.

Men den vigtigste faktor finder for- fatteren i selve moderniseringsproces- sen og dens afledede behov for ny viden. Fra 1880'erne ændrer de lokale land- boforeninger karakter fra at være dyr- skue- og foredragsforeninger til at være faglige foreninger, der begynder at an- sætte konsulenter. Samlet set bliver landboforeningerne ikke kun et resultat af moderniseringsprocessen men selv et redskab.

En anden forudsætning for landbofor- eningernes udvikling glemmer Dethlef- sen dog, nemlig de organisatoriske er- faringer som bønderne havde erhvervet sig gennem dannelsen af mange an- dre foreninger og institutioner siden 1860'erne. Disse erfaringer gjorde det naturligt for almindelige bønder at gå sammen også om faglige opgaver og gav også tilstrækkelig selvtillid til at smide det større hartkorn ud af bestyrelserne.

Erik Helmer Pedersen har skrevet bind 3's sidste del om landboforeninger- nes organisatoriske arbejde i perioden efter 1950. På grund af meget kort tid til den opgave har de godt hundrede si- der karakter af oversigt og er helt over- vejende baseret på beretninger. Men forfatterens kendskab til emnet gør at

læseren får en kompetent gennemgang af de skiftende problemer DL har tumlet med.

Henrik Dethlefsen slutter bindet af med en diskussion af de organisatoriske problemer som landbruget og landboforeningerne står over for i de næste 10–15 år. Det er bl.a. spørgsmålet om specialiseringens betydning for det indre sammenhold, det forhold at der vil blive 3–4 gange så mange deltidslandmænd som fuldtidslandmænd, samt konsekvenserne af EF-reform og GATT-forlig. Det gør forfatteren fint nok, men det er lidt ærgerligt at han ikke har kunnet bruge den prognoserapport som Landboforeningerne udgav på samme tid.¹⁵ Heri ville han bl.a. kunne læse at man forventer at antallet af heltidsbedrifter vil være faldet til 10.000 i år 2010. Han burde også have læst de rapporter som Landboforeningerne har skrevet omkring landbrugets fremtid og om hvordan organisationen kan tilpasse sig den ændrede struktur i landbruget.¹⁶

Erhvervspolitikken

Selv om bd. 4 i Landboforeningshistorien er et jubilæumsskrift, får læseren her en noget bedre fremstilling af landbrugets erhvervspolitiske stilling end i Landbrugshistoriens bd.4. Hvor sidstnævnte er noget ujævn og kaleidoskopisk, er det med Landboforeningshistorien lykkedes Helmer Pedersen at skrive et helstøbt værk og en flot sammenhængende skildring af dansk landbrugspolitik fra ca. 1880 til 1993, om end vi hele tiden ser udviklingen med Landboforeningernes briller på.

Helmer Pedersen hovedproblemstilling er, hvorvidt der i Danmark er skabt en særlig organisationsvirksomhed som tager udgangspunkt i landmændenes erhvervsvirksomhed og som samtidig fungerer som en art offentlig institution. Det er let at tilgive ham at konklusionen herpå er tynd og uargumenteret

(s. 459), og at han reelt ikke kan besvare den da det ville kræve en sammenligning med andre lande. For inden da har han leveret én lang dokumentation i hele bogen for det samspil der til skiftende tider har fundet sted mellem organisationer og stat.

Materialet til at belyse problemstillingen finder Helmer Pedersen i referater af arbejdet i DL og i De sjællandske Landboforeninger. Umiddelbart kan det undre at han ikke har medtaget Foreningen af jyske Landboforeningers materiale. Denne organisation havde tidligere stor indflydelse på dansk politik. Dens årsmøde blev symptomatisk kaldt den jyske landborigsdag, da den linje der blev udstukket herfra som regel også var det jyske Venstres og DL's linje. Forfatterens henvisning til arbejdsøkonomiske årsager og at de jyske landboforeninger dækkes gennem omtalen af formændene og DL gør dog valget legitimt. Helmer Pedersen baserer desuden fremstillingen på rigsdagsdebatter og den forholdsvis sparsomme historievitenskabelige litteratur om landbrug og erhvervspolitik og her primært egne værker.¹⁷

Forunderligt nok har historikere hidtil ikke skrevet om landboforeningerne, hvorimod husmandsforeningerne især gennem Fridlev Skrubbeltrangs arbejder og pga. den nære tilknytning til udstyknings sagen er behandlet udføreligt.¹⁸

De jyske landboforeninger var de første til at danne en fællesforening (1872). Senere fulgte Sjælland (1880), Fyn (1881) og Lolland-Falster (1897) efter, i begyndelsen nærmest som lokalafdelinger under Landhusholdningsselskabet. Med de skærpede politiske modsætningsforhold i 1880'erne udviklede landboforeningerne en mere selvstændig profil og ønskede ikke det godsejerdominerede Landhusholdningsselskab som bindeled til regeringen. Gradvist styrkedes relationerne til statsmagten,

som på sin side accepterede princippet om delegering af myndighed til »den private associationsvirksomhed«. Landbrugsorganisationernes etablerede stilling i forhold til lovgivningsmagten blev for alvor cementeret omkring 1910, hvor husdyrloven og smørmærkeloven var til revision. Samtidig blev de jyske landboforeningers og det jyske Venstres dominans styrket.

Erik Helmer Pedersens bog udgør en glimrende oversigt over dansk landbrugspolitik og -historie i perioden fra 1880 til 1993. Forfatteren er på hjemmebane, når landbrugsorganisationerne er i clinch med statsmagten, og det hvad enten det drejer sig om 1890'ernes krise, 1. verdenskrigs reguleringsøkonomi, jordlovgivningen eller 1960'ernes støttopolitik. Yderst kompetent behandler forfatteren landboforeningernes samspil med regering, Folkeeting, andelsbevægelse, husmandsforeninger og protestbevægelser. Overalt er fremstillingen præget af forfatterens overblik og fortrolighed med det store emne, og det er få steder hans vurderinger og vægtninger giver anledning til indvendinger. Omvendt betyder kildegrundlaget og tilgangen at vi ikke præsenteres for meget nyt materiale og for nye tolkninger.

Kun en enkelt tolkning skal her fremdrages, nemlig den meget omtalte produktionsomlægning i sidste tredjedel af 1800-tallet. Her fører Helmer Pedersen debatten tilbage til det traditionelle udgangspunkt: Produktionsomlægningen fandt sted i 1880'erne som følge af prisudviklingen, der opfordrede landmændene til at lægge hovedvægten på husdyrholdet og bruge markafgrøderne til foder (s. 33 og 99f). En del forskning har ellers påvist at dette skift allerede fandt sted i begyndelsen af 1870'erne, altså omkring fem år før kornprisfaldet.¹⁹

For det sidste synspunkt taler at overskudsudførslen af animalske produkter overhalede de vegetabiliske varer allerede i 1872/73. Ti år senere,

altså på det tidspunkt hvor Hjedding Andelsmejeri først var ved at begynde, var eksporten af animalske produkter 9 gange så stor. Det var først og fremmest mejeridriften der var drivkraften i den udvikling. I løbet af få år blev smørret det vigtigste enkeltprodukt til eksport, i 1874 udgjorde det næsten 25% af den samlede udførsel. Allerede ved indgangen til 1880'erne var Danmark uden sammenligning det land i Europa der havde det største antal hornkvæg pr. indbygger.²⁰

Til sidst skal nævnes at sproget er læsevenligt og uden brug af fremmedord. Faktisk indfører han et nyt ord i stedet for det engelske overview, idet hvert hovedafsnit afsluttes med et *Perioden i et overskue!*

Gårdmandslinjen

Historien om DL er først og fremmest historien om den danske gårdmandstands dominerende position i dansk politik, økonomi og kultur i perioden fra ca. 1870 til 1950, og hvordan den inden den tid fik kæmpet sig op og efter den tid har søgt at fastholde sin position. Hermed har vi fået endnu et bidrag til gårdmandslinjen i dansk historieskrivning.²¹

Henrik Dethlefsen leverer i sin omtale af slagterisektoren et godt eksempel på, hvilken betydning det har for en virksomhed, organisation eller branche at den sørger for at skabe sig en historisk identitet. Såvel de enkelte andelslagterier som deres brancheorganisation har markeret runde år med en omfattende strøm af jubilæumsskrifter. De private slagteriernes historie kender vi næsten ikke, selv om de endnu i 1890'erne slagtede to tredjedele af alle grise. Derfor omtales de kun i en bisætning (s. 150), medens de 25 eksisterende andelslagterier i 1897 bliver listet op med oprettelsesår og bestyrel-

sesformand og derudover omtales løbende.

Hvor Thorkild Kjærgaard taler om gårdmandslinjen i den historievidenskabelige tradition, kan den her udstrækkes også til virksomhedernes forskellige kultur. De private virksomheder har ikke lagt vægt på at legitimere sig og har heller ikke været et led i en større social bevægelse forankret i en særlig relation mellem virksomhed og producenter. Andelsbevægelsen derimod er funderet på en medlemsbasis, der har sine rødder i den danske bondebevægelse og som sådan har en tilknytning til højskoletraditionen og en stærk bevidsthed om sin betydning for dansk politik, økonomi og kultur.²² Bevidstheden herom udviklede sig fra 1880'erne i forbindelse med den parlamentariske kamp og andelsbevægelsens udvikling. Gang på gang har dansk landbrug gennem storstilede jubilæumsarrangementer forstået at fastslå sin betydning, og andelshistorikken er tæt forbundet hermed. Andelsbevægelsens succesrige udviklingshistorie, der snart kom til at stå i et mytisk skær, har sandsynligvis haft en selvforstærkende effekt på lysten til at få skrevet om sig selv.

Ubevidst skriver de fleste landbrugs-historikere (minus Thorkild Kjærgaard!) sig ind i den liberale tradition af etablerede dogmer, som i mange tilfælde viser sig at dække over et udviklingsforløb der hverken er naturgivent eller uafvendeligt. Et eksempel på det modsatte giver Erik Helmer Pedersen. Han siger uden videre diskussion at *den storpolitiske konflikt lammede de fleste af de initiativer, der kunne have lettet vilkårene for erhvervet omkring 1880* (bd. 4, s. 32). Da tilskudene til konsulenter og dyrskuepræmier ikke kan siges direkte at lette vilkårene, og da han henviser til den langt større landbrugsstøtte i specielt Tyskland, må forfatteren mene at der burde have været indført toldbeskyttelse for landbruget. Den tanke er interessant, for der ligger hos

vistnok hovedparten af historikere en udbredt liberal bias som et udslag af at den liberalistiske kurs i Danmark har vist sig som en sejrende økonomisk doktrin. Gårdmandslinjen i dansk historiskrivning har givet os ind med nationalmælken at det var gennem den hårde tilpasning i 1880'erne at grundlaget for en stærk og andelsorganiseret forarbejdningssektor blev skabt.

Det interessante spørgsmål, som vi aldrig får svar på, er hvad der ville være sket, hvis der var blevet givet landbruget toldbeskyttelse. Et godt bud på et svar er at produktionsomlægningen fra sidste halvdel af 1860'erne under alle omstændigheder ville have ført til en udbygget forarbejdningssektor, så vi ville have fået en udvikling mere à la Sverige. Korntolden her fra 1888 forhindrede ikke en satsning på husdyrbrug og etablering af en andelsbevægelse, men eksportorienteringen blev blot aldrig så stærk.

Sammenfattende

Efter endt læsning må anmelderen give mange roser til projektet. I det store og hele er det lykkedes, og ind imellem med et endog flot resultat. Naturligvis kan der sættes fingre på detaljer, prioriteringer og synspunkter. Men helhedsindtrykket der står tilbage er en gedigen skildring af dansk landbrugs udvikling i de sidste to hundrede år og naturligvis med landboforeningerne – med både lille og stort L (hhv. de lokale og hovedorganisationen) – i centrum. Der er ikke kun tale om et jubilæumsskrift, men også om et godt supplement til den nye landbrugshistorie. På ikke så få områder er værket om landboforeningerne endog af en højere kvalitet end Landbrugshistorien.

Dette gælder også billedredaktionen, hvor Mette Ehlers har haft en meget heldig hånd. Hun har fået fat i et stort antal hidtil ikke offentliggjorte billeder,

især fra de jyske landboforeningers arkiv, og hun har derudover produceret en videofilm om dansk landbrugs udvikling. Om redaktionen skal yderligere bemærkes at den og forfatterne har gennemført en meget dygtig korrekturlæsning, for der er så godt som ingen stave- og orddelingsfejl på de mere end 1.300 sider.

Bogmæssigt er der heller ikke sparet på kvaliteten. Opsætningen er overskuelig og billederne godt gengivet på fint papir, sådan som det forventes når en stor organisation skal markere sig selv. Men mon ikke AiO Tryk skal til at finde på et andet lay-out. Værket ligner til forveksling Landbrugshistoriens lay-out.

Omslaget på alle fire bind prydes af et luftfoto af en nordfynsk landsby. Med en 200-årig elm i forgrunden viser billedet grænsen mellem den daværende landsbys dyrkede mark og overdrevet. Men billedet viser også en meget nærværende nutid og en skræmmende(?) fremtid. Der er kun én landmand tilbage i landsbyen, og de vidtstrakte herregårdsmarker drives centralt sammen med andre storbrug under et grevskab. Et ganske godt symbol på at landbrugets produktivitetsudvikling er ved at sejre sig ihjel og på at udviklingen i sidste ende truer med at fjerne DL's eksistensgrundlag.

Noter

1. *Landboforeningerne i 200 år*, bd. 1–4, red. Erik Helmer Pedersen og Mette Ehlers. De danske Landboforeninger, 1993, Kr. 400,-.
Bd. 1. Hans Jørgen Winther Jensen: *Landboforeningernes forløbere og bondebruget*, 248 s.
Bd. 2. Jette Mackintosh: *Landmanden og hans rådgivere*, 301 s.
Bd. 3. Henrik Dethlefsen og Erik Helmer Pedersen: *Landboforeningerne og fællesskabet*, 325 s.
Bd. 4. Erik Helmer Pedersen: *Landbosamfundet og Danmarkshistorien*, 470 s.

2. En oversigt over disse giver Claus Bjørn i *Det danske landbrugs historie* 3, 1988, s. 59.
3. De første landbrugsselskaber og foreninger er kun ganske kort omtalt i K. Hansen, red.: *Det danske Landbrugs Historie* 5, 1934–1945, s. 189, 252f og 370–375. I Claus Bjørn, red.: *Det danske landbrugs historie* 3, giver Claus Bjørn en udmærket oversigt over landbosamfundets sammenlutninger s. 56–60, 124–138 og 351–367.
4. Ifølge Niels Thomsen steg antallet af hovedblade i provinsen fra 73 i 1870 til 110 i 1890. Ser vi alene på Venstre-pressen, som i landbrugssammenhæng er mest interessant, blev dens antal tredoblet i perioden, og oplaget steg fra ca. 12.000 til 72.000. Niels Thomsen: *Dagbladskonkurrencen 1870–1970* 1, 1972, s. 175f.
5. E.J. Ipsen: *Offentlige foranstaltninger til kvægavlens fremme i Danmark*, 1963.
6. Flemming Just: Samspillet mellem landbrugets organisationer og den danske stat indtil ca. 1980, *Samspillet mellem staten, landbrugsorganisationerne og landbrugskooperationen*, red. Fl. Just m.fl., 1984, s. 37.
7. Amanda R. Tillotson: Open States and Open Economies. Denmark's contribution to a Statist Theory of Development, *Comparative Politics*, 1989, 21:3, s. 339–354, her s. 350.
8. Se Peter Bogason: Statsintervention i landbruget efter demokratiseringen i 1849, *Nyere tendenser i politologien* 1, *Stat og forvaltning*, red. Peter Bogason, 1990, s. 33–53; Flemming Just: Co-operation and Self-organising in Danish Agriculture (foreløbig titel), bringes i *European History Quarterly*.
9. Det er derfor heller ikke korrekt, når Erik Helmer Pedersen i bd. 4 hævder at docent N.J. Fjords indsats ledte lige frem til andelsmejeriernes gennembrud i 1880'erne (s. 30).
10. Især Alan Milward: *The reconstruction of Western Europe 1945–51*, 1984.
11. Leon Dalgas Jensen: Dansk industripolitik mellem kold krig og protektionisme, i *Presse og historie. Festskrift til Niels Thomsen*, 1990, s. 93–112; samme: Dansk forsvar og Marshallplanen, 1947–1960, *Historisk Tidsskrift* 1991, s. 459–506.
12. Erik Helmer Pedersen omtaler kun Marshallplanen ganske kort i *Landbrugshistorien* 4, 1988, s. 181f, og i bd. 4 af landboforeningshistorien. Det er her hans vurdering at Marshallhjælpens langsigtede betydning lå i centraliseringen og effektiviseringen af landbrugets faglige arbejde (s. 306).

13. *Det danske Landbrugs Historie* 1–5, red. K. Hansen, udgivet i perioden 1925–1944, her bd. 2, s. 347–375, og bd. 3, s. 469–555, og i S.P. Jensens udmærkede afsnit i Claus Bjørns *Landbrugshistorie* 3, s. 276–350.
14. Jacob A. Buksti: De erhvervspolitiske konsekvenser for dansk landbrug af afvandringen efter 2. verdenskrig, *Landbohistorisk Tidsskrift* 1980, s. 93–112.
15. *Dansk landbrug år 2000 og 2010*, 1993.
16. *Landboforeningerne i 90'erne. Debatoplæg til landsformandsmødet den 26. marts 1991; Ny Landmandsstrategi – mål og muligheder*, 1992.
17. Forfatteren har 12 henvisninger til egne værker, medens to andre landbrugs-»politikere«, Jacob A. Buksti og Flemming Just, tilsammen kun er nævnt med tre værker. Forfatteren kunne desuden have hentet en del viden i de mange udmærkede specialer som Bukstis studerende har skrevet om organisations- og erhvervspolitiske emner.
18. Se Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske Husmandsbevægelse*, 1943; samme: *Den danske husmand* 1–2, 1952–1954; Gunnar Solvang: *Husmandsbevægelsen i Danmark 1880–1920*, *Bol og By* 1985:1, s. 59–86.
19. Se f.eks. Sven B. Nielsen: Landbrugseksportens varemæssige sammensætning og geografiske spredning 1860–90, *Bol og By* 1977, nr. 1, s. 37–64.
20. V. Falbe Hansen og Will. Scharling: *Danmarks Statistik* 2, 1887, s. 419.
21. Thorkild Kjærgaard: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, *Fortid og nutid* 1979, s. 178–191.
22. For en tilbundsående diskussion af andelsbevægelsen som en del af en større social bevægelse, se Torben Bager: *Andelsorganisering. En analyse af danske andelsorganisationers udviklingsprocesser*, 1992.

Kommentar til Flemming Justs omtale af *Landboforeningernes forløbere og bondebruget*

Hans Jørgen W. Jensen

Fortid og Nutid oktober 1994, s. 285–289.

I sit gensvar til Flemming Justs debatartikel om værket *Landboforeningerne i 200 år* (*Fortid og Nutid* 1994, s. 273–284) imødegår forfatteren til værkets første bind en række af artiklens kritikpunkter mod dette bind. Med udgangspunkt i Flemming Justs karakteristik af værket som et nyt bidrag til gårdmandslinjen i dansk historieskrivning diskuterer Hans Jørgen W. Jensen gårdmandsklassens rolle i dansk økonomisk historie i 1800-tallet. Han konkluderer, at gårdmændene ingenlunde var så selvhjulpne, som de tidligere er blevet fremstillet, og at de sociale modsætninger i landbosamfundet hang nøje sammen med gårdmandsklassens fremgang, men erkendelsen heraf rokker ikke ved det forhold, at gårdmændene var den centrale gruppe i 1800-tallets danske økonomiske historie.

Hans Jørgen W. Jensen, f. 1951, cand. phil., ph.d.-studerende ved Københavns Universitet. Privat adresse: Næstvedgade 20, 3. tv. 2100 København Ø

En anmeldelse bør give et dækkende billede af den anmeldte bogs hovedsynspunkter, ikke mindst hvis anmelderen polemiserer mod disse hovedsynspunkter. I sin anmeldelse af min bog *Landboforeningernes forløbere og bondebruget* polemiserer Flemming Just mod mine synspunkter, men uden at referere dem. I det følgende vil jeg kommentere de fejl og misforståelser, jeg finder, det giver anledning til, og desuden kort diskutere det danske landbosamfund i 1800-tallet mere overordnet.

Fejl og misforståelser

Flemming Just mener, at jeg »glemmer« at nævne nogle af de gamle landøkonomiske selskaber, der blev oprettet omkring 1810, men senere nedlagt. Henrik Dethlefsen har til bind 3 af *Landboforeninger i 200 år* (s. 311–317) udarbejdet en principielt fuldstændig liste over alle de landøkonomiske foreninger. På den

baggrund har jeg ment, at det var overflødigt at nævne hver enkelt forening.

Flemming Just undrer sig videre over, at jeg ikke gør mere ud af »Det bornholmske Selskab for Efterslægten«, som dannedes i 1805 som den første landøkonomiske forening. Bornholm var og er en lille ø. Dens sociale og økonomiske forhold adskilte sig meget fra resten af landet. På Bornholm var der ingen fæstere, der var ingen godsejere, og byborgerskabet var lille og svagt. Dertil kommer, at bønderne var relativt velstående. Det bornholmske selskab blev skabt i 1805, altså før Danmark blev inddraget i Napoleonskrigene. Napoleonskrigene var den vigtigste faktor bag dannelsen af den første klasse af (land)økonomiske foreninger (1810–1812). Det bornholmske selskab var i høj grad et enmandsværk. Det var amtmand Fridrich Thaarup, der havde taget initiativet, og han var hovedmanden i dets aktiviteter. Selv om det er svært at sige, hvad det typiske var, er det nu

mit bud, at typisk var Bornholm og dets selskab ikke. Da selskabet ydermere ikke umiddelbart gav inspiration til dannelse af andre selskaber, har jeg valgt at begrænse omtalen af selskabet meget. Et valg, der var så meget lettere, som materialet om selskabets ældre historie lader meget tilbage at ønske.

Flemming Just undrer sig også over, at jeg bruger så meget plads på at behandle Aalborg Stifts og Amts oekonomiske Selskab. Han undrer sig nok, fordi Ålborgselskabet, som han ganske rigtigt bemærker, ikke var specielt landbrugsorienteret. Aalborg Stifts og Amts oekonomiske Selskab (1810) er valgt som et eksempel på de tidlige selskaber, der var forløbere for de senere landboforeninger. Derfor har jeg valgt at give det pågældende kapitel overskriften »Starten – eksemplet Aalborg Stifts og Amts oekonomiske Selskab« og ikke som Flemming Just fejl citerer: »Starten i Aalborg«.

Et af de karakteristiske fællestræk ved de selskaber, der startedes 1810–1812, var bredden såvel i formålsparagrafferne som i deres få aktiviteter. De havde ifølge deres love til hensigt at beskæftige sig med hele næringslivet; men ikke nok med det, de ønskede også at højne moralen – især arbejdsmoralen hos tyendet; men prioriteringen var lidt forskellig. Det er ikke nogen tilfældighed, at selskaberne fra landets to største provinsbyer – Ålborg og Odense – prioriterede indsatsen for at fremme husflid og industri højest. Omvendt prioriterede selskaberne fra Holbæk, Randers og Århus agerbrug og kvægavl højest.

Der er en anden grund til den forskellige prioritering i selskaberne. I modsætning til, hvad man kunne forledes til at tro ud fra Flemming Justs artikel, mener jeg, at selskaberne havde endnu en inspirationskilde ud over Det kongelige danske Landhusholdnings-selskab – nemlig Selskabet for indenlandsk Kunstflid (1808). På det punkt

bygger jeg i øvrigt på en lidt oversat artikel af Henrik Fode i *Erhvervshistorisk Årbog* fra 1973.

Jeg har valgt at beskrive Ålborgselskabets start som et eksempel på de selskaber, der ikke var specielt landbrugsorienterede. Til gengæld har jeg i samme hovedafsnit brugt næsten lige så meget plads på et af de gamle selskaber, der var specielt landbrugsorienteret – Randers Amts Husholdningsselskab (1810) – i et forsøg på at give et dækkende billede af de gamle selskaber. Når jeg ikke har gjort rede for de overvejelser, der ligger bag denne vægtning mellem Randers, Bornholm og Ålborg, skyldes det genren. Der er tale om et jubilæumsskrift, som ikke må tynges for meget af den slags metodiske overvejelser.

Flemming Just mener også, at jeg har fået noget galt i halsen i min sammenligning af danske og udenlandske foreninger. Det har jeg ikke. Jeg hævder ikke, som Flemming Just påstår, at de danske foreninger adskiller sig fra de udenlandske ved både at varetage medlemmernes politiske interesser og organisere det landbrugsfaglige arbejde. Jeg skriver (s. 11): *Det er vistnok den almindelige mening blandt folk, der er tæt på de danske landboforeninger, at de – altså foreningerne – er noget specielt, sammenlignet med de tilsvarende organisationer i udlandet. Det specielle skulle bestå i foreningernes forhold til statsmagten. I udlandet er det staten, der finansierer og organiserer det landbrugsfaglige arbejde, medens foreningerne varetager landmændenes erhvervspolitiske interesser. I Danmark derimod varetages såvel det landbrugsfaglige som de erhvervspolitiske interesser af de samme private foreninger.*

Min behandling af foreningerne hører op ved år 1880, før landboforeningerne opstår, og før politik og landbrugsfaglighed udkrystalliserer sig som to adskilte arbejdsområder. Jeg kan derfor ikke direkte kommentere den opfattelse, som

jeg tillægger folk, der er tæt på de danske landboforeninger; men jeg behandler landboforeningernes forløberes forhold til statsmagten og siger (s. 51) om de gamle selskaber, at nok var der noget specielt dansk ved forholdet mellem den enevældige stat på den ene side og på den anden side Det kongelige danske Landhusholdningsselskab og de lokale økonomiske selskaber; men så specielt var det nu heller ikke. For på den ene side var selskaberne formelt set uafhængige af statsmagten, som i England, men til forskel fra Sverige; men på den anden side var selskaberne og her især Det kongelige danske Landhusholdningsselskab i praksis tæt knyttet til den enevældige stat, parallelt med forholdene i Sverige og Frankrig.

De landøkonomiske foreninger og det folkelige

Flemming Just skriver i sin omtale af bogen: *Hans Jørgen W. Jensen mangler i højere grad at inddrage de overordnede samfundsmæssige ændringer. Dels foregår der på samme tid en begyndende »demokratisering« af den industrielle og videnskabsmæssige udvikling som når ud til bredere kredse. Dels sker der en egentlig demokratisering, hvor almuen presser sig på som en selvstændig politisk kraft.* Senere skriver Flemming Just, at jeg ikke får sat den nye bølge af foreninger ind i en større sammenhæng med bl.a. udbredelsen af folkelige bevægelser.

Jeg påstår (s. 87), at det var et væsentligt vilkår for det landbrugsfaglige arbejde 1810–1840, at såvel overklassen som bønderne mente, at bønderne ikke kunne være den udfarende kraft i det landbrugsfaglige arbejde. Jeg omtaler (s. 103ff) nogle mindre foreninger, der blev startet i 1830'erne og 1840'erne på initiativ af bønder og skolelærere, og som hurtigt forsvandt igen. Jeg omtaler også de såkaldte landkommunale for-

eninger (s. 117–118), der opstod 1842–1849. De skulle i følge deres formålsparagraffer danne rammen om (kommunal)politiske diskussioner. I en række tilfælde udgik initiativet til dannelsen af disse selskaber fra bondekredse eller fra lærere; men de landkommunale foreninger var ikke landøkonomiske foreninger. De var politiske foreninger, der eksisterede side om side med de landbrugsfaglige, som det f.eks. var tilfældet i Præstø Amt. Jeg omtaler desuden de få (fire) eksempler på små foreninger, der blev skabt og ledet af gårdmænd i perioden 1850–1880 (s. 190–191). De lokale eksempler på, at *almuen presser sig på*, bliver således omtalt. Disse lokale eksempler skal imidlertid ses på baggrund af, at der i 1880 var 77 foreninger med 21.400 medlemmer.

Når jeg ikke i højere grad inddrager en egentlig demokratisering, hvor *almuen presser sig på*, skyldes det, at almuen **ikke** pressede sig på, når det drejede sig om at tage initiativet til, stifte og lede de landøkonomiske foreninger i tiden før 1880. Bønderne spillede **ikke** den store aktive rolle ved dannelsen af de landøkonomiske foreninger før 1880, som Flemming Just synes at forudsætte. At påstå det, er mere poesi end prosa. Det er netop en fortsættelse af det, der af Thorkild Kjærgaard er blevet kaldt gårdmandslinjen i dansk historisk-skrivning.¹ Så på en løjerlig måde kommer Flemming Just med sin omtale af min bog til at lægge sig på den linje – gårdmandslinjen – som han ellers prøver at distancere sig fra.

Jeg mener, at udviklingen af de landøkonomiske foreninger i 1800-tallet mere er præget af brud end af kontinuitet. Der er meget stor forskel på de landøkonomiske foreninger, jeg beskriver, og de landboforeninger, som behandles i de andre bind af jubilæumsværket. Derfor er det ikke nogen tilfældighed, at jeg har givet mit bind den kluntede og snakkende titel *Landboforeningernes forløbere og bondebruget*.

Gårdmændene i landbosamfundet

Flemming Just mener at kunne karakterisere hele værket ved at sige, at *hermed har vi fået endnu et bidrag til gårdmandslinjen i dansk historieskrivning*. Thorkild Kjærgaard mente, at der i dansk historieskrivning var en bestemt opfattelse af det danske landbosamfund, der var altdominerende. Den viede gårdmændene hovedparten af sin opmærksomhed. Andre grupper behandlede kun, for så vidt de belyste gårdmændenes udvikling. Ifølge denne opfattelse stod den vigtigste konflikt i datidens landbosamfund mellem gods ejere og bønder og ikke – som Thorkild Kjærgaard mente – mellem jordbesidderne (godsejere og bønder) og de jordløse (husmænd, tyende og landarbejdere). Denne opfattelse gav gårdmændene al sympatien. Thorkild Kjærgaard beskrev i sin artikel især danske historikers opfattelse af 1700-tallet; Flemming Just mener nu at kunne karakterisere også min bog med dette begreb.

Det er et vigtigt udgangspunkt for mig, at jeg betragter den danske gårdmandsklasse som den vigtigste gruppe i dansk økonomisk og politisk historie i 1800-tallet. På samme måde mener jeg, at landboreformerne, herunder specielt udskiftningen, spillede en stor og positiv rolle for gårdmandsklassens økonomiske succes ved at skabe en forudsætning for en forøgelse af såvel arbejdsproduktiviteten som arealproduktiviteten. Derimod havde udskiftningen negative følger for husmændene.

Mit arbejde med de landøkonomiske foreninger og landbrugets teknologiske udvikling viser, at nok var gårdmændene centralt placeret; men de var dybt afhængige af andre grupper i samfundet og i konflikt med landarbejderklassen – husmænd, landarbejdere og tyende. Det fremgår tydeligt, hvad enten man ser på, hvem der startede de landøkonomiske foreninger, på disses forhold til statsmagten eller på diffusionen

af den ny teknologi, der var så vigtig for bøndernes økonomiske succes.

Før 1880 hørte det til de store sjældenheder, at almindelige gårdmænd tog initiativ til og stiftede landbrugsfaglige foreninger. I begyndelsen af 1800-tallet var det først og fremmest den enevældige stats lokale embedsmænd, der tog initiativet til og stiftede de foreninger, der her er tale om. De kaldtes økonomiske, landøkonomiske, patriotiske eller husholdningsselskaber. Det var præster, biskopper, amtmænd og stiftamtmand, der satte dem i gang og ledede dem. Hertil kom godsejere og storkøbmænd. I midten af århundredet mindskedes embedsmændenes rolle. Præsterne var dog stadig meget aktive. Det var godsejere, forpagtere og proprietærer, der nu tog initiativet, stiftede selskaber og førte det store ord. Dette billede ændredes kun lidt i perioden 1850–1880. I denne periode startedes 57 foreninger. Kun fem af disse kan siges at være bønderes værk.

De landøkonomiske foreninger og statsmagten

De landøkonomiske foreninger er næsten altid blevet mødt med velvilje fra de folk, der til enhver tid har befolket det politiske system – i modsætning til f.eks. fagforeningerne i 1870'erne. De første landøkonomiske foreninger kan med fordel anskues som redskaber, hvorigennem enevældens embedsmænd forsøgte en slags økonomisk mobilisering og modernisering. I perioden 1830 til 1850 arbejdede de landøkonomiske foreninger med politisk tæft som pressionsgruppe over for henholdsvis den enevældige konge og hans embedsmænd og senere over for Rigsdagen, hvor jordejerne sad tæt.

I perioden 1850 til 1880 høstede de landøkonomiske foreninger frugterne af dette arbejde. I henhold til husdyrlovene modtog de fra staten en efter en-

hver målestok stor økonomisk støtte. Der var en tæt sammenhæng mellem statsstøtten og grundlæggelsen af mange landøkonomiske foreninger og mellem statsstøtten og foreningernes forøgede aktivitetsniveau efter 1850. Støtten gik til præmiering af husdyr på dyrskuerne. Det vigtigste landbrugsfaglige og økonomiske resultat af disse dyrskuer var et bidrag til diffusionen af den måske vigtigste danske teknologiske innovation – den røde danske malkeko.

Diffusion af ny teknologi

Et tredje område af relevans for vurderingen af gårdmændenes betydning for dansk økonomisk historie er diffusionen af ny teknologi.

Her er det mit – bestemt ikke originale – synspunkt, at innovatorerne først og fremmest var godsejere, proprietærer og præster. Og det gjaldt såvel indførelsen af nye sædskifter i begyndelsen af århundredet og af forædlede husdyr som indførelsen af maskiner senere i århundredet. Det var disse grupper, der overførte teknologiske innovationer fra udlandet. Og de var generelt set mere teknologisk avancerede end bønderne i hvert fald indtil ca. 1880, selv om det må understreges, at ikke alle store gårde var lige veldrevne, og at nogle bondebrug var med på de nye teknologiske noder.

Hvad angår diffusionen af den nye teknologi på bondebrugene, var den afhængig af mange forhold. Alle de danske jordejere, der beskæftigede fremmed arbejdskraft, hvad enten de var bønder eller godsejere, nød godt af lave lønomkostninger. Og det er vigtigt her at holde sig for øje, at den moderne økonomiske opfattelse, at ny teknologi er noget, der indføres, når lønnen når et vist niveau, har begrænset gyldighed, hvad angår dansk landbrugsteknologi i 1800-tallet.

I perioden 1818 til ca. 1840 var pri-

serne på landbrugsvarer lave eller ustabile. Det kunne motivere bønderne til at forøge produktionen for at kompensere for prisfaldet; men ikke hvis produktionsforøgelsen forudsatte nye og måske dyre investeringer i ny teknologi. Efter 1840 fandt der en stabil prisstigning sted på landbrugsvarer. Ønsket om at få del i denne prisstigning blev her parret med de øgede indtægter, der muliggjorde investeringer i ny teknologi, og måske med forventninger om fortsatte prisstigninger. Efter 1840 kom der gang i spredningen af ny teknologi på bondebrugene.

Den sidste forudsætning, der skal nævnes her, er udviklingen af industri og håndværk. Først efter, at amerikansk industri havde udviklet en mejemaskine, der passede til mindre landbrug, kom mejemaskiner til at køre på danske bondegårde. Og først efter, at dansk industri og håndværk blev i stand til at producere efterligninger af små engelske tærskværker, mindsledes plejlens betydning på de danske bondegårde.

Kort sagt mener jeg, at den danske gårdmandsklasse er den centrale gruppe i dansk økonomisk historie i 1800-tallet; men gårdmændenes succes skal ikke forklares med henvisning til dem selv. Deres succes skyldtes ikke, at de spændte livremmen ind, spyttede i næverne og fik noget fra hånden; den var bl.a. betinget af tilstedeværelsen af en stor, fattig landarbejderklasse, gunstige konjunkturer, udviklingen i industri og håndværk og stor imødekommethed fra det nye borgerlige demokrati efter 1849. Så at bruge ordet selvhjulpen i denne sammenhæng ville være forkert.

Noter

1. Begrebet gårdmandslinjen i dansk historisk skrivning stammer fra en meget inspirerende artikel af Thorkild Kjærgaard i *Fortid og Nutid* 28, 1979, s. 178–191.

Den historiske biografi – en spændingsfyldt genre

Kristian Hvidt

Fortid og Nutid oktober 1994, s. 290–295.

På baggrund af sine egne erfaringer som biografiforfatter gør Kristian Hvidt sig en række overvejelser over det seneste tiårs fornyede interesse for biografien og sammenligner den historiske biografi med den litterære. Han konkluderer, at historikeren, der vil skrive en biografi, ikke skal forsøge at gøre det på andre fags præmisser. Kunsten ligger i at forene indlevelse og udtryksfuld sprogbeherskelse med så megen diskretion, at læseren får mulighed for selv at danne sin opfattelse af den biograferede person.

Kristian Hvidt, f. 1929, dr.phil. 1973, protokolsekretær i Folketinget. Har skrevet om politisk historie m.m., herunder en biografi om Edvard Brandes (1987) samt flere biografier i *Dansk Biografisk Leksikon*. Medlem af dette leksikons tilsynsråd. Redaktør af *Folketingets Håndbøger* 1969–1988 med biografier af tingets medlemmer. Desuden bidrag til bogen *Søkelys på biografi- og memoirelitteratur om og av nordiske samtidspolitikere*, udg. af Nordens Hus på Færøerne 1990.

I marts måned 1900 holdt Georg Brandes en offentlig forelæsning på Wiens universitet. Tilstrømningen var stor. Brandes var på det tidspunkt blevet en berømt og omdiskuteret person af europæisk format. Formodentlig talte han ved den lejlighed om det som mest interesserede ham på den tid, historiens store genier, som han gennem læsning af Nietzsches skrifter var blevet optaget af. Han havde afsluttet sin store biografi om Shakespeare og planlagde store biografier af Michelangelo, Voltaire, Goethe og andre »overmennesker«.

Til stede ved forelæsningen var en da endnu ukendt læge fra Wien, Siegmund Freud. Han fortalte bagefter, at han havde nydt den store danske skønånds foredrag i fulde drag. Det var en så stor vækkelse, sagde han, at han den næste dag sendte sin nyudkomne bog om drømmetydning til Brandes' hotel med en smuk dedikation.

Den bog kom som bekendt til at be-

tyde en revolution i de følgende års menneskeopfattelse. Positivismen, som Georg Brandes havde været talsmand for, hævdede at man objektivt kunne skildre et menneske og dets talenter og karakter. Nu blev denne tro på at alt er måleligt og vejeligt – i princippet også den store personlighed – nedbrudt efter Freuds påvisning af underbevidsthedens betydning. Personens ydre udsagn og gerninger fortæller ikke noget om alt det, som kan leve i mennesket bag facaden, det uforståelige og det absurde.

Disse to modstillede menneskeopfattelser kom også til at præge det 20. århundredes opfattelse af den historiske eller litterære biografis relevans som genre. Ingen af de to synsmåder forhindrede dog i sig selv historikere og forfattere i at skrive biografier. Det gjorde derimod en tredje ideologi, socialismen, som med stormskridt holdt sit indtog, også som et intellektuel tankesæt. Marxismen tillagde ikke den enkelte personlighed nogen som helst betydning for

den historiske udvikling – det er menneskemasserne og de økonomiske love, som styrer, også enkeltpersonernes handlinger. Biografier blev altså erklærede »uvidenskabelige« og ikke kvalificerende for professionelle historikere.

Marxismens gennembrud i historievidenskaben satte den økonomiske historie i højsædet og kvalte så at sige den historiske biografi som genre. Efter Georg Brandes' række af heltebiografier havde også positivisterne fået nok. Der udkom yderst få biografier i Danmark i første halvdel af dette århundrede. Det skyldtes også ængstelsen for en række store uhyggelige »overmennesker«, der kom til at præge europæisk politik efter første verdenskrig og udviklede sig til små og store diktatorer.

Kun i England overlevede biografien som genre, formodentlig takket være den herlige engelske ironi og sarkasme, der holder den kære personlighed på en meget passende distance fra det helteagtige. Den særlige litterære engelske biografigenre à la Lytton Strachey's *Eminent Victorians* har aldrig kunnet omplantes til andre lande. Stor udbredelse fik Stefan Zweigs gribende skildringer af bl.a. Marie Stuart, men de er mere romanagtige, psykologiserende.

Der gik altså hen imod trekvart århundrede, hvor den historiske og til dels den litteraturhistoriske biografi førte en skyggetilværelse. Først i løbet af 1980'erne dukkede denne genre op igen og nu med en uventet kraft. Den udførlige personskildring blev efterspurgt igen – der var grobund for en ny udgave af *Dansk biografisk Leksikon* (1976–1984) og biografier dukkede op som en vigtig del af bogmarkedet.

Hvad var årsagen til dette gennembrud?

I løbet af efterkrigsårene skete der en opblødning i det marxistiske historiebegreb. Fra det økonomiske udgangspunkt gled interessen over på socialhistorie – synet på fortiden blev »menne-

skelliggjort«. Man interesserede sig for vore bedsteforældres tid, for de (stakels) kvinder i forrige århundrede, skildrede enkeltpersoners dagligdag – à la Hartvig Frischs kulturhistorie, men med en klar tilsætning af slægts- og egnshistorie.

Omslaget kom ikke fra forskningen – på universiteterne synes det stadig den dag i dag diskvalificerende at skrive biografier – men ude fra det læsende publikum. Nationalmuseets store udstillinger i Brede i halvfjerdserne »Vore Bedsteforældres tid«, den store udvandrerdstilling i 1976 blev store publikumssuccesser. De ligesom udgivelsen i kæmpeoplæg af den helt igennem gammel-dags, personcentrerede Grimbergs verdenshistorie angav en klar tendens i tiden.

Det er nærliggende at se dette i sammenhæng med konjunkturomslaget i den samme periode fra den »venstresnoede« velfærdsstemning i 1960'erne til det højresnoede konkurrencesamfund i 1980'erne. Den godt fortalte beretning om det fantastiske levnedsløb fascinerede igen både læge og lærde læsere.

Det var romanforfatterne, som tidligst fangede og viderebragte denne tendens i tiden, måske også i sammenhæng med den megen tale om en romanens krise – den litterære roman blev stadig mere uforståelig og ekspressionistisk tåget ligesom lyrikken. Det romanlæsende publikum blev stadig mindre.

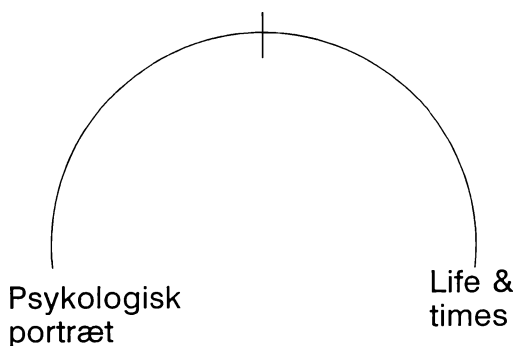
Palle Lauring var den første, der fra romanformen slog over i historieberetningen og fik succes. Men det var Thorkild Hansen, der med romanbiografierne om Jens Munk (1965) og Carsten Niebuhr (*Det lykkelige Arabien*, 1962) formidlede det biografiske gennembrud. Kulminationen blev hans store Hamsun-biografi (1978), som karakteristisk nok voldte ham selv stor ærgrelse, fordi hans præcision som historiker blev stærkere angrebet end hans litterære bedrift rost. Siden kom Henrik Stangerup og Helle Stangerup og mange an-

dre forfattere med i bølgen. Først derefter begyndte historikerne at nærme sig den biografiske genre igen.

En forløber var Jens Engbergs biografi over Louis Pio fra 1979, der dog mere har præg af et politisk engagement end af ønsket om at skrive en egentlig personcentreret biografi.

Den historiske biografi er en genre, som ikke er forbeholdt historikere – den står åben for enhver, men forudsætter måske mere end »almindelig« historisk skrivning litterære evner. Det kan kaldes en kunstart at skrive en virkelig god biografi; den kræver mere indlevelse og engagement end at skrive om f.eks. Øresundstold. Underholdningsværdien i skildringen spiller en rolle, som den rent videnskabelige afhandling ikke behøver at tage hensyn til. Den læseværdige biografi er en handelsvare, som ikke behøver at få hundredkronesedler bundet i halen for at blive udgivet.

Men der er tale om et bredspekret begreb med to yderpunkter. På den ene side det rene psykologiserende portræt, på den anden side den alsidige samtids-historiske personskildring, hvor samspillet mellem personens handlinger og samtidens »modspil« går op i en højere enhed. Det er den engelske type, der ofte betegnes som 'life and times'-biografien. Alle historiske biografier kan indtegnes et sted på en kurve mellem disse to ekstremer:

Historikere vil normalt anbringe sig et

sted oppe midt på cirkelbuen. Samfundsbaggrunden sætter den biograferede person i perspektiv og begrundelsen for hans mere eller mindre kloge handlinger eller tanker søger man ved at nærme sig psykologien, der kan give dybde og varme i portrættet, bringe ham eller hende nærmere til læserne.

Den litteraturhistoriske biografi vil naturligt lægge sig ovre i venstre side af halvcirklen. Men i dette fag skifter moden: i perioder skildres forfattere og deres digterkunst som en helhed på baggrund af deres personlighed, deres samtid og livsforløb. Til andre tider – således i det sidste årti – betragtes digterens egen person og end mere hans samtid som irrelevant for det litterære oeuvre. Det er ført så langt ud i ekstremen, at en forfatterbiografi er blevet skrevet helt ud fra den pågældendes romaner og selvbiografiske værk, uanset at der på Det kongelige Bibliotek ligger bunker af originale breve fra forfatteren, der kunne gennemskinne og forklare selvbiografien virkelige baggrund. Mere bredt dokumenteret, men også helt psykologiserende kan nævnes to fremragende litterære biografier fra nyere tid: Kjeld Zironaits om Johannes Ewald og Henrik Wivels om Selma Lagerlöf.

I litteraturvidenskab har man opbygget et aneligt teoretisk apparat omkring den biografiske kunst. Jonny Kondrup har haft betydelig indflydelse inden for faget gennem sine to store afhandlinger: *Levned og tolkninger* fra 1982 og *Livsværker* fra 1986. Hans vigtigste direktiv er, at forfatteren til biografien skal have et overordnet synspunkt, et idegrundlag for biografien, altså også et mere personligt forhold til sit objekt. Teorien bringer næsten tanken hen på moderne ideer inden for den politiske journalistik (»New Journalism«), som kræver den mere personcentrerede reportage og journalistens personlige følelser og synspunkter inddraget i artiklerne. I hvert fald har

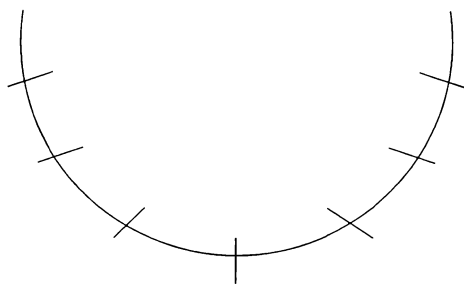
denne tendens i litteraturvidenskaben skabt et beklageligt dybt skel til historikernes mere pragmatiske, »ukomplicerede« levnedbeskrivelser.

En unådig anmeldelse af en historisk biografi i tidsskriftet *Danske Studier* 1989 viser dybden i kløften mellem de to fag. Hvis man ikke tænker og skriver litteraternes fagsprog, skal man kanøfles.

Men den »videnskabelige« biografi er jo kun den ene halvdel af den biografiske genre – den anden halvdel er den litterære romanbiografi, hvori fiktion og kildebaseret realitet blandes i varierende mængder:

Psykologisk
portræt

Life &
times

Også her kan enhver romanbiografi anbringes på et punkt mellem de to ekstremer. Det vil være et udtryk for akademisk hovmod at se bort fra romanbiografrens betydning som frugtbar historieskrivning. Forfattere kan løfte deres emne op over det flade jordsmon og på basis af reelt kildemateriale tilføje personbeskrivelsen utrolig virkelighedsnære dimensioner foruden lys, farve og duft. Det er elementer, som historikere ikke råder over, tynget som de er til den jordnære fantasiløshed af kildekritisk skoling og disciplin. Her er forholdet omtrent som musikerens totale loyalitet over for komponistens partitur. Han spiller nøjagtigt, hvad noderne siger. Hans personlige kunst ligger i den tekniske kunnen og den personlige fortolk-

ning, frasering osv., næsten uørlige udtryk for musikerens egen udstråling.

Den frie forfatter er ikke bundet til stoffet lige som musikerens og historikeren. Han står snarere lige som portrætmaleren over for sin model. I tidligere tider ville kunstneren på ren positivistisk vis male personen nøjagtigt træk for træk, rynke for rynke. Men i moderne tid kan maleren indlægge sin egen personlighed i billedet og i grove træk udtrykke sit impressionistiske indtryk af modellens karakteristiske ansigtstræk. Og det kan være nok så værdifuldt som noget fotografi.

Et par eksempler på romanbiografier, der kan berige historien. Forfatteren Vilh. Moberg var i stand til at tilføre udvandrersforskningen en dybere forståelse, en menneskelig dimension, som forskere trods deres enorme statistiske materiale og mængder af brevstof ikke kunne opvise. Den håndfuld svenske udvandrertyper, som han har beskrevet i sin store flerbindsroman, har måske et svagt historisk kildebelæg, men til gengæld en intuitiv folkelig/menneskelig dybde og forståelse for persontyper, der er enestående og berigende for historikere. Moberg vidste det selv. Da undertegnede i 1972 havde forsvaret en doktordisputats om dansk oversøisk udvandring, udkom netop tredje bind af Mobergs roman på dansk. Ved et pressemøde i den anledning spurgte den meget selvbevidste Moberg mig ligeud, *Hvorfor gider De skrive så meget om udvandring – jeg har jo skrevet det vigtigste!* Det var svært at give et hurtigt svar på det spørgsmål!

Andre eksempler på den talentfulde forfatters evne til det intense, intuitive litterære portræt er Henrik Stangerups skildring af litteraten Poul Møller i romanen *Det er svært at dø i Dieppe* fra 1985. Lige så intens er skildringen af H.C. Andersen og Johanne Louise Heiberg i Per Olov Enquists skuespil *Regnormenes liv*.

Et bogforlag vil gerne være med i bølgen af historiske biografier og beder en historiker om at finde frem til personligheder og skribenter til en serie seriøse bøger om danske politikere fra nyere tid. Det viser sig selvfølgelig at være meget sværere end ventet. En vanskelighed er at finde historikere, der kan deres håndværk, kender til politik og ikke mindst er i stand til at skrive læseværdigt. Men sværere er det næsten at finde de fremtrædende politikere, der både fortjener og egner sig til at få en biografi. Den store politiker behøver ikke at være en spændende personlighed. Den hårde stræben efter at nå magten, udvisker let de menneskelige træk. Flere af efterkrigstidens statsministre synes at mangle den farverige, mangefacetterede profil, der gør dem tiltrækkende at skrive om. Det gælder f.eks. H.C. Hansen og Hedtoft, til en vis grad også J.O. Krag hos hvem en psykisk kompleksitet var godt skjult bag den hårde problemknusers pokerfjæs.

Og så står spørgsmålet om kildematerialet som et andet og helt centralt afgørende problem. Om en så spændende, central og gådefuld karakter som J.C. Christensen har man hidtil ikke kunnet skrive en biografi, fordi han siges at have tilintetgjort sit privatarkiv fuldstændigt. Andre politikere har derimod omhyggelig arkiveret hver stump papir, togbilletter, festsange osv. – de havde historisk forståelse og ville gøre deres indflydelse gældende »sub specie eternitatis«, under evighedens synsvinkel. Det gælder f.eks. A.F. Kriegers minutiøse dagbøger og rækken af radikale politikere, Ove Rode, P. Munch, foruden historikeren Niels Neergaard. Uden deres arkiver og dagbøger ville det tidlige 20. århundredes danske historie være temmelig perspektivløs.

Kombinationen egnet personlighed, duelig historiker og rigeligt kildemateriale er altså svær at få til at gå op – navnlig jo mere man nærmer sig nuti-

den, hvor man kan frygte, at telefoner og andre elektroniske medier reducerer skriftlige efterladenskaber. Arkiverne synes dog at kunne berolige os: Der skrives stadig breve og dagbøger nok til fremtidens biografier. Og så får vi et stadigt rigeligere ikonografisk kildemateriale: Fotografier og andet billedstof, der bør udgøre en vigtig side af en god biografi.

Enhver der har skrevet en biografi over en spændende personlighed vil bekræfte, at det ikke kun er et krævende job, men også en ufattelig stor oplevelse – når det lykkes. Ens loyalitet og disciplin som historiker bliver sat på prøve på næsten hver side, fordi man lever sig så stærkt ind i personen og, trods et nok så rigeligt kildemateriale, alligevel hele tiden må fortolke og fylde huller ud. Alene i en så tilsyneladende uanselig side af formuleringen som valget af adjektiver foran substantiver lægger man farve og dermed vurdering på hovedpersonen.

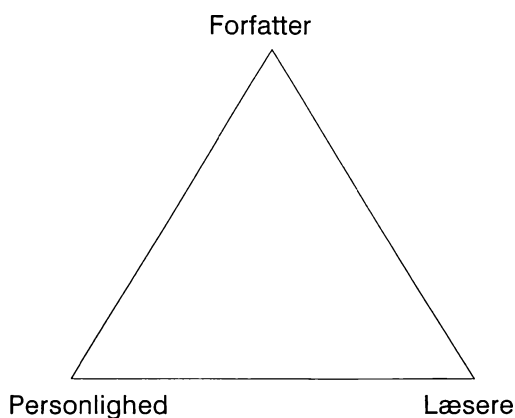
Meget afgørende er det, hvordan man som forfatter stiller sig i forholdet til personligheden og læserne. Meget ofte synes man at se følgende forhold:

Personlighed — forfatter — læsere

Det kan i visse personskildringer virke som om forfatteren bevidst stiller sig bred og mægtig lige foran bogens genstand, skygger for ham eller hende og i stedet for at citere kilderne direkte genfortæller og fortolker dem for læserne. Forholdet kan være meget outreret. Georg Brandes skildrede halvt om halvt en idealiseret udgave af sig selv, når han skrev om Michelangelo. I nyere tid har århushistorikeren Leo Tandrup gjort det samme i sin biografi af Kristian Erslev. Afstanden mellem forfatteren og læseren er også afgørende for harmonien. Jo længere afstand forfatteren lægger her, des mindre virker det

som hr. læreren, der står på katederet med pegepinden.

Det rigtige forhold mellem de tre faktorer er denne:

Personligheden skal i videst mulig grad have lov til at fortælle læserne selv om sit liv, og de skal omvendt selv have mulighed for at danne sig et originalt indtryk af biografiens genstand. I den gode historiske biografi træder forfatteren i baggrunden og overlader i alt væsentligt dommen til læserne. På dette punkt er historikeren ikke enig med litteraturvidenskabens dyrkere. Da min biografi om Edvard Brandes udkom i 1987, spurgte flere anmeldere bebrejdende, *hvad mener forfatteren om sin »helt«?* Jeg mente jo en hel masse, og den opmærksomme læser ville have set det udtrykt på hver side i valget af ord og valget af kilder. Men helhedsindtrykket mente jeg, det tilkom læserne at få. Edvard Brandes efterlod sig sådanne

myriader af »selvportrætter« – f.eks. hen ved 600 breve til og fra broderen, så levnedsskildringen for en stor del bestod i at finde og tilskære rammende citater til enhver ny situation og bringe dem som en serie af guirlander bundet op med mellemliggende tekster. Mange af mine læsere fandt også, at Edvard Brandes var usympatisk – hvordan kan man skrive om et usympatisk menneske, spurgte mange. Selv fandt jeg både sympatisk varme og usympatisk kulde på én gang – intet menneske er blot skurk eller blot helt. Men læsernes spørgsmål kunne opfattes som udtryk for at målet var nået: De havde selv dannet sig det indtryk.

En historiker bør holde sig til sin læst og ikke læse ti lærebøger i psykologi, inden han eller hun begynder at skrive en biografi. Den psykologiske dybde kommer af sig selv med den dybe indlevelse i personen og kilderne. Der er psykologiske sammenhænge, som man kan udtrykke med hverdagsagtige ord, og man skal ikke vove sig dybere ned i sjælelivet, end man mener at kunne bunde.

Det gælder også i malerkunsten. Da maleren David havde fuldført et portræt af Napoleon, mødte han op med det hos kejseren og spurgte frygtsomt, om majestæten nu mente at portrættet lignede. *Om det ligner spiller ikke nogen rolle, svarede Napoleon, hovedsagen er, at personlighedens ånd eller geni lever i det!*

Det er biografiens højeste mål.

Historikerfejde III

John Christensen og Henrik Stevnsborg

Fortid og Nutid oktober 1994, s. 296–298.

I deres gensvar på tidligere debatindlæg (*Fortid og Nutid* 1994, s. 53–69) i anledning af deres artikel »Historikerfejde« (sst. 1993, s. 235–242) fastholder John Christensen og Henrik Stevnsborg, at al historiskrivning er eksperimentel bearbejdelse af tekster og at al beskæftigelse med historie er tolkninger af andre tolkninger.

John Christensen, f. 1948, cand.phil. i historie. Oversætter ved EU i Bruxelles. Talrige artikler og debatindlæg i dagspresse og tidsskrifter, bl.a. »Take off your spectacles and follow the cross« i *Festskrift til Niels Steensgaard*, 1992.

Henrik Stevnsborg, f. 1948, dr.phil. 1992 på afhandlingen *Politiet 1938–47. Bekæmpelsen af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed*. Lektor i retshistorie ved Københavns Universitet.

Historien er slet og ret en trampolin, hvorpå historikeren gør sine private krumspring. Antyder man dét, som vi gjorde bl.a. i dette tidsskrift i 1993, bliver der et vist røre i de faghistoriske cirkler. Det tror pokker, for historie er ikke bare en ideel beskæftigelse, men jo netop et *fag* – og hvorfor skulle dets udøvere tolerere fundamentale spørgsmål ved deres traditionelle fagspecifikke eksistensberettigelse? Hvorfor skulle de modstandsløst gå samme vej som karetmagerne, stukkatørerne og typograferne?

Fem reaktioner blev bragt under samlebetegnelsen *Historikerfejde II* (*Fortid og Nutid* 1994, s. 53–69). Først fra Johannes Lind, som fra sidelinien nødig ser historikerne betræde samme narrative glidebane som *hans* fagfæller, teologerne. I faget historie fandt Johannes Lind ellers altid – og ønsker også fortsat at finde – en metode, der gør det muligt at sondre mellem romanen Robin Hood og Det nye Testamente. Så er der Jes Fabricius Møller, som ud fra konstellationen »sandhed« (flere slags), »viden« og »virkelighed« ikke vil udelukke, at en

beretning om fortiden som den om Christian X og jødestjernen udmærket kan være sand og samtidig videnskabelig ugyldig! Niels Hybel er nummer tre i rækken. Hybel manuducerer i begreberne fakta, kausalitet, mening og autenticitet – og konkluderer optimistisk, at den klassiske historiske metode har vist sig at være en stor succes. »Vor viden om fortiden tager til«, og den bestandige videnskabelige akkumulation har ført til stadige fremskridt. På hundrede år er vi blevet klogere og klogere. Den fjerde debattør, Gunner Lind, trækker (endnu klarere) paralleller til naturvidenskaberne. Med eksempler fra astronomi og subatomar fysik søger han at værges sig mod undertegnede forsøg på at trampe »hen over kravene om empirisk nøjagtighed og solide beviser«. Sidst står Jens Chr. V. Johansen og rynker noget på næsen af vores postmodernistiske sauce. Han er imidlertid large nok til at godtage, at alle faghistoriske fremstillinger er sande – hver på deres måde.

Alle fem bidrag er afdæmpede. Tænksomme. Seriøse. Alligevel er det slå-

ende, at *Historikerfejde II* gør sin sortie med henvisning til en ti år gammel debat, også dén ført i *Fortid og Nutid* (1985, s. 1–12 og 114–120). Dengang havde Michael Gelting gerne set større åbenhed og fantasi fra historiefagets side, ikke mindst når det gælder behandlingen af traditionelt kildefattige perioder som jernalder, vikingetid og tidlig middelalder. Skolemesteren Niels Lund fastholdt heroverfor, at kun kildekritikken kan give u-viden, og at kun u-viden er viden. Samtidig beskyldte han Michael Gelting for have ladet sig forhekse af navnlig retshistorikeren Ole Fenger og dennes metodiske »Lego-land«, hvor man sammen med arkæologer og antropologer kan boltre sig i både berettende kilder og litterære tekster. Gelting blev relegeret til skammekrogen, og alle hans forsøg på at levere en vare, som kunne have udvidet konvolutten, blev slået ned. Og hér står vi da, med et videnskabsideal, der stadig ikke adskiller sig nævneværdigt fra det, salig Sherlock Holmes docerede: »Man kan ikke begå en større fejl end at danne sig teorier, før man har data. Man vil i så fald ganske umærkeligt begynde at vride og vende kendsgerningerne for at få dem til at passe ind i teorierne, i stedet for at det bør være teorierne, der afpasses efter kendsgerningerne«. Men Sherlock var på sprøjten, og *hans* verden er forlængst fordampet i morfintågerne sammen med troen på, at videnskabens opgave er at afdække objektivt eksisterende strukturer og på, at videnskabelige resultater uden videre kan verificeres, falsificeres og diskuteres.

I dag *cruiser* vi, og vi *zapper*. Billedstrømmen er uophørlig, bestandigt manipulativ. Ét menneskes, Lise Nørugaards, idiosynkratiske læsning af Danmark i 30'erne og 40'erne kommer taktet være *Matador* til at danne ryggrad i flere generationers kollektive historiebevidsthed. Og det gør indtryk, når Oliver Stone i sit maniske epos om mordet

på John F. Kennedy indklipper den berømte Zapruder-film ramme for ramme, så disse splinter af »datid« kontrapunktisk gennemhuller *JFK's* mytologiske fortælling. Hér nytter det ikke meget at lede efter fup i dokumentationen, når dokumentationen anvendes til dekorativ allegorisering i fiktionen.

Af bordet med al denne fiktion? Man *kunne*, som nogle historikere har anbefalet, tage en kinddans med de moderne medier og deres flashbacks, deres krydsklipninger, deres spring i tid og rum og deres forskellige synsvinkler. Men ak, en sådan omklamring er noget, der foregår på perronen længe efter, at toget er kørt. Desuden kan der ikke ske en pragmatisk tilpasning af historiefagets fortælle teknik uden konsekvenser for »videnskabeligheden«. Under alle omstændigheder må man forholde sig til, at fortiden i sig selv kun har pseudo-betydning. Den består af kopier af kopier af kopier. Originalen findes ikke. Historien er simulacra.

Når *vi* påpeger, at skellet mellem fakta og fiktion er uden operationel gyldighed i historien, er det ikke med begejstret eller skadefro intonering, således som vores kritikere er tilbøjelige til at tro. Der er, for os, tale om et grundvilkår, som meget vel kan bero på en misforstået læsning af både Popper og de franske postmodernister. Men af dén grund bliver grundvilkåret ikke mindre indlysende. Fiktionen er ikke et ideal – den indgår blot uundgåeligt i den historiske tekstlæsning og tekstkonstruktion. Det er (mere end) naivt at tro, at hr. Kittelklædt Historiker foregriber og opfanger dette problem ved at indlede en sætning med »Jeg mener, at ...«; hvorfor f... skulle han eller hun ellers skrive det? Og hvad skal man sige, når Gunner Lind i sit debatindlæg hævder, at »historikeren eksperimenterer ikke med sit materiale. Han eller hun kan hverken gøre kilderne godt eller ondt, undtagen i det tilfælde, hvor de er levende mennesker«. Ifølge Gunner Lind

er der i forholdet mellem forsker og materiale stort set ingen etisk dimension. Jamen, der er ikke andet. Historikeren eksperimenterer bestandigt med sit ma-

teriale. Enhver tekstbearbejdning er eksperimentel.

Velkommen på trampolinen!

Festskrifter

Fortid og Nutid oktober 1994, s. 299–303.

Claus Bjørns debatindlæg »Festskrifter – en tidens plage« (*Fortid og Nutid* 1994, s. 74–75) har fremkaldt to modindlæg. Begge bestrider Claus Bjørns påstand om, at festskriftartikler ikke er tilstrækkelig tilgængelige, bibliografisk og biblioteksmæssigt, og fremhæver festskriftets fordele som publiceringsmulighed navnlig for yngre forskere. De indholdsmæssigt svage festskrifter må de pågældende redaktører klandres for, ikke genren som sådan.

Per Ingesman, f. 1953, lektorvikar i kirkehistorie ved Aarhus Universitet. Har især beskæftiget sig med senmiddelalderens og reformationstidens kirkehistorie. Medredaktør af *Festskrift til Troels Dahlerup* (1985), *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig* (1988) og *Ordet, kirken og kulturen. Afhandlinger om kristendomshistorie tilegnet Jakob Balling* (1993).

Jens Villiam Jensen, f. 1949, lektor ved Amtsgymnasiet i Odder. Har beskæftiget sig med dansk gods- og agrarhistorie i senmiddelalderen og især 1500- og 1600-tallet. Medredaktør af *Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark* (1983), *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig* (1988) og *Slægter – Skjolde – Steder. Festskrift til Knud Prange* (1990).

Jørgen Steen Jensen, f. 1938, cand.art. (historie og polsk) 1966, ansat ved Nationalmuseet fra 1959, overinspektør ved Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. Medredaktør af festskrifter for Brita Malmer 1985, Gert og Vera Hatz 1988, Olaf Olsen 1988, Kolbjørn Skaare 1991 og Kristine Heltberg 1994.

Betinget forsvar for festskriftet

Per Ingesman og Jens Villiam Jensen

De fleste nikker formodentlig genkendende til Claus Bjørns beskrivelse af festskriftgenren i debatindlægget »Festskrifter – en tidens plage« i martshæftet af *Fortid og Nutid*. Vi kender alle festskriftet, når det er værst: rodebitikken af mere eller mindre ligegyldige småartikler om alskens emner med ofte kun perifer berøring med festskriftets tema – hvis der overhovedet er et sådant. Det afgørende spørgsmål må da være, om Claus Bjørn har ret i sin konklusion, at det er genren som sådan, der er noget galt med: at festskriftet er »det faglige miljøes dinosaur«, der »bør uddø« til fordel for »en bedre måde måde at hylde

veltjente kolleger på«. Eller om han begår den klassiske fejl at smide barnet ud med badevandet, i dette tilfælde skrotte en helt genre, fordi der kan rettes kritik mod en række enkelte eksempler på den. Lad os først se nærmere på Claus Bjørns fire argumenter mod festskrifterne.

1: »Der er reverenter talt sjældent meget at hente i festskrifterne«. Det er naturligvis et synspunkt; men så længe vi inden for historiefaget ikke har noget, der svarer til samfundsvidenskabernes citationsindex, kan det være svært at udtale sig bare nogenlunde objektivt om, hvor i den offentliggjorte litteratur der er meget eller lidt at hente. Vi har dog én målestok, nemlig salgstallene. Vi kan fra vort eget arbejde som medre-

daktører og –udgivere af en række historiske monografier og festskrifter oplyse, at festskrifterne i alle tilfælde har solgt i langt større omfang end monografierne. Topscoreren var festskriftet til Erik Ulsig (1988), der i løbet af kort tid blev udsolgt i 750 eksemplarer. Salgstal siger naturligvis ikke alt; men mon ikke man kan gå ud fra, at danske historikere trods alt er i besiddelse af så megen kritisk sans – og så forholdsvis få penge til brug for bogindkøb –, at de ikke ville fortsætte med at købe relativt dyre festskrifter, hvis de til stadighed blev skuffede og ikke fandt noget af interesse i dem?

2: »Festskrifter er en begravelsesplads«. Festskrifter *kan* være en begravelsesplads; men de *behøver* ikke at være det. I forlængelse af, hvad vi lige har sagt om salgshallene, vil vi vove at påstå, at festskrifter ganske ofte når længere ud og tiltrækker sig større opmærksomhed end monografier eller tidsskriftartikler. Vor erfaring siger os f.eks., at en lang række folke- og institutionsbiblioteker, der aldrig ville drømme om at købe en historisk specialafhandling, gerne indkøber et festskrift til en kendt historiker. Desuden kan vi pege på, at festskrifterne faktisk når vidt omkring i udlandet. Som eksempel kan vi nævne, at man i et stort internationalt universitetsbibliotek som Cambridge University Library kan finde festskrifterne til følgende danske historikere: Erik Arup, Aksel E. Christensen, Poul Enemark, Troels Fink, Astrid Friis, Kristof Glamann, Johan Hvidtfeldt, Thelma Jexlev, Tage Kaarsted, Axel Linvald, Anne Riising, Niels Skyum-Nielsen og Kjeld Winding. Når man så tager i betragtning, at samme førende universitetsbibliotek kun har siger og skriver *ét* af de store danske historiske tidsskrifter, nemlig *Historisk Tidsskrift*, må det i høj grad siges at afhænge af iagttagerens ståsted, hvor en artikel er mest begravet, i et festskrift eller i et af fagets tidsskrifter.

3: »Festskrifterne dræner de i forvejen beskedne fondsmidler«. Her savner vi dokumentation for, hvad det er for ansvarlige fondsbestyrelser, der bruger alle deres midler på festskrifter uden større interesse, således at de ikke har penge til den mere støtteværdige forskning. Efter vor mening må dette problem være af ret begrænset omfang, dels fordi der trods alt kun udgives forholdsvis få festskrifter, dels fordi en del fonde af princip ikke giver støtte til festskrifter.

4: »... sammenhængen mellem festskriftmodtagerens format og festskrift – for slet ikke at tale om intet festskrift – er gået fløjten«. Det er meget muligt, at det er ganske uretfærdigt, hvem der får et festskrift og hvem ikke; men et festskrift er jo ikke noget, der kommer helt automatisk efter et bestemt antal års tro tjeneste for faget. Det er måske en banalitet, men må alligevel nævnes: et festskrift udkommer kun, hvis der er en kreds af personer – kolleger eller elever –, der er villige til at udføre det ikke ubetydelige arbejde, der er nødvendigt for at producere skriftet. Og de pågældende gør det vel i sidste ende kun, hvis de virkelig føler sig i taknemmelighedsgæld til festskriftets modtager. Derfor vil der efter vor mening normalt være en vis »højere retfærdighed« i, hvem der får et festskrift, og hvem der ikke gør det.

Vi kan hurtigt blive enige med Claus Bjørn om, at det faglige miljø sagtens kan undvære rodebutikken; men kritikken af festskriftgenren som sådan forekommer os ikke helt berettiget. Specielt vil vi gerne forsvare det *gode* festskrift – det festskrift, der bringer en række væsentlige bidrag til et centralt problemfelt, hvor festskriftets modtager har ydet en forskningsmæssigt igangsættende indsats.

I det gode festskrift kan man samle en række afhandlinger, der hører naturligt sammen, f.eks. en gruppe elevarbejder, der er beslægtede i emne, synsvin-

kel eller metode. Har festskriftmodtageren været centrum i et forskningsmiljø, bliver festskriftet en præsentation af dette miljø, såvel som en status over en forskningsmæssig indsats. I en sådan sammenhæng vil det gode festskrift på ingen måde være en begravelsesplads. Snarere kan det fungere som et udstillingsvindue, der tillader det øvrige fagmiljø et indblik i, hvem der arbejder, og hvad der arbejdes med inden for et givet felt. Ikke mindst for elevernes vedkommende vil der givetvis blive lagt mere mærke til en artikel i et sådant festskrift, end hvis den samme artikel havde stået mutters alene i en lokalhistorisk årbog eller et andet specialtidsskrift.

Findes det gode festskrift overhovedet? Et af de bedste eksempler er formodentlig fortsat *Middelalderstudier* til Aksel E. Christensen fra 1966, der indeholder nogle af de hyppigst citerede artikler i dansk middelalderforskning. Men også f.eks. festskriftet til Tage Kaarsted fra 1988, der koncentrerer sig om et så forholdsvis snævert emne som dansk politik 1900–1920, kan nævnes som eksempel på et festskrift, der virkelig kan bruges til noget.

Med hensyn til Claus Bjørns afsluttende forslag til alternativer til festskrifterne, så kan vi ikke lade være med at tænke lidt videre på det ene af forslagene, seminaret: man beslutter, at NN i anledning af sin 70-års dag ikke skal have et festskrift, men at der i stedet skal holdes et seminar for at markere dagen. En række kolleger og elever bidrager med foredrag, seminaret bliver en succes, og fra flere sider ytres derfor ønske om en udgivelse af foredragene. Efter et eller to år foreligger resultatet i form af en bog, der som undertitel har »Indlæg fra et seminar i anledning af NN's 70-års fødselsdag«. – Bortset fra titelbladet og publiceringen *post festum* er det unægtelig svært at se, hvad forskellen skulle være på en sådan publikation og så det gode festskrift.

Som det vil være fremgået, er vi ikke ganske uenige med Claus Bjørn, og vort forsvar for festskriftet er absolut et forsvar med betingelser. Festskriftgenren *har* sine indbyggede svagheder, og det kræver en bevidst redaktionel indsats, hvis resultatet skal blive det gode festskrift – og ikke rodebunken eller den blandede landhandel. Det er nødvendigt, at redaktionen vælger et centralt problemfelt som tema for festskriftet, at den kun beder om bidrag fra kolleger og elever inden for det pågældende felt, at den stiller tilstrækkelig plads til rådighed for de enkelte artikler, og at den er parat til om nødvendigt at udelukke bidrag, der er for dårlige eller falder uden for temaet. Det er givetvis store krav at stille; men Claus Bjørns indlæg bør være en påmindelse til potentielle festskriftredaktører om nødvendigheden af til stadighed at holde sig dem for øje.

Festskrifter – et tidens meddelelsesmiddel

Jørgen Steen Jensen

Under en beslægtet, om end mere negativ titel, har Claus Bjørn i *Fortid og Nutid* 1994, hæfte 1 (s. 74–75) en beklagelse over de mange festskrifter, som dels næppe skulle indeholde så mange værdifulde bidrag, dels være en slags begravelsesplads (dette udtryk bruges ikke af Claus Bjørn, men dækker vistnok meningen), og endelig skulle de bidrage til at dræne »de samme fonds, som vi alle hjemsøger«.

Claus Bjørn ser, således som jeg læser indlægget, på fænomenet festskrifter ud fra en københavnsk synsvinkel. Ud fra min egen baggrund forekommer synsvinklen mig lidt snæver, og jeg skal begrundede det nærmere.

Jeg har mit virke i en af historiens hjælpevidenskaber, numismatikken, og jeg har bl.a. til opgave at vedligeholde landets numismatiske hovedbibliotek

på Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, Nationalmuseet. Måske kan min indfaldsvinkel belyse Claus Bjørns problemer.

Claus Bjørn begynder med Edvard Holm, der fik et festskrift, da han blev 80. Det må have været i 1913. I numismatikken begyndte man med festskrifter omtrent samtidig, nemlig i 1906. Modtageren var den berømte engelske specialist i oldtidens græske numismatik, Barclay V. Head, og hovedredaktøren var den ikke mindre fremragende Sir George F. Hill, senere mangeårig leder af British Museums møntafdeling.

Men det er først siden midten af 1960'erne, at festskrifterne inden for numismatikken for alvor har taget fart. Det er dog ikke blot i det århusianske venstrefløjsmiljø, man undertiden får festskrifter i en ung alder, det er ofte fagets førstemænd, der på den måde kan opnå flere – en enkelt højt anset tysk kollega har således foreløbig fået tre stk., ét hver gang han fyldte noget rundt (50, 60 og 70).

Jeg må indrømme, at jeg ikke kan se noget forkert i at udgive festskrifter. Et bidrag i et festskrift eksisterer lige så meget som et hvert andet sted. Hvis man – som Claus Bjørn – har en uheldig erfaring, kunne det måske snarere skyldes, at der ikke findes nogen dansk historisk bibliografi for de sidste tyve år. Denne velbekendte uheldige omstændighed skulle dog vel ikke komme festskrifterne til skade? I fag, hvor bibliografierne holdes ved lige, som det er tilfældet med numismatikken, kan man jo normalt finde frem til bidragene.

Dræner festskrifterne fondsmidlerne? Jeg ved det ikke, de respektive fonds kan jo sige nej – af principielle grunde, som nogle gør det. Min egen erfaring er, at festskrifter måske snarere kan åbne vejen til fonds og midler, som ellers ikke lader sig bruge til publikationer.

Måske er Claus Bjørns bemærkning om, at der undertiden kan være noget

»langt mellem snapsene« i visse festskrifter, virkelig relevant. Det må man vel især laste redaktørerne for?

Men Claus Bjørns forslag om seminarer til at hylde veltjente kolleger eller eventuelt at lade den pågældende holde et par festforelæsninger – det er næppe vejen frem, hvis man vil festskrifterne til livs. For bidragene på seminarerne skal jo udgives, det kræver snart sagt almindelig anstændighed, i det mindste inden for mit fag, og det samme gælder festforelæsninger. Og det kan der skam komme helt gode bind ud af, skulle jeg hilse og sige.

I stedet for al den negative snak foretrækker jeg at se festskrifter som et tidens meddelelsesmiddel. Festskrifterne tager en del af de artikler, som ellers ville bebyrde de faglige tidsskrifter. Når tidsskrifterne, som f.eks. Fortid og Nutid, ikke er svulmet mere end de er, skyldes det jo, at historikerne netop også har andre kanaler. Festskrifterne åbner undertiden for økonomiske midler, som ellers ikke kommer frem, det gælder så om at bruge dem bedst muligt, enten ved at lade et tidsskriftsbind blive til et festskrift eller ved at lade to beslægtede ånder få et fælles fest- eller mindeskrift, der findes eksempler på dette inden for numismatikken.

Men for at vende tilbage til det danske historiske miljø, så er det min opfattelse, at netop festskrifterne, som ofte er et græsrodsfænomen, organiseret af studenter og yngre folk, er et ualmindelig fleksibelt meddelelsesmiddel. Man kan fremstille dyre bøger »på op imod 80-90.000 kr. i trykkeomkostninger« til fagets koryfæer, som mange, både fonde og købere, vil hylde, og man kan fremstille bøger på en brøkdel til folk, som ikke er udpræget koryfæer, uden at festskriftet nødvendigvis bliver »en (bogmæssigt) sjofel og billig sag«. Den faglige kvalitet af bidragene burde dog være den samme.

Festskrifterne giver, ud over at de aflaster tidsskrifterne, også en række pro-

filer af forskere fra de senere tiår, og de bibliografier, som normalt ledsager festskrifterne, er altid såre interessant læsning. Mangt et bidrag, som har skjult sig på mærkværdige steder, kommer nu frem i dagens lys!

For mig har det egentlig været et paradoks, at festskrifterne begyndte at blive så udbredte samtidig med den øgede demokratisering på universite-

terne og i dele af forskningsmiljøet. Åbenbart hører festskrifterne tiden til, hvad enten der er tale om velmeriterede universitetslærere, forskere, mæcener, eller – for den sags skyld – by- og institutionsjubilæer. Det gælder efter min mening om at få det bedst mulige ud af denne internationale mode. Og ved det bedst mulige forstår jeg at bruge festskrifterne som publikationskanal.

Noget om at udgive specialer

Michael H. Gelting

Fortid og Nutid oktober 1994, s. 304–307.

I anledning af udgivelsen af et historisk hovedfagsspeciale i uredigeret stand fremsætter Michael H. Gelting nogle betragtninger, dels over vilkårene for at udarbejde publiceringsegne afhandlinger under de nuværende studieforhold, dels over forlagets ansvar i forhold til forfattere og potentielle læsere.

Michael H. Gelting, f. 1951, mag.art. Arkivar i Rigsarkivet 1980. Medredaktør af *Fortid og Nutid* siden 1992.

En af de vigtigste forudsætninger for at skrive historiske fremstillinger er tid til fordybelse.

En af de mere uheldige konsekvenser af de senere års mani for effektivisering af de videregående uddannelser er, at det er blevet vanskeligere for de studerende at opnå denne tid til fordybelse.

Dette er forhold, det er vigtigt at holde sig for øje, når man skal vurdere bøger, der udkommer i Aarhus Universitetsforlags serie af *Studenterafhandlinger*. Ideen med en sådan serie er helt åbenbart rigtig. Det har i mange år været frustrerende at se, hvordan der er blevet lagt et stort og lødigt arbejde i den ene specialafhandling efter den anden ved de danske universiteters historiske institutter, hvorefter resultaterne af dette arbejde ofte kun med stor forsinkelse nåede frem til udgivelse for en bredere offentlighed, måske delvis og udstykket i artikler, måske slet ikke. Som regel har det været muligt at opnå adgang også til de utrykte afhandlinger, men det vanskeliggjordes naturligvis af, at der i så fald kun fandtes ét eksemplar, nemlig det pågældende institutbiblioteks. Så der er god ræson i Aarhus Universitetsforlags idé med en hurtig udgivelse af gode studenterafhandlinger i et upræsentøst udstyr.

Det må imidlertid erindres, at den ud-

vikling i retning af decideret grundforskning, som det historiske »speciale« undergik i de glade 60'ere og den følgende tid, egentlig gik langt ud over specialets oprindelige funktion i studieforløbet. Meningen med specialet var, at den studerende i slutningen af studieforløbet fik lejlighed til at vise, at han eller hun havde tilegnet sig fagets teknik og metoder, ved selvstændigt at skrive en mindre afhandling om en velafgrænset problemstilling og på grundlag af et veldefineret sæt af kilder og litteratur. Nogle vejledere lagde vægt på, at der indgik utrykt kildemateriale i grundlaget for afhandlingen, men noget krav var det ikke, og der bestod strengt taget intet krav om at præstere egentlig nye resultater. I min studietid (den varede fra 1968 til 1979) var »oppustningen« af specialet et misforhold, man ofte talte om, for det gjorde det til en plage for de studerende, der ikke havde videnskabelige ambitioner; men det var noget, man ikke for alvor gjorde noget ved – for de fagligt ambitiøse specialer var jo de sjoveste, også for vejlederne. Så i lang tid blev der ikke gjort andet end at forsøge at holde udviklingen inden for rammerne af det overkommelige ved en strengere håndhævelse af maksimumsgrænserne for specialers omfang.

Så kom effektiviseringen af de videre-

gående uddannelser i 1980'erne. Som et led deri blev der lagt større vægt på specialets oprindelige, studiemæssige funktion af afprøvning af den snart færdige kandidats evne til at formulere sin problemstilling, opsøge relevant litteratur og kilder og ræsonnere fornuftigt over dem. Kravene om overholdelse af den normerede studietid er blevet strammet væsentligt, således at der nu kræves en solid økonomi for at kunne fordybe sig i emnet. Emnerne vil vel også tendere til at blive snævrere afgrænset, hvis afhandlingen faktisk skal gøres færdig inden for et halvt års tid – før i tiden var tre-fire års specialepusleri ikke usædvanligt.

Hvorvidt denne udvikling er positiv eller negativ, skal ikke drøftes her. Jeg tror ikke, det er så *sjovt* at studere historie i 1990'erne, som det var i 1970'erne; men nogen konkret viden derom har jeg ikke. Men udviklingen må nødvendigvis have nogle konsekvenser for, hvorledes man skal udgive specialer. Når specialets forfatter er stillet over for kravet om hurtigere færdiggørelse af afhandlingen som led i et generelt mere eksamensorienteret studieforløb, vil det færdige produkt blive stærkere præget af nogle stiltræk, der altid har været karakteristiske for specialer, og som har deres rod i specialets studiemæssige funktion, men som ikke umiddelbart bør overføres til en eventuel senere publikation.

Specialeskriveren har to hovedhensyn at tage med tanke på den kommende bedømmelse: Arbejdet skal dokumentere, at forfatteren behersker historisk teknik og metode, og forfatteren skal begrunde afgrænsningen af sit arbejdsfelt, så bedømmelsen ikke slår ned på, at der burde have været inddraget yderligere kildemateriale. Specialer er derfor ofte fyldt med kildekritiske overvejelser, hvis relevans for afhandlingens emne ikke altid står mål med de udfoldede anstrengelser. I den indledende problemformulering, men også

igennem den videre fremstilling, vil der gerne være talrige påtegninger af materiale, der kunne have været inddraget, med mere eller mindre søgte forklaringer på, at det i det foreliggende tilfælde er berettiget at undlade at følge dette spor (forfatteren vil oftest være utryg ved at anvende den reelle forklaring, at det har der altså ikke været tid til). Til gengæld vil der undertiden være ofret betydelig energi på at vise, at forfatteren uden resultat har forfulgt forskellige nærliggende vildspor. Hertil kommer, at fremstillingen af den bredere baggrund for det valgte emne og for problemstillingen nødvendigvis vil være præget af, at den studerende endnu kun har få års erfaring med sit fag. De generelle afsnit kan derfor ofte være præget af en pudsig blanding af naiv skråsikkerhed og overdreven forsigtighed.

Når man yderligere tager i betragtning, at specialet som regel er forfatterens første, større, skriftlige arbejde, og at det i de senere årtier ikke har været god tone at rette stil i universitetsopgaver, turde det være klart, at det færdige produkt normalt ikke vil være en stilistisk fornøjelse at læse, selv om det kan opnå en pæn karakter. Undtagelser forekommer vel ikke helt sjældent. Men som hovedregel må man sige, at når et forlag antager et speciale til publicering – uanset om det skal ske i nok så uprætentiøst udstyr – vil det være nødvendigt med en ganske kraftig redaktionel bearbejdelse.

Det var sådanne tanker, jeg gjorde mig, mens jeg læste en af de seneste udgivelser i Aarhus Universitetsforlags *Studenterafhandlinger*: Torben K. Nielsens *Cølibat og kirketugt*.¹ Torben K. Nielsen har sat sig for at studere forholdet mellem paven og den danske ærkebiskop i perioden 1198–1220. Det fremgår af forordet, at bogen er *en nærmest uændret udgave* af forfatterens hovedfagsspeciale. Den egentlige tekst fylder 83 sider. Heraf er de første 30 sider

en gennemgang af den historiske baggrund for det krav om gejstligt cølibat, som den katolske kirke med vekslende held søgte at sætte igennem, og af pave Innocens III's og den danske ærkebiskop Anders Sunesens karriere. Forfatteren dokumenterer heri over for vejledere og censor, at han har sat sig ind i visse centrale værker i den relevante litteratur. Men hvorfor skal den bredere offentlighed indvies heri? Det drejer sig for en stor del om referat af alment tilgængelige standardværker. Med henblik på publicering kunne det med fordel have været kogt ned til nogle få siders indledning. Derved havde det også kunnet fremgå tydeligere, hvorfor netop disse to prælater er udvalgt til særlig undersøgelse: Nemlig fordi Innocens III's pontifikat var en afgørende periode i kirkerettens udvikling, fordi vi i kraft af Anders Sunesens egne skrifter, især *Hexaëmeron*, kan få et bedre indtryk af hans teologiske og kirkepolitiske holdninger end af nogen anden dansk ærkebiskops i højmiddelalderen, fordi kilde materialet er særlig egnet til undersøgelse, idet en ikke ubetydelig del af Innocens III's brevregistre er publiceret – og fordi der ikke er bevaret ældre, systematiske rækker af pavelige brevøger.

For at afgrænse sit emne til det overkommelige har forfatteren koncentreret sig om cølibatsspørgsmålet med beslægtede problemer. Dermed er den nærmere undersøgte del af korrespondancen indskrænket til ti breve, som behandles på 22 sider. Torben K. Nielsen fortjener ros for at have valgt dette emne, for det er i høj grad relevant for det endnu uafklarede spørgsmål om kirken situation i det højmiddelalderlige danske samfund – og i det samtidige svenske samfund, kunne man tilføje, for da ærkebispens af Lund var Sveriges primas, berører noget af korrespondancen svenske snarere end danske forhold. Det er også modigt af ham at tage emnet op, for det er ikke helt ligetil at tolke

de kirkeretlige finesser i de pavelige skrivelser. Det går da heller ikke helt godt for forfatteren, da han har koncentreret sin læsning om cølibatsproblemet, men kun i meget begrænset grad har orienteret sig i kirkerettens historie i almindelighed. Han havner i nogle tolkningsvanskeligheder, hvor han mener at kunne konstatere inkonsekvenser i Innocens III's og endnu mere i efterfølgeren Honorius III's politik. Vanskelighederne bundes tilsyneladende delvis i, at forfatteren ikke fuldt ud er fortrolig med sakramentebegrebet og derfor har vanskeligt ved at sondre mellem tilfælde, hvor det drejer sig om gejstlige med konkubiner, og andre tilfælde, hvor det drejer sig om kirkelig vielse til ægteskab, der kolliderer med præstevielse. Dette træder endnu tydeligere frem i det følgende afsnit, hvor han på 18 sider foretager en sammenligning af det danske materiale med breve fra Innocens III til andre lande, hvori paven behandler spørgsmål af tilsvarende karakter. Det er svagheder, som i betragtning af emnets omfang næppe vil kunne lægges forfatteren til last ved bedømmelsen af specialet som led i en universitetsuddannelse i historie. Men de svækker fremstillingen så meget, at de gør en publicering i uændret form overordentlig problematisk.

Det problematiske understreges af, at det i sammenligningen med det udenlandske materiale – som for størstedelen kun er publiceret på latin – bliver klart, at forfatterens '*konsulent*' *udi latin*, som takkes i forordet, ikke fuldt og helt har haft held med sine anstrengelser. Her har forlaget helt og aldeles svigtet forfatteren. Det er absurd, at forlagsredaktionen ikke har gjort sig den ulejlighed at få en (middelalder)latinkyndig til at gennemgå manuskriptet. De fleste oversættelsesfejl er trivielle og uden afgørende betydning for tolkningen, men de er så talrige, at de skaber utryghed hos læseren. Her bliver man glad for det ellers overdimensio-

nerede noteapparat (24 sider), for dér gengives den latinske originaltekst til samtlige de talrige citater i teksten. Men havde det ikke været bedre at få de korrekte oversættelser og spare på noteapparatet, da det dog i samtlige tilfælde drejer sig om kilder, der foreligger let tilgængelige på tryk andetsteds?

At forfatteren virkelig behersker sit håndværk, kommer bedst frem i afhandlingens sidste hovedafsnit, hvor Torben K. Nielsen på 9 sider behandler samtlige tilfælde, hvor Innocens III delegerede pavelig afgørelsesmyndighed til Anders Sunesen, naturligt nok med hovedvægt på de generelle udnævnelser til pavelig legat i 1204 og 1212. Her er forfatteren på sikrere grund, og han leverer meget relevant kritik både af Sigvard Skov og af Niels Skyum-Nielsen – endog med en helt berettiget rettelse af en hårtrukken oversættelse i Danmarks Riges Breve (s. 82). Men er dette tilstrækkeligt til at begrunde udgivelsen af en hel bog? De fire siders konklusion viser, at det faktisk er begrænset, hvad forfatterens tids- og emnemæssigt snævre gennemgang af cølibatsspørgsmålet har kunnet føre til. Det er i den

korte diskussion af Anders Sunesens levgatværdighed, at Torben K. Nielsen har leveret sit bedste bidrag til kommende fremstillinger af Danmarks historie i højmiddelalderen.²

Forfatteren havde været bedre tjent med et forlag, der havde givet ham noget reel vejledning og henvist ham til at skære specialet ind til en tidsskriftartikel. Som det nu er publiceret, kan hverken forfatteren, Aarhus Universitetsforlag eller den danske historikerverden have gavn af bogen. Og det er synd for alle tre parter.

Noter

1. Torben K. Nielsen: *Cølibat og kirketugt. Studier i forholdet mellem Innocens III og Anders Sunesen, 1198–1220*, Aarhus Universitetsforlag 1993, 128 s., 68 kr.
2. Det var da også dette aspekt af emnet, forfatteren har valgt at udbygge i en senere artikel: Torben K. Nielsen: *Vicarius Christi, Plenitudo Potestatis og Causae Maiores. Teologi og jura hos pave Innocens III. (1198–1216) og ærkebiskop Anders Sunesen (1201–1223)*, *Historisk tidsskrift* 94, 1994, s. 1–29.

Anmeldelser

Flemming Rieck: Jernalderkrigernes skibe. Nye og gamle udgravninger i Nydam Mose. Vikingskibshallen i Roskilde 1994. 72 s., 125 kr.

Vikingskibshallen i Roskilde kan i år fejre 25 års jubilæum, og det har man valgt at markere med dels en særudstilling, dels et mindre skrift – ikke om vikingskibe, men om Nydam Mose, hvor der i forrige århundrede blev gjort et meget betydningsfuldt skibsfund fra den ældre jernalder.

Fra 1859 til 1863 blev der af den fremragende danske arkæolog og leder af »Den kongelige Samling af nordiske Oldsager i Flensborg«, Conrad Engelhardt, foretaget udgravninger i Nydam Mose på Sundeved i Sønderjylland. Udbyttet var imponerende: i hundredvis af jernaldervåben (sværd, spyd, buer, pile og skjolde), hesteknogler og fragmenter af seletøj samt en hel del personligt udstyr såsom smykker, bæltespænder og kamme, alt sammen overordentligt velbevaret, blev fremdraget af mosejorden. Mest opsigtsvækkende var dog fundet af to store rofartøjer. Det er den største af disse, en ca. 23 meter lang egetræsbåd, der er kendt som »Nydambåden«. Efter at have ført en omtumlet tilværelse er den nu fast opstillet på Gottorp Slot i Slesvig. Af den anden båd, der var bygget af fyrretræ, er kun bevaret nogle få brudstykker. Endelig blev der fundet nogle plankestumper fra endnu en egebåd, der først var hugget i stumper og stykker, inden den var havnet i den nuværende mose.

Der er almindelig enighed om, at Nydamfundet ligesom de ca. 20 tilsvarende fund, der kendes fra Danmark, må tolkes som krigsbytteofre. Sejrherrerne har efter endt kamp takket guderne ved at ofre den overvundne fjendes våben, heste og øvrige udstyr i en hellig sø; ofte er genstandene forinden blevet ødelagt. Det ældste af disse våbenofferfund er fra Hjortspring Mose på Als og dateret til ca. 300 f.Kr., men de fleste af fundene stammer fra perioden 2.-5. årh. e.Kr. Såvel i Nydam, der er blandt de største våbenofferfund, som andre steder er der konstateret flere offerfaser, formentlig som resultat af tilbagevendende krigshandlinger. Størsteparten af Nydam-materialet, heriblandt den store egebåd, kan dateres til 4. årh. e.Kr., dvs. anden halvdel af yngre

romersk jernalder, men også i periodens begyndelse (ca. 200 e.Kr.) og i den efterfølgende germanske jernalder (5. årh. e.Kr.) har der fundet ofringer sted.

Nydam kom imidlertid til at spille en rolle i endnu en krig – i 1864! Det var i den spændte situation i 1863, at Engelhardt indstillede sine udgravninger i mosen, og fyrretræsbåden, som han havde måttet efterlade på stedet, overlevede ikke den forestående krig. Historien om, hvorledes Engelhardt og hans »medsamensvorne« forsøgte – dog kun med begrænset held – at sikre oldsagerne fra Nydam og fra det andet store slesvigske mosefund, Thorsbjerg, syd for den nuværende grænse, på danske hænder, er spændende som en spionroman og fortælles på udmærket vis i *Jernalderkrigenes skibe*.

Bogen gør endvidere en del ud af den videnskabelige diskussion, der har været ført om mosens geologi, ligesom man også får et indtryk af personen Conrad Engelhardt og hans virke. Derimod er det i betragtning af bogens titel ikke mange linier, der er sat af til en egentlig beskrivelse af de tre skibsfund. I den korte, overskuelige gennemgang af disse er hovedvægten lagt på det historiske forløb, hvad der næppe vil tilfredsstille den særligt skibsinteresserede læser.

I 1984 og igen fra 1989 har der atter været foretaget videnskabelige undersøgelser i Nydam Mose, og præsentationen af Nationalmuseets tværvidenskabelige »Nydam-projekt« – fremtidsperspektiver og foreløbige resultater – udgør henved halvdelen af bogen. Et væsentligt formål med de nye udgravninger, der skal fortsætte de kommende år, er at lokalisere og udgrave det bådtræ, der måtte være tilbage i mosen. Det er således lykkedes at genfinde Engelhardts gamle udgravningsfelter, og man regner med, at der såvel i som uden for disse vil kunne findes betydelige dele af bådene, der – også når man ser bort fra den sønderhugne egebåd – langt fra var hele, da de blev afdækket i forrige århundrede. Der er allerede gjort flere vigtige fund, bl.a. af et rør, der formentlig har hørt til den hedengangne fyrretræsbåd. Endelig lever håbet om at støde på den fjerde båd, »spøgelsesskibet«, som Engelhardt mente at have konstateret i mosen, men hvis eksistens man ikke ved noget sikkert om. Sideløbende med skibseftersøgningerne prøver ar-

kæologerne endvidere at skabe sig et overblik over fundenes fordeling i mosen, mens naturvidenskabsfolk skal søge at klarlægge den oprindelige jernalders søs udvikling til mose. Der vil utvivlsomt komme meget spændende nyt ud af de næste års store Nydam-undersøgelser.

Jernalderkrigernes skibe er rigt illustreret, næsten for rigt – f.eks. er det efter min opfattelse lige i overkanten med to billeder af Prins Joachim og ét af Dronningen på besøg i Nydam, og også i andre tilfælde synes fotografierne at være brugt som fyldstof. På trods af illustrationernes rigelighed er der imidlertid ikke blevet plads til en oversigtsplan, som kunne have givet læseren overblik over udgravningsfelter og fundkoncentrationer. Desuden kunne billedernes kvalitet godt have været bedre: forsidebilledet er uskarpt, mange af de øvrige fotografier er blevet for lyse, og Magnus Petersens fine og detaljerede tegninger fra Engelhardts Nydam-publikation (1865) kommer slet ikke til deres ret i bogens noget utværede gengivelse. Bogen skæmmes yderligere af en del sjuskefejl: f.eks. anvendes fagudtrykket *en keppe* (åregaffel), der næppe er almindelig kendt, adskillige gange, inden det endelig bliver forklaret på side 57. Eller hvad med følgende forkludrede sætning: *Såvel praktiske problemer som finansielle forhold og arkæologiske initiativer løses i nært samarbejde mellem forskere og (Nydam-)selskabets medlemmer* (s. 38)?

Den største svaghed ved *Jernalderkrigernes skibe* er dog nok dens mangel på konklusion, hvilket til dels kan forklares med, at den er skrevet, mens undersøgelserne stadig er i fuld gang. For det første er der intet afgørende nyt om bådenes konstruktion, hvad titlen ellers godt kunne have fået én til at tro, og for det andet afholder forfatteren sig stort set for tolkninger af Nydam-fundets forskellige faser end-sige af det jernaldersamfund, der stod bag de størstiledede offerhandlinger. Det nærmeste, man kommer en tolkning af det store fundmateriale, er faktisk illustrationen på sidste side, hvor man ser en kæmpemæssig opstilling af tinsoldater i jernalderudstyr, nogle få til hest, lidt flere med bue og pil, de fleste med spyd og skjold. Teksten lyder i al sin korthed: *I Nydam er der fundet våben fra omkring 450 krigere. Der krævedes ti både til at transportere 450 våbenføre mænd* (s. 69). Man kunne godt have ønsket sig en lidt mindre ordknap redegørelse for disse forhold. Det er i øvrigt med til at understrege bogens karakter af foreløbig rapport, at man igen og igen støder på formuleringer i stil med: *...her kan kun gives et foreløbigt billede...* (s. 13), *Et større analysearbejde må indledes, før...* (s. 32) og *De kommende års undersøgelser vil forhåbentlig give*

nye brikker til puslespillet (s. 54). Der vil formentlig være behov for en ny populærvidenskabelig fremstilling af Nydam-fundet, når forskerne er kommet noget længere med deres bearbejdning af materialet.

Vibe Ødegaard

Bo Fritzboøger: Danske skove 1500–1800. En landskabshistorisk undersøgelse. Landbohistorisk Selskab 1992. 345 s., 100 kr.

Bo Fritzboøger, red.: Dansk Skovbrug 1710–33. Indberetninger til overjægermester Frederik von Gram. Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie og Skovhistorisk Selskab 1993. 302 s., 225 kr.

Med en stribe af skovhistoriske publikationer har den unge Bo Fritzboøger siden slutningen af 1980'erne placeret sig centralt i et forskningsfelt der herhjemme i mere end et halvt århundrede har været præget af forskellige – ofte pensionerede – forstfolks bidrag.

Det er vel først med den tidligere formand for Nordisk Kulturlandskabsforbund Eiler Worsøes lille bog om stævningssskovene fra 1979, at der begyndte en nyorientering af dansk skovhistorie. En udvikling, der ikke kun omfatter Worsøe og Fritzboøger, men også arbejder af folk som Karsten Klindt-Jensen og Erik Oksbjerg. Hvor landskabshistorie tidligere var nærmest synonymt med landbrugs-historie, og skovhistorie nærmest synonymt med skovbrugets og de enkelte forstfolks og skovdistrikters historie, repræsenterer denne nyorientering en interesse for ældre tiders udnyttelse af naturgrundlaget til andet og mere end agerbrug.

Fritzboegers undersøgelser har da heller ikke rod i den gamle danske, skovhistoriske tradition, som i øvrigt primært må søges i ældre lærebøger for forstfolk, men i en tværfaglig, udenlandsk påvirket forskningstradition, hvor skovene og det øvrige kulturlandskabs historiske udvikling anskues som et forskningsfelt i grænselandet mellem humaniora og naturvidenskaberne.

De to foreliggende bøger er af meget forskellig karakter. *Danske skove 1500–1800*, der er en omarbejdet udgave af Fritzboegers Ph.d.-afhandling i historie ved Københavns Universitet, er den store, brede behandling af skovene i det danske landskab gennem 300 år, hvorimod *Dansk Skovbrug 1710–33* er en kildeudgivelse, der dels gengiver skovforordningerne fra 1710 og 1733, dels bringer en række indberetninger fra forskellige egne af landet

indsendt i 1731 til overjægermester Frederik von Gram (1664-1741). Som overjægermester fra 1730 til sin død var Fr. v. Gram ansvarlig for jagtforordningen af 18. april 1732 og skovforordningen af 26. januar 1733, der med sine mange detaljerede forskrifter har haft stor betydning for skovbruget helt op til vor tid. Det er derfor værdifuldt, og betegnende for Fritzbøgers omfattende viden på feltet, at de to skovforordninger hermed publiceres, idet man hidtil har været henvist til *Chronologisk Samling af de kgl. Forordninger og aabne breve Forst- og Jagtvæsenet i det egentlige Danmark ang...* fra 1836, når det drejede sig om den for den skovhistoriske forskning så centrale 1733-forordning.

Fritzbøger har i *Danske skove 1500-1800* valgt at disponere sin fremstilling i 13 kapitler, men krydret dem med en række lokale eksempler, hvor der redegøres for arealanvendelsen i et udvalgt landsogn med henblik på skovenes rolle i de lokale landskabs- og brugsformer. Det drejer sig om de syv sogne Hårslev (V. Flakkebjerg h.), Give (Nørvang h.), Sdr. Alslev (Falsters Sdr. h.), Eskilstrup (Falsters Nr. h.), Gaverslund (Holmans h.), Ø. Starup (Brusk og Jerlev h.) samt Kindertoft (Slagelse h.).

I det indledende kapitel siges det bl.a. om undersøgelsens mål (s. 11): *Hovedsigtet er altså landskabshistorisk. Skoven vil primært blive betragtet som en del af kulturlandskabet, og kun sekundært som landbrugsproduktionens og hele samfundets vigtigste materiale- og energiresource. Undersøgelsens emne er skoven, ikke skovbruget, omend de to selvsagt er uløseligt forbundet.* Derefter tages der afsæt i gennemgangen af tre egne af Danmark (Antvorskov og Korsør len, Nykøbing len, Koldinghus len) med det formål at diskutere forekomsten af skov i kildematerialet, repræsenteret ved regnskabsmateriale (afgiftsydelser), stedsnavnemateriale, kortmateriale, taksationer, skovbeskrivelser m.m. Sammenfattende anfører Fritzbøger, at de danske skove i perioden 1500 til 1800 blev mindre både i vedmasse og areal, men de fleste steder var der tale om en ændring fra overskovsarealer til krat drevet som stævningsskov, ligesom der mange steder var en særdeles frodig underskov helt frem til 1700-tallets sidste årtier (s. 142).

Efter et forstmæssigt mellem spil om træarterne, deres geografiske fordeling og sundhedstilstand, kommer – efter anmelderens mening – til bogens mest tankevækkende del, hvor sammenhængen mellem skovtyper og menneskets udnyttelse af vedmassen gennemspilles som et tema med talrige variationer. *Mange slags skove* kalder forfatteren optakten, og behandler derefter aspekter som skovfællesskab

og udskiftning, 1700-tallets energiboost og industriel skovudnyttelse, skoven og krigen, skov og husdyrbrug, svedjebrug, skovdyrkningsforsøg etc. Afsluttende bringes kapitlet *Skoven og landskabet*, hvor der opsummeres og konkluderes, at såvel afskovningen som konverteringen af overskov til underskov formentlig har haft en række konsekvenser for det øvrige landskab (s. 292). Ikke en revolutionerende formodning, men undersøgelsens kvaliteter ligger heller ikke i en forenklet årsagsforklaring på skovreduktionen, men i sin fremdragelse af det flersidige skovbrugs tilstedeværelse i det danske kulturlandskab gennem hele perioden 1500-1800. Bogen afsluttes med hele det videnskabelige apparat, herunder et samlet person- og stedregister med den indbyggede finesse, at stedsnavne er sat med almindelig skrift, hvorimod personerne er sat med kursiv.

Skovens forskellige roller i samspillet mellem agerbrug, husdyrbrug og skovbrug er igen kommet i fokus med Skov- og Naturstyrelsens seneste rapporter (*Strategi for de danske naturskove*, 1994, og *Strategi for bæredygtig skovdrift*. Betænk. nr. 1267, 1994) og Fritzbøgers bog er således uhyre aktuel. Samtidig må den også betragtes som noget nær en milepæl i den skovhistoriske forskning, ikke mindst med sin påvisning af det flersidige skovbrugs afgørende betydning for det danske kulturlandskabs udformning i tiden før Landboreformerne.

Dansk Skovbrug 1710-33 er som nævnt en kildeudgave, og ikke – hvad titlen måske kunne antyde – en behandling af skovbruget i begyndelsen af det 18. århundrede. Udgiversekskaberne har med deres akcept af Bo Fritzbøgers forslag om udgivelse givet den bedste baggrund for publiceringen af en gedigen kilde-samling til periodens skovhistorie.

Såvel forordningerne som indberetningerne er centrale, og har tidligere kun været tilgængelige på Rigsarkivet i København, dels i Samlingen af trykte forordninger (nr. 1063 og 1638), dels i Rentekammerets arkiv (Rtk. 3323.181). Nok har forordningerne, der i bogen gengives i en tospaltet opsætning som »sideordnet opstilling«, kunnet findes i Fallesens *Chronologisk Samling...*, men her var en sammenligning af de to forordninger yderst vanskelig. En ting, der ellers nok kunne være nyttig, idet man skal erindre, at skovforordningen fra 1733 med sine 47 artikler i mangt og meget blot er en udbygning af skovforordningen fra 1710.

Dansk Skovbrug 1710-33 udmærker sig ved en ti siders indledning, hvor Fritzbøger giver en kort, kyndig præsentation af 1700-tallets skove, deres ejer- og brugsforhold, herunder krongodsets brug til jagt og regimentsunder-

hold (rytterdistrikterne), skovlovgivning og -forvaltning samt de såkaldte Skov- og Jagt-sessioner (særdomstole til behandling af især skovtyveri og krybskytteri). Dernæst gengives de femten bevarede indberetninger med tilhørende korte indledninger om distrikternes administration og skove ledsaget af gode gengivelser af datidens hånd tegnede kort. Disse kortgengivelser er i sig selv en kildeudgivelse, og man kunne ønske sig, at de blev gengivet i et større format.

Efter indberetningerne bringes den usignede og udaterede afskrift *Raisons Til de i Skou Forordningen forandrede Poster* som af Fritzboeger tilskrives Frederik von Gram, næppe med urette. Endelig bringes som tillæg et brev, der i form af et udateret koncept – uden angivelse af afsender og modtager – ligger i Rtk 331.12. Af udgiveren antages det, at brevet er fra Frederik von Gram til sønnen Carl Christian von Gram, og han finder det efter indholdet må stamme fra perioden 1722–1731. Udgivelsen afsluttes med noter, ordforklaringer, personregister samt stednavneregister. Tiden må vise, om denne kildeudgivelse vil blive brugt efter fortjeneste, men andre end skovhistorikere kan i hvert fald her studere et kildemateriale fra 1700-tallets første tredjedel som hidtil har været lidet anvendt.

Tommy P. Christensen

Jens Henrik Koudal: En privilegeret musikanter og hans konkurrenter 1716–41. Særtryk fra Dansk årbog for musikforskning 19, 1988–1991. Dansk Folkemindesamling 1993. 58 s., 45 kr.

En privilegeret musikanter og hans konkurrenter er et fint lille bidrag til et ret udforsket område, som stadsmusikantvæsenet i 1700-tallets Danmark udgør. Det er tillige et stykke lokalhistorie og et tidsbillede fra 1700-tallets København og omegn. Hovedpersonen er Peder Sørensen Kurrepind, der i perioden 1716 til 1741 var privilegeret »instrumentist« i Københavns amt.

Der er foretaget en systematisk gennemgang af omfangsrige kildegrupper som Københavns amtsarkiv, retsbetjentarkiverne, Københavns magistratsarkiv og Danske Kancelli m.fl. for at finde så mange små enkeltstående brikker, der sammenlagt har kunnet belyse emnet fra forskellige sider.

Bogen giver indledningsvis et historisk rids af stadsmusikantvæsenets udvikling fra den spæde begyndelse i 1500- og første halvdel af 1600-tallet til mono-polets endelige afskaffelse i midten af 1800-tallet. Betegnelsen »stadsmusikant« blev brugt om musikere med privile-

gium inden for et bestemt administrativt/geografisk område; i de første mange år blev de dog ofte kaldt »instrumentister«. Peder Kurrepinds distrikt adskiller sig fra de øvrige stadsmusikanterets område ved kun at omfatte landsogne og ingen købstæder.

Med udgangspunkt i Peder Kurrepinds liv og færden samt de specielle forhold i Københavns amt belyses stadsmusikanternes ansættelsesforhold og sociale vilkår. Der lægges især vægt på de mange problemer, som Peder Kurrepind og hans kolleger havde med at håndhæve deres rettigheder over for militærmusikere men også over for stadsmusikanten i København, der truede Peder Kurrepind på hans næring, hvorfor han måtte føre adskillige retssager.

Bogen er en fagligt veldokumenteret og velskrevet undersøgelse af en »tilfældig« udvalgt amtsmusikant som eksempel på stadsmusikanternes virksomhed. Undersøgelsen har dog en tendens til at lade retsarkivernes materiale samt Peder Kurrepinds ydmyge supplikker til Kancelliet dominere. Det efterlader ved en almindelig gennemlæsning indtryk af, at stadsmusikantens sociale vilkår var særdeles ringe, måske mere elendige end hvis man havde haft et mindre tendentiøst kildemateriale at supplere og afveje med. Da dette imidlertid næppe eksisterer, kunne der med fordel være brugt et par linjer til at vægte denne side af det anvendte kildemateriale udsagn.

Derimod giver retsmaterialet og klagerne et godt og levende billede af folkemusikkens mangfoldighed på landet, de uprilegerede konkurrenter dukkede op alle vegne. Det var lokale spillemænd, militære musikanter og andre »fuskere« samt stadsmusikanten i København, der »stjal« Kurrepinds rettigheder til at levere musikken til bryllupper og andre festligheder samt på områdets kroer og værts-huse.

Den privilegerede musikanter og hans folk skulle med den i princippet meget udstrakte berøringsflade have et bredt musikalsk repertoire, når han skulle levere musik til *gejstlige og verdslige, til høj og lav, til børn og voksne og til alvor og gammen på alle tider af døgnet*. Alt i alt en ikke uvæsentlig del af lokalsamfundets kulturelle udfoldelser i 1700-tallets Danmark.

Bente Dahl Hansen

Harald Ilsøe: På Papir, Pergament og Palmeblade... Skatte i Det kongelige Bibliotek. En præsentation i billeder og tekst i anledning af 200-årsdagen for bibliotekets åbning for publikum. Det kongelige Bibliotek 1993. 363 s., 575 kr. (Paralleludgave: On Parchment, Paper and Palm Leaves... Treasures of the Royal Library. 1993. 364 s., 800 kr.)

Bibliotekerne selv er ikke som en åben bog, og det gælder især de gamle forskningsbiblioteker med deres gennem århundreder samlede skatte. I anledning af 200-årsdagen for åbningen for publikum har Det kongelige Bibliotek publiceret et pragtværk, udsendt både på dansk og engelsk. Forskningsbibliotekar Harald Ilsøe fører os her med sit indgående bog- og bibliotekshistoriske kendskab gennem bibliotekets samlinger, lader os få et lille indblik i deres indhold og skildrer samtidig udviklingen fra kongens bibliotek til et national- og forskningsbibliotek med internationalt ry. Vi får et kort overblik over det gamle kongernes bibliotek med arvegods, køb og gaver, rødder tilbage til middelalderen. Vi stifter bekendtskab med de mange bogsamlere, hvis biblioteker i tidens løb er indlemmet i Det kongelige Bibliotek, i det 17. århundrede således Laurids Ulfeldt, Joachim Gersdorff og Peder Scavinius. I 1697 blev det påbudt landets bogtrykere at indlevere eksemplarer af alt, hvad der blev trykt, til kongens bibliotek. Selv om det kneb med at efterleve bestemmelsen, lagde den på længere sigt grunden til biblioteket som dansk nationalbibliotek.

I det 18. århundrede kom blandt de erhvervede privatbibliotekers ejere ved siden af den største danske bogsamler Otto Thott nævnes Christian Reitzer, B.W. Luxdorff og P.F. Suhm. I samme århundrede hører Henrik Hielmstjerne hjemme, hvis enestående samling af danske tryk kom til Det kongelige Bibliotek i 1807. For dem alle gælder: privatbiblioteker forgår, men Det kongelige Bibliotek består!

Biblioteket var formelt kongens ejendom til enevældens ophævelse 1848, men ved åbningen i 1793 fik det karakter af en offentlig institution. Det var i oplysningstidens ånd. Adskillige danske studierejsende i udlandet opkøbte bøger og håndskrifter, som nu danner grundlaget for bibliotekets internationale betydning. De var desuden flittige biblioteksgæster – allerede siden 1692 havde de kunnet benytte den franske konges bibliotek i Paris. Herhjemme åbnede P.F. Suhm 1775 generøst sit bibliotek

til gratis benyttelse for publikum af alle stænder og aldersklasser.

I løbet af de sidste 170 år har biblioteket udviklet sig fra det kongelige universalsbibliotek i retning mod et fagbibliotek for humaniora, teologi samt rets- og samfundsvidenskab. Samtidig er det udbygget med nationale samlinger. I 1989 blev Universitetsbiblioteket og Det kongelige Bibliotek samlet til en fælles institution, som i begyndelsen af 1993 rådede over 4,5 mio. bøger, ca. 125.000 håndskrifter, godt 240.000 trykte musikaler, omkring 10 mio. billedenheder og godt 250.000 kort.

Værket belyser ved mange fremragende illustrationer en række enkelte temaer, således håndskrifter fra den europæiske middelalder, den tidlige bogtrykkunst, de mange tryk fra reformationstiden, de store kolorerede billedværker fra den følgende tid, kort- og atlasværker, mange sjældenheder om og fra Grønland, Amerika, Nærorienten, Indien og Centralasien, samlingen af hebraica og judaica, billedsamlingen, musiksamlingen med mange danske komponist- og teaterarkiver og den fine bestand af bogbind. Der sluttes med et litteraturuddrag samt et emne-, stikords- og personregister.

Nogle forskere vil måske savne et og andet inden for deres speciale, men for alle benyttetere er det en klar dokumentation af bibliotekets mangfoldighed. Ved første gennemgang af værket bliver man overvældet af dette opbud af kulturelle mindesmærker, der har undgået udviklingens ødelæggende følgesvende: voldelige omvæltninger, krige og ildebrande. Man kan bare nævne Jørgen Seefelds bibliotek, der under Karl-Gustav-krigene kom som krigsbytte til Sverige, hvor det gik til grunde ved slotsbranden i Stockholm i 1697, eller Københavns brand i 1728, som bl.a. tilintetgjorde Universitetsbiblioteket samt en række professorbiblioteker. Det kongelige Bibliotek indeholder dog selv et stort og væsentligt krigsbytte, nemlig Gottorper-biblioteket – en følge af Den store nordiske Krig.

Den næste reaktion er glæden over, at man har fået lov til at kigge ind i dette skatkammer, med ydmyghed over for denne nationale og internationale kulturarv. Vi stifter også bekendtskab med dens samvittighedsfulde forvaltere, der trods tidernes ugunst med ringe bevillinger, som har tvunget dem til at nedprioritere visse områder, alligevel har formået at bevare bibliotekets høje stade.

Som mangeårig benytter af biblioteket og især af håndskriftsamlingen nikker man genkendende til mange illustrationer og fryder sig over nye døre, der åbnes i bogen. Som samarbejdspartner ved indsamling af privatarkiver, hvor Det kongelige Bibliotek koncentrerer sig om danske forfatter-, kunstner- og forskerarki-

ver, mens Rigsarkivet først og fremmest tager sig af politikernes arkiver, har undertegnede fået et lille indblik i nogle af de problemer, som berøres i denne bog. Dette gælder således regeringens håndskriftmateriale. I 1887–1888 måtte biblioteket afgive ca. 600 håndskrifter og 3.000 fra andre håndskrifter udtagne enkeltstykker til Rigsarkivet. Set i bakspejlet var det en temmelig rigoristisk fremgangsmåde, som for en tid skabte bitterhed mellem disse to naboinstitutioner, der begge har kongelig oprindelse, og derfor på visse punkter nødvendigvis overlapper og supplerer hinanden. Man må f.eks. tage i betragtning, at mange fint indbundne gaver til kongen gennem kongens bibliotek havnede i Det kongelige Bibliotek, mens uindbundne eksemplarer af samme eller tilsvarende art ofte findes i Rigsarkivet.

Forhåbentlig bliver der ikke mere anledning til at flage på halv, som man gjorde, da de islandske håndskrifter i 1971 efter megen politisk debat og en retssag blev skænket af staten til Island. Det kongelige Bibliotek er nu godt på vej ind i en ny tidsalder. Med edb-tekniikkens rivende udvikling følger en endnu større åbning udadtil, med nye krav og forpligtelser. Men når øjnene bliver trætte af computerskærmen, kan de finde hvile i Harald Ilsøes værk, som man altid kan vende tilbage til, og som sikkert leder benytteren gennem biblioteket som fortidens kulturelle spejlsal, med megen inspiration og opmuntring – også for fremtiden.

Vello Helk

Knud Chr. Jensen og Jakob Vedsted: Ebeltoft – en søkøbstad. Ebeltoft Museum 1994. 71 s.

I dette forår afsluttedes mange års restaureringsarbejde på Fregatten »Jylland«, der siden 1960 har ligget i Ebeltoft havn – af uransagelige grunde, for Ebeltoft har aldrig været flådehavn; men som indfødt ved man, at det frem for nogen var politiassistent S.A. Jensens indsats, der gjorde udslaget, og man ved også, at det langtfra var alle, der modtog det ophugningsovermodne skrog med glæde, selv om skolebørnene fik fri i dagens anledning. Modtagelsen på havnen kunne om aftenen ses i fjernsynet, og det var noget, der betød noget, også selv om man ikke kunne få øje på sig selv i menneskemylderet på kajen.

Ebeltoft Museum har valgt at fejre begivenheden med en særudstilling om Ebeltoft som søkøbstad, og det er der god grund til. Ebeltoft Vig var engang en af østkystens vigtigste læhavne, og her hentede de søfarende nye for-

syninger, ikke mindst af frisk vand fra kystens kildevæld. Et søslag har der oven i købet også været: I 1659 kæmpede danske og hollandske skibe mod en svensk eskadre; og i kirken kan man se et kalkmaleri, der efter al sandsynlighed forestiller Kristian 2.s kæmpestore orlogsskib »Maria«. I dag er den vigtigere del af søfarten i Ebeltoft flyttet ud til Kattegat-kysten, hvorfra overfarten til Sjællands Odde udgår, og hovedparten af fiskerflåden har nu hjemme i Grenå. Til gengæld har fritidssejlere indtaget vigen på samme måde, som turisterne har indtaget byen.

Knud Chr. Jensens og Jakob Vedsteds bog giver en række øjebliksbilleder af vigens og havnens søfartshistorie, begyndende med den »Nydambåd« og det vikingskib, der strandede på Hasnæs, længe før Ebeltoft blev til. Så følger den nødvendige korte oversigt over købstadens historie, og herefter kommer en række velvalgte episoder, begivenheder og personskildringer, der hver er med til at belyse byens og havnens udvikling gennem tiderne. Faktisk savner jeg kun én begivenhed, der uden tvivl huskes af alle gamle ebeltoftere, og som jeg selv mange gange har hørt mine forældre berette om, nemlig Görings lystyacht, der »midt i aftensmaden« grundstødte på Ahl tange, den sommer umiddelbart før krigen, hvor han sejlede de danske farvande tynde. Men måske har man ingen billeder af situationen, og et billedløst opslag ville have taget sig besynderligt ud i en bog, hvor der på alle øvrige opslag bringes mindst to illustrationer i sort/hvid eller farver, som alle er af god kvalitet og skarpt og præcist gengivet, hvilket burde være en selvfølge, men desværre ikke altid er det.

For en, der som jeg er vokset op med udsigt over vigen og fem minutters gang til havnen, er det fornøjeligt både at blade i bogen og se billeder, og at læse den. Den er ikke af samme dybtgående grundighed som den, der præger Ebeltoft Museums forrige udgivelse, Jakob Vedsted: *Farvergården i Ebeltoft*, (anmeldt i *Fortid og Nutid* 1994, s. 81), men – eller netop derfor – vil den utvivlsomt kunne finde mange flere læsere – også flere, end der vil være til en måske ad åre udkommende »rigtig« Ebeltofts historie. De korte, velillustrerede og velskrevne historier, der er begrænset til et opslag, gør bogen læservenlig også for mennesker, der viger tilbage for at kaste sig ud i lange, gennemarbejdede afhandlinger, og den burde af samme grund også kunne finde købere blandt byens mange turister – hvilket får mig til at foreslå, at den også udsendes på tysk. Jeg er klar over, at det er en opgave, museet ikke selv magter økonomisk, men mon ikke der kunne findes en eller flere sponsorer, f.eks. blandt danske firmaer med handelsforbindelser til Tyskland, eller blandt tyske med

forretnings- eller feriemæssige tilknytninger til Ebeltofteggen? Ideen være hermed fremlagt til fri afbenyttelse. – Under alle omstændigheder er *Ebeltoft – en søkøbstad* en flot – og forpligtende! – fortsættelse af den skriftserie, som indledes med bogen om farvergården. Jeg glæder mig til nr. 3!

Vivi Jensen

Preben Sørensen: Under herrer og mestre – om arbejdsvilkår og Danmarks første storkonflikt i 1794. SFAH – skriftserie nr. 30, Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie 1992. 140 s., 75 kr.

Preben Sørensen er kendt i den danske arbejderbevægelse for en lang række bøger og hæfter om arbejdsmarkedsspørgsmål og som medredaktør af Arbejdsmarkedshåndbogen, og han har i øvrigt tidligere redigeret LO-Bladet. Allerede på titelbladet mødes vi da også af arbejderdigteren Oskar Hansens manende ord: *Jeg har anet slægters striden imod fremtids fjerne mål. Jeg har set trælletøget i tiden blive mænd bag ved kampfanens bål* – og lades således ikke i tvivl om, at forfatteren har en holdningspræget tilgang til stoffet.

Bogen er opbygget som en række forholdsvis korte kapitler (17), der beskriver baggrunden for den københavnske tømmerstrejke i 1794, dens dramatiske forløb og konsekvenser, bl.a. i form af nedsættelsen af en kommission, der skulle finde årsagen til uroen. Endelig gennemgås forordningen af 21. marts 1800 angående håndværkslavene i København, der blev resultatet af lavskommissionens langsomme overvejelser. Bogen har mange velvalgte illustrationer fra perioden, men der ses også en senere tids xylografer fra *Illustreret Tidende* (s. 33, 35 og 71). Generelt savnes der fyldestgørende kildehenvisninger såvel til illustrationerne som til bogens mange oplysninger om konflikten og dens forløb. Bogens litteraturliste fremstår i stedet under overskriften »Kildehenvisninger«

Den slags skønhedsfejl skal dog ikke sløre, at bogen kan tjene som en let tilgængelig, første introduktion til tømmerstrejken, ligesom den sammen med supplerende læsning kan være velegnet til studiekredse og kursusvirksomhed inden for fagbevægelsen. Egentlig nyt bringer bogen ikke, men forfatteren søger i det sidste afsnit i det afsluttende kapitel at se begebenhederne inden for håndværksfagene i 1700-tallet, kulminerende med tømmerstrejken, i sammenhæng med senere tiders tackling af arbejdskonflikter. Denne synsvinkel må virke perspektiverende for fagligt aktive,

og det forekommer da også velanbragt, at bogen udgives med støtte fra LO's Oplysningsfond.

Tommy P. Christensen

Preben Jensen og Bjørk Pedersen: I rådhusets skygge. Om byens arrestkamre i rådhuset på Gammeltorv. Lokalhistorisk Arkiv for Aalborg Kommune 1993, 122 s., 75 kr.

Midt i Ålborgs pulserende centrum ligger byens gamle rådhus fra 1763. Den smukke rokokobygning var tidligere hjemsted for byens magistrat – herfra blev byen ledet. Men det er solsiden, bygningen havde også en skyggeside. I næsten 100 år fungerede Ålborg rådhus til lige som byens arrest. Fra 1763 til 1860 blev rådhusets nederste etage anvendt som kachot for byens kriminelle og øvrige »problembørn«. Arresten har nu fået sin egen historie. I bogen beskriver vagtmester Preben Jensen og fængselsbetjent Bjørk Pedersen, der har en professionel interesse for fængselshistorie, Ålborgs gamle arrest. Det er flere års intense og omfattende arkivstudier efter arbejdstid, der nu præsenteres i bogform. Under arbejdet har forfatterne arbejdet sammen med Lokalhistorisk Arkiv for Aalborg Kommune.

Bogen er delt op i tre hovedafsnit: Rådhuset, Slutteren (personalet) og Delinkventer (indsatte), hvoraf den bygningshistoriske del udgør over halvdelen af bogen. På de 122 sider bliver læseren ført vidt omkring.

I ældre tid var rådhuset og arresten to adskilte bygninger. Ved midten af 1700-tallet var begge bygninger temmelig brøstfældige, og man planlagde at nedrive dem begge. Byggeplanerne blev i 1757 pludselig fremskyndet, da det gamle arrestkammer styrtede sammen. Magistraten besluttede derfor at opføre et nyt og større rådhus, hvor arresten tidligere havde ligget. I byens nye rådhus blev der også plads til en arrestkælder. Bogen følger meget udførligt – måske for udførligt – rådhusets udvikling og forskellige tiltag inden for arrestområdet de næste 100 år.

Selv om bogens udgangspunktet er stærkt lokalhistorisk, gør de to forfattere sig undervejs flere generelle betragtninger om fængselsvæsenets almene udvikling og forsøger på den måde at sætte Ålborg arrest ind i et større historisk perspektiv. Da nye liberale og humanistiske strømninger omkring 1800 krævede en ændring af arresternes indretning, var en udflytning af Ålborg arrest til en selvstændig og »mere human« bygning på tale. Det blev ved planerne, men små ændringer skete der dog:

madrasser til de indsatte, opvarmning af cellerne, lokum m.v.

Det var stadstjenerens – eller slutteren, som han også kaldtes – opgave at holde tilsyn med arresten og dens fanger. Det var en funktion, som næppe var særlig tillokkende for andre end den allerlaveste almue. Undveg en fange fra arresten, måtte slutteren selv en tur i fængsel. Slutterens pligter var nøje nedfældet i en skriftlig instruks. Opsynet med fangerne var baseret på inspektion ved bestemte klokkeslet. Det kunne lade sig gøre, da fangerne var lagt i jern og lænket til væggen. Lønningen som stadstjener var beskedent, men ved særlige højtider havde han tilladelse til at gå fra hus til hus og indkassere en ekstra skilling. Beretningerne om stadstjenerne og deres drikfældighed er legendariske, og Ålborg har selvfølgelig også sine farverige historier om stadstjenerens udskjelser, slagsmål og fangers undvigelse under hans drukkenskab. I løbet af 1800-tallet kom der mere skik på embedet, og de muntre beretninger afløses af nøgterne brevvekslinger om uniform og pension. Det var blevet agtværdigt at være stadstjener!

Det rige – og ofte meget spændende – kildestof, som findes i retsprotokoller, har de to forfattere, der begge er »fritidsforskere«, naturligvis også brugt. Blandt delinkventerne i Ålborg arrest findes simple tyveknygte, falskmøntnere m.v. En systematisk beskrivelse af kriminalitetens udvikling og omfang i Ålborg by giver bogen dog ikke. Et par sager får en indgående behandling, deriblandt en sag om en ung, ugift pige, der nedkommer i dølgsmål og senere begår barnedrab. Endnu en gang viser det sig, at man i de meget omfattende retsakter kommer meget tæt ind på livet af fortidens danskere. Forfatterne gennemgår sagens gang trin for trin, indtil den anklagede må lade livet på skafottet.

Bogen er velskrevet med mange gode og velanbragte citater, der krydrer fremstillingen. Den er rigt illustreret med byggetegninger, kort, kildegengivelser og fotografier, der gør den meget læsevenlig – om end trykkvaliteten og typografien godt kunne være bedre. De fine diagrammer over licitationspriserne m.v. på side 21–22 virker noget overflødige, navnlig da de ikke bruges (eller kommenteres) i brødteksten.

For mig at se mangler bogen en afrunding – eller efterskrift – hvor trådene samles, hvor mere generelle tendenser udpeges, og hvor tiden efter 1860 berøres. Bogen slutter meget brat. Men lad ikke disse småting overskygge, at den er en anbefalelsesværdig bog om et spændende – men forsømt – emne. Måske er dette startskuddet til flere lignende fremstillinger.

Johnny Wøllekær

Karl Kr. Overmark: Da Hjørring blev by. Hjørringbogen 1993. 104 s.

I selve titlen kunne man få en opfattelse af, at der var tale om en byhistorie for Hjørring. Det er nu ikke tilfældet. I stedet er der tale om en relativt kort, veloplagt beskrivelse af 1850'ernes Hjørring. En periode, der af forfatteren udnævnes til helt essentiel for, at Hjørring i det hele taget blev en by. Hvorvidt dette er holdbart, er man vel ikke helt overbevist om efter endt læsning. Men forfatteren viser gennem en ret tæt gennemgang af især byens erhvervsliv – og ikke mindst de mænd, der repræsenterede det – at der skete en fremgang. Der blev flere arbejdspladser, mere handel, mere byggeri – og med oprettelsen af Laane-, Spare- og Discontobanken i 1855 blev Hjørring Vendsyssels finansielle centrum. Netop de vigtige forhold vedrørende bankens oprettelse og dens overlevelse gennem krisen i 1857 er grundigt og levende fortalt. Finansieringen af byens erhvervs- og handelsliv var af afgørende betydning – uden den ingen fremgang – så det er klart, at der må lægges vægt på disse forhold.

Ellers gennemgår forfatteren relativt traditionelt byens erhvervsliv, branche for branche, ved hjælp af oplysninger hentet i folketællinger, skattelister, brandtaksationer, aviser – og erhvervsarkiver. Et godt materiale som købmand Chr. H. Nielsens kopibøger, kassejournaler m.v. er udnyttet flot til at fortælle om købmandens vidtforenede foretagsomhed. Hjørring Amtstidende er brugt som kilde til både tekst og illustrationer. F.eks. er en tabel over udbuddet af bøger fra M. Petersens Boghandel fundet i avisen – den er godt fanget og fortæller sin historie.

Bogen er rigt og opfindsomt illustreret. Det har slet ikke været nogen let opgave, men den er løst godt. Alt i alt en fin lille publikation om en interessant tidsperiode, der bestemt ikke er overrendt i den lokalhistoriske litteratur.

Poul Porskær Poulsen

Brandt-arbejdernes Historiske Forening: Brandts Klædefabrik – erindringer fra arbejdslivet på en fabrik i hjertet af Odense. Forlaget Brandts Klædefabrik 1993. 280 s., 198 kr.

Brandt-arbejdernes Historiske Forening har begået en stor bog om den bekendte klædefabrik i Odenses hjerte. Stor på mere end én måde, faktisk. De næsten 300 sider er også i vid udstrækning en vellykket bog om en stor

industriarbejdsplads – om fabrikkens dagligdag og udvikling.

Brandts Klædefabrik beskrives grundigt fra starten i 1869 til lukningen i 1977. Perspektivet er naturligvis arbejderne, og kildematerialet er hentet både i fabrikkens arkiv og i erindringsmateriale. Her fungerer erindringerne bedst. De mange historier om, hvordan man kom i gang på fabrikken, detaljer i arbejdsgangen, historier om arbejdskammerater og chefer, udflugter, sportsskampe og meget mere er spændende læsning. Der er meget nærvær og fortælleglæde i erindringsklippene, som det er sjovt at læse, og som virker troværdige.

Brugen af de skriftlige kilder er også gjort på en troværdig måde – næsten for meget! Her har forfattergruppen nemlig valgt i mange tilfælde at gengive lange, lange citater direkte fra bladet. Det er der talrige eksempler på, og det medfører fra tid til anden en overvældende detaljerigdom og en overpertentlig grundighed. F.eks. s. 115, hvor hele korrespondancen i en sag om antagelse af arbejdere under arbejdsfordelingsordningen under krigen gengives. Eller fulde gengivelser af sager fra samarbejdsudvalgets protokol. En større grad af kritisk selektion havde gjort bogen lidt kortere – og lidt mere interessant. Forhåbentlig kommer dette ikke til at lyde alt for overkritisk, for der er ingen grund til at beklage sig over bogens kvalitet som sådan. Men de lange citater – f.eks. også fra fabrikkens festskrifter – generer i læsningen. SU-protokollen, som er nævnt ovenfor, er i øvrigt brugt godt. En lang række sager, som det ellers havde været svært at rekonstruere, har man ved hjælp af denne protokol fået godt hold på.

Men det er nu erindringscitater, der fænger mest, f.eks. den karakteristisk, som Helge Mathiesen giver s. 152: *At være ansat på Brandt, det var lige så godt som at være stats- eller kommunalt ansat. Det gjaldt på alle måder. Også hvis man skulle i banken eller lignende.* På den meget patriarkalsk ledede virksomhed var man nemlig relativt sikker i ansættelsen. I dårlige tider fik arbejderne ikke sparket, men blev på arbejdet og vedligeholdt maskiner og lignende. Til gengæld har lønnen åbenbart også været notorisk dårligere end andre steder. Og de patriarkalske forhold betød også, at der ikke blev konfliktet. Man havde det jo godt nok. Dette går igen i mange af beretningerne: Brandt var et godt sted at være, og fabriks-ejerne omtales generelt pænt. Det er der jo ikke noget galt ved – og der er formodentlig givet udtryk for en ægte tilfredshed og identifikation med arbejdspladsen. En arbejdsplads, som Brandt-arbejdernes Historiske Forening har ønsket at hædre og mindes med denne bog. Det er der i en samlet betragtning kommet en god bog ud af. Som afslutning skal nævnes, at

billedmaterialet, som gengives i bogen, er meget fint. De mange fotografier er smukt gengivet og giver et godt indtryk af arbejdsprocesser og dagligdag på en stor fabrik.

Poul Porskær Poulsen

Ole Sohn: Et liv i kamp og kærlighed – om sygeplejerske Elna Hiort-Lorenzen. Dansk Sygeplejeråd 1993. 158 s.

Efter at have opgivet en karriere som DKP-formand opnåede Ole Sohn i 1992 megen omtale for sin spændende og vigtige bog om Arne Munch Petersens skæbne: *Fra Folketinget til celle 290*. Bogen fastslog én gang for alle, hvad der var sket med den tidligere danske folketingsmand, da han under mystiske omstændigheder »blev væk« i Moskva i 1937.

Arbejdet med denne bog gav Ole Sohn kontakt til Munch Petersens enke Elna Hiort-Lorenzen, og når man læser denne biografi om hendes liv, er der ikke noget at sige til, at Ole Sohn fik lyst til at se historien også fra hendes side. Elna Hiort-Lorenzen har nemlig oplevet mere end de fleste og vækker ydermere respekt og agtelse gennem sit arbejde og sin livsgerning. En stærk kvinde, der gjorde det »rigtige«, forstået på den måde, at hun kæmpede en social kamp – både som politisk menneske og som professionel sygeplejerske. Man får megen sympati for hovedpersonen.

Elna Hiort-Lorenzen blev født 1902 i et godt, borgerligt hjem, uddannede sig til sygeplejerske og rejste 1926 til Chile for at arbejde som sygeplejerske i tre år. Udlængsel havde hun og en bevidsthed om, at hun ville satse på en egen karriere, i modsætning til så mange af sine medsøstre, hvis karriere blev giftermål og husmodergerning. Opholdet i Chile var med til at danne hendes sociale bevidsthed. Her oplevede hun nød og elendighed – og følgerne af en aggressiv amerikansk imperialisme.

Vel hjemme igen blev hun sygeplejerske på svagbørnskolonien på Torø. Det blev hendes mission de næste par år, hvor også troen på, at det var i DKP, hun hørte hjemme, voksede frem. Det fik hende også til at kritisere Dansk Sygeplejeråd for at være en »tanteforening«, og i protest meldte hun sig ud.

Imidlertid blev hun medlem af kommunistpartiet, hvilket gav hende lysten til at gå ind i Dansk Sygeplejeråd igen og kæmpe for at gøre rådet til en rigtig fagforening og ikke blot en standsforening. Hendes tanker om aktiv faglig politik vakte voldsom diskussion og resulterede bl.a. i det første kampvalg om formandsposten i Dansk Sygeplejeråd i 1933. Det var dog ikke Elna Hiort-Lorenzen selv, der stillede op – det var alligevel for radikalt.

Gennem DKP havde hun mødt Arne Munch Petersen, og i 1935 blev de gift. Det var et rigtigt revolutionært par, der tog på et års ophold i Moskva i 1936. Her boede de på det berømte hotel Lux, Elna gik på Lenin-skolen og Arne arbejdede i Komintern. De kom hjem igen, men kort tid efter måtte Arne Munch Petersen vende tilbage til Moskva, og man så ham ikke siden i Danmark.

Elna Hiort-Lorenzen ønskede at yde et mere direkte antifascistisk arbejde som sygeplejerske i Spanien. Borgerkrigen rasede, og fra hele Europa strømmede frivillige til for at give en hjælpende hånd til den spanske regerings kamp mod Franco. Elna kom også af sted i sommeren 1937 – og hun kom også efter lang ventetid ind i Spanien. Her blev hun imidlertid arresteret næsten øjeblikkelig, mistænkt for at være spion. Så hendes tur til Spanien blev et langt fængselsophold, inden hun endelig blev løsladt og kunne vende tilbage til den tomme lejlighed, hvor Arne ikke var vendt tilbage. Hvordan det videre gik med sovjet-systemets og Aksel Larsens fortællelser om deres viden om Arne Munch Petersens skæbne skal ikke refereres her – det må være kendt stof. Elna kastede sig ud i illegalt arbejde, mens hun ventede på, at hendes mand skulle vende hjem, og efter krigen blev hun via et lederkursus på Aarhus Universitet afdelingsleder på sygehuset i Nykøbing Sjælland. Et arbejde, hun var glad for, og hvor hun havde lejlighed til at bryde med nogle af de traditioner, der var i sygeplejergeneringen, og hvor hun bl.a. var hovedpersonen bag den første sygeplejeforskningskole i Danmark.

Som det kan forstås et spændende liv, som skildres ganske velskrevet på baggrund af interviews med hovedpersonen. Bogen bærer præg af, at det »næsten« er Elna selv, der fortæller – og det giver fra tid til anden gode detaljer, som måske ellers ikke var kommet frem. F.eks. hendes afvisning af flere friere, hendes oplevelser i det spanske fængsel – og de varme følelser for Arne Munch Petersen, der blev bevaret trods den korte tid, de nåede at få sammen. At bogen næsten er fortalt af hovedpersonen selv, gør vel også, at der er lagt en del vægt på livet som sygeplejerske, hvilket naturligt har spillet en afgørende rolle for Elna Hiort-Lorenzen, men som måske ville have været mere underspillet, hvis én udefra havde skrevet en bog om hende. Det er nogle af disse ting, der gør bogen ganske spændende sine steder – og endnu et godt dokument om en efterhånden meget velbeskrevet tidsperiode.

Poul Porskær Poulsen

Anders Engelbrecht: Konge-Emblemet – et nationalt symbol under besættelsen. Odense Universitetsforlag 1993. 96 s., 150 kr.

Når de fleste andre dansk-nationale symboler fra besættelsestiden er glemt, bevarer »Konge-Emblemet« sin position. I mere end 1 mio. stk. blev det solgt i sølv- og guldudgaver og båret af hele den voksne befolkning, kvinder såvel som mænd. Mange eksemplarer ligger endnu hos private som et håndgribeligt minde om de fem onde år. Museumsassistent Anders Engelbrecht ved Fredericia Museum har underkastet besættelsestidens danske holdningsknap par excellence en fortjenstfuld genstandshistorisk undersøgelse. Hovedkilden har været arkiverne efter emblemet's designer, medaljøren og billedhuggeren Arno Malinovski og producenten Georg Jensen Sølv samt emblemerne selv i de bevarede typer.

Konge-Emblemet blev fremstillet og solgt i forbindelse med Nationalindsamlingen op til Christian X's 70-årsdag i 1940. Emblemet's sammenstilling af Dannebrog, kongemonogrammet, kronen og kongens årstal 1870–1940 i en stram, gennemtænkt opbygning skulle blive en salgsmæssig succes samtidig med, at det gav gode indtægter til Kong Christian den Tiendes Fond. Emblemet's forskellige udgaver varierede i pris, og de signaliserede derfor både bærerens nationale sindelag og hvor meget, den enkelte havde kunnet investere i synlig danskhed.

Foruden det design- og brugshistoriske er emblemerne håndværksmæssige tilblivelse beskrevet. Undersøgelsen rundes af med en række veldokumenterede eksempler på sekundær brug af emblemet's symbol, f.eks. som rudedekoration og i illegal sammenhæng. En så massiv succes blev fulgt op af andre kongemonogrammer. Det vises, hvordan bl.a. udskårne kongemonogrammer fra mønter var i brug parallelt med Konge-Emblemet. Det kunne måske have været en ide at se ud over landegrænserne, hvor nationale knaphulseemblemer også var i brug. På trods af forbud brugtes i Norge Håkon 7.'s monogram udskåret af mønter, dvs. en tydelig parallel til de danske møntemblemer. Bogen er velillustreret og forsynet med tabeller over salgstal fra 1940, da emblemet blev lanceret, indtil 1947, da salget ophørte. Et tilsyneladende smalt emne har fået en gedigen undersøgelse, der på en overraskende måde forbinder identitets- og genstandshistorie.

Peter Bondesen

Claus Bjørn, red.: Set fra luften. Sylvest Jensen og den danske bondegård. Det kongelige Bibliotek og Landbohistorisk Selskab 1993. 124 s., 188 kr.

Bogen er udgivet i anledning af Det kongelige Biblioteks 200 års jubilæum som offentligt nationalbibliotek. Den skal samtidig være med til at markere, at bibliotekets kort- og billedsamling i 1989 erhvervede hele billed- og negativsamlingen fra Sylvest Jensens Luftfoto A/S. Samlingen fra Danmarks absolut største luftfotofirma indeholder optagelser tilbage fra 1930'erne og 50 år frem.

Udgivelsen er meget naturligt sket i samarbejde med Landbohistorisk Selskab, da luftfotografiet herhjemme først og fremmest fik sin udbredelse i kraft af de mange tusinde »bondegårdsportrætter«, der efterhånden fik en hædersplads i landbohjemmene.

Bogen indledes med en gennemgang af luftfotografiets historie. De første bevarede danske luftfotografier stammer fra en ballonopstigning i Tivoli i 1890. For øvrigt en dramatisk affære, idet fotografen tabte sit kamera under opstigningen, men til alt held for Allers *Illustreret Familiejournal*, som stod bag fotograferingen, var der blandt tilskuerne en fotograf med et skudklart kamera, som kunne overtage den uheldige fotografs plads i gondolen.

Teknikken til luftfotooptagelser tog, som så meget andet, et gevaldigt spring fremad under 1. verdenskrig, fordi luftfotografier af fjendens stillinger begyndte at få væsentlig betydning. Da Viggo Sylvest Jensen i 1935 blev hjemsendt fra militæret som færdiguddannet flyver, var teknikken til luftfotograferinger derfor gennemprøvet, og der var da allerede et par firmaer i Danmark, som kunne levere luftfotos. Det nye ved Sylvest Jensen var, at han foretog systematiske gårdfotograferinger, for så efterfølgende at tilbyde en forstørrelse af billedet til gårdens ejer. Konceptet blev en bragende succes, billederne solgte næsten sig selv. I slutningen af 1940'erne nåede firmaet op på mere end 100 ansatte og 17 flyvemaskiner – og blev på det tidspunkt regnet for verdens største af sin art. I løbet af 1960'erne blev markedet for luftfotos mindre, og Sylvest Jensens firma indledte nedtrapningen mod lukningen i midten af 1980'erne. Bogen omhandler også et par af Sylvest Jensens konkurrenter, hvis samlinger også findes på Det kongelige Bibliotek.

Stort set alle danske gårde er fotograferet fra luften af Sylvest Jensen eller dennes konkurrenter, og bogen indeholder da også en nøje opskrift på, hvilke oplysninger man skal bruge for at finde frem til gamle luftfotos af en bestemt gård.

Efter de to første kapitler, som behandler luftfotografiet og dets teknik, bringes Peter Michelsens interessante afsnit om, hvordan billederne kan »læses«, og hvordan den landlige bebyggelse udviklede sig i de ca. 50 år, Sylvest Jensens firma eksisterede. Her kan der virkelig hentes megen inspiration til at se på luftfotos af den danske bondegård.

Den sidste halvdel af bogen er brugt på en gennemgang af luftfotos af tolv gårde forskellige steder i Danmark. Der er medtaget tre billeder af hver gård, tidsmæssigt fordelt ud over perioden 1936–1981. De forandringer, der kan ses på billederne, forsøges kommenteret i forhold til udviklingen og lokal byggeskik. For den, der vil øve sig i at se på luftfotografier, er dette afsnit velegnet, men for den almindelige læser er forskellene i lokal byggeskik nok for små til, at interessen kan holdes fangen hele vejen.

Ideen med at opdele bogen i to »temaer« om luftfotografiet og om landejendommenes udseende og udvikling er rigtig god, men de fire kapitler står nok lidt for isoleret i forhold til hinanden, og det betyder, at der er en del overlapninger og gentagelser i bogen. En strammere redigering af materialet ville formentlig have gjort bogen mere pædagogisk og læsevenlig.

Alt i alt bliver man betydeligt klogere på luftfotografiets historie og den danske bondegård, når man har læst denne bog, og med de mange illustrationer får man tilmed et »katalog« over de forskellige typer luftfotografier. Endelig skal bogens forside fremhæves som fremragende. Billedet viser en stue med et luftfotografi af gården placeret sammen med barometeret, pibestativet og udtrækslampen med skærm – et billede, der beskriver landbohjemmet, så man næsten kan høre fluerne summe i middagsheden.

Holger Dyrbye

Arne Broegård: Vanløsebogen. Tekst, billeder og kort. Forlaget Solitude 1993. 96 s., 148 kr.

Peter Korsgaard: På strøgtur med oldemor. Fra Holbæk arkiv 1993, 96 s.

Vilfred Friborg Hansen (red.): Folk og Liv på Røndeegnen 11. AOF Rønde 1993, 108 s., 112 kr.

På det lokalhistoriske bogmarked dukker i disse år et væld af »historiske billedbøger« op. Det er frugten af de lokalhistoriske arkivers store indsamlingsarbejde, som nu høstes. Men hvorfor er denne bogform så populær? Svaret er i og for sig enkelt. Fotografier er en glim-

rende historisk kilde, når en egn, et sogn eller en købstad skal have sin nyeste historie fortalt på let tilgængelig måde. De gamle falmede fotografier gør vores fortid umiddelbart nærværende. Her kan læseren studere forgangne tider. Fotografierne vækker genkendelsens glæde, når en bygning, person eller lignende, som vi kender eller har hørt om, pludselig skimtes på billedet. Eller åbner mulighed for at studere bygninger, som for længst er forsvundet.

Med deres udseende og indhold appellerer de historiske billedbøger til en langt større læserskare end traditionelle historiske fremstillinger – og lokalarkivet får flere mennesker i tale. Desuden er de historiske billedbøger den perfekte gave.

Her skal tre eksempler på historiske billedbøger kort præsenteres. De ligner hinanden og alligevel ikke. De adskiller sig på væsentlige punkter i opbygning og i måden, hvorpå stoffet vægtes. Det kunne derfor være på sin plads at fremkomme med nogle generelle betragtninger over de historiske billedbøger som genre – dens fordele, mangler og muligheder.

I *Vanløsebogen* har Arne Broegård valgt før-og-nu-stilen, hvor gamle fotografier sammenstilles med nyere optagelser. Denne form gør tidens tand – historiens forandringer – meget konkret. Her kan byens udvikling studeres fra det ene billede til det andet, navnlig i et område som Vanløse, hvor udviklingen fra landsby til forstads kvarter for storbyen har skabt enorme forandringer – fra sjællandsk bindingsværksidyl til forstædernes etagebyggeri. Derfor ligger bogens tyngdepunkt naturligt i begyndelsen af vort århundrede, hvor Vanløse endnu ikke var opslugt af København.

Før-og-nu-formen har mange fordele, men medaljen har også sin bagside. Det er ganske tilfældigt, hvilke emner bogen kan illustrere – men det er et fælles problem for alle historiske billedbøger. Bøgernes indhold er ganske afhængigt af, hvad der er bevaret i arkiver og på museer. Ofte er det sådan, at visse motiver virker mere tillokkende for kameraets linse end andre. Teknisk isenkram har altid fascineret »manden bag kameraet«, og det bærer *Vanløsebogen* også præg af. Der er mange billeder af sporvogne, lokomotiver og lignende, der pludselig får en meget fremtrædende rolle i Vanløses historiske udvikling – hvilket de muligvis også fortjener. For at bøde på dette misforhold har bogen et indledende afsnit, der i store linier fortæller Vanløses historie.

Peter Korsgaards bog er på sin vis også en helt traditionel historisk billedbog, hvor han tager læseren med på strøgtur i Holbæk på oldemors tid. Bogen er lagt an som en billedmæssig byvandring, hvor forfatteren tager læ-

seren med ned ad den ene gade og op ad den næste. Tidsmæssigt er strøgturen afgrænset til tiden omkring 1880–1920, hvor industrialiseringen med hastige skridt forandrede den gamle sjællandske købstad.

På strøgtur med oldemor hører så absolut til de bedre inden for billedbogsgenren. Den udmærker sig bl.a. ved sit meget fine layout. Ikke alene er den billedmæssige kvalitet gennemgående meget høj, men der er også kælet for de små detaljer ved bogens udformning. Fotografiernes format varierer i både størrelse, bredde og beskæring, ligesom de gode og fyldige billedtekster er placeret forskellige steder på siden og med forskellige bredder. Det gør bogen meget indbydende – forandring fryder som bekendt. Personlig er jeg meget begejstret for de korte introduktioner, som findes, før læseren vandrer videre ned ad en ny gade. Her smelter billede og tekst bogstavelig talt sammen, idet teksten er skrevet i himmelen. Peter Korsgaards lille bog viser med al tydelighed, hvilke muligheder billedbøgerne rummer. En opfordring til at bruge fantasien, at lave skæve vinkler og beskæringer. Til at bryde ensformigheden.

I periferien af de historiske billedbøger finder vi *Folk og liv på Røndeegnen 11*. Det er egentlig en samling af erindringer og lokalhistoriske artikler af meget skiftende kvalitet, men to af artiklerne er udelukkende baseret på materiale fra billedarkiver. I artiklen *Det forsvundne Rønde* præsenteres læseren for en række fotografier af huse, som er optaget, umiddelbart før bygningerne måtte vige pladsen for parkeringspladser, banker eller supermarkeder. Det er et prisværdigt registreringsarbejde, artiklens forfatter, Per Høst, her har gjort – men de mange fotografier ligner hinanden, og artiklen virker tung og noget monoton. Desuden er billed- og trykqualiteten for dårlig, så motiverne ikke kommer til deres ret. Minimumskravet til den slags bøger og artikler må være, at fotografierne gengives i en rimelig kvalitet.

I den anden artikel, *Fra billedarkiverne*, præsenteres man for en stribe hverdags- og festbilleder fra familiealbummet. Det er en god idé at vise andre billeder end de sædvanlige, men hvorfor ikke gøre billedteksten mere uddybende og perspektivrig? Billedtekster skal i sagens natur være korte og præcise, men ikke for korte. Alt for ofte bliver de her en alenlang liste af navne, som sjældent siger læseren noget. Hvorfor skal det være sådan? Der kunne sagtens være spundet en ende over dagligstuen indretning, personernes påklædning (moden), arkitektur, det budskab, som man sender med fotografiet, osv. De gamle fotografier er en fantastisk kilde til meget mere end slægtshi-

Anmeldelser

storie! Ofte får man det indtryk, at billedteksterne er skrevet med venstre hånd.

De historiske billedbøger rummer mange muligheder, som bør og skal udnyttes. Lad

være med at springe over, hvor gærdet er lavest! Brug fotografiernes mange muligheder fuldt ud!

Johnny Wøllekær

Meddelelser

Dansk Historisk Fællesråds Repræsentantskabsmøde 29. maj 1994 på Hornstrup-Centret/Vejle

1. Valg af dirigent

Redaktør *Herluf Nielsen*, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, blev på styrelsens forslag valgt til dirigent.

2. Forretningsordenen

Dirigenten konstaterede mødets rettidige indkaldelse. Derefter godkendtes forretningsordenen. Til referent udpegedes *Gunnar Jakobsen*, Told- og Skattemæssigt Selskab (sekretær i DHF's styrelse). *Inge Bundsgaard*, Fortid og Nutid, og *Jørgen Mikkelsen*, Arkivforeningen og 1066, valgte til stemmetællere.

3. Nye medlemmer

Matrikelarkivet og Grønlands Nationalmuseum og Arkiv havde søgt om direkte medlemskab. Optagelserne godkendtes.

4. Beretning

Det forløbne styrelsesår har været kort. Det er kun 8 måneder siden DHF holdt sit årsmøde 1993. Det var sammen med SLA. I år er årsmødedepartementen SSF.

Styrelse og sekretariat

Efter årsmødet september 1993 har SSF's nye formand *Birgit Flemming Larsen* afløst *Ingvar Musaeus* som medlem af DHF's styrelse. Denne konstituerede sig med *Grethe Ilsø* som formand, *Peter Korsgaard* som næstformand, *Gunnar Jakobsen* som sekretær og *Poul Thestrup* som kasserer. Marts 1994 tiltrådte Peter Korsgaard stillingen som leder af Matrikelarkivet og forlod dermed SLA's styrelse. I hans

sted har SLA udpeget *Knud Erik Jacobsen* som sin styrelsesrepræsentant.

Lederen af Lokalhistorisk Afdeling ved Historisk Institut, Københavns Universitet, *Knud Prange* har i styrelsesåret repræsenteret DHF i Dansk Lokalbibliografisk Udvalg.

DHF's sekretariatsvirksomhed, herunder bogforsendelse, ligger fortsat i Landsarkivet for Sjælland.

Tilskud

Til DHF's drift er modtaget tilskud fra Kulturministeriets tips- og lottomidler. Desuden har DHF modtaget tilskud fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg til Fortid og Nutid. Disse tilskud er strengt nødvendige, og DHF takker Forskningsråd og Kulturministerium.

Kulturpolitisk arbejde

Efter indbydelse deltog DHF ved *Peter Bondesen*, *Inge Bundsgaard* og *Michael H. Gelting* 21. aug. 1993 i et af Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg og Statens Humanistiske Forskningsråd arrangeret seminar om kulturtidsskrifternes situation. Peter Bondesen indgik derefter i en arbejdsgruppe til undersøgelse af muligheden for at oprette en *Forening for Danske Kulturtidsskrifter*. Ved en stiftende generalforsamling 20. nov. 1993 blev foreningen en realitet. Peter Bondesen indvalgte i bestyrelsen, der efterfølgende har konstitueret sig med ham som formand. DHF håber, at det vil lykkes for den nye forening at opfølge og løse de opgaver og problemer, som DHF har været med til at formulere for de historiske tidsskrifters vedkommende på sin egen tidsskriftskonference i april 1992.

Som foreslået på denne tidsskriftskonference og varslet på årsmødet 1993 har DHF taget

initiativ til at publicere et fælles katalog, *a'jour* for historiske tidsskrifter. 60 tidsskrifter, magasiner og årbøger har reageret positivt på DHF's tilbud om optagelse i kataloget, herunder samtlige landsdækkende og fællesnordiske tidsskrifter, der er kontaktet. Det er DHF's vurdering, at katalogets brugsværdi hermed vil være høj.

Kataloget vil blive distribueret til DHF's medlemmer og bogkunder, samt til forskellige målgrupper, f.eks. biblioteker og studerende. Oplaget er på 6.000 expl.

Konference- og mødevirksomhed

På baggrund af den ide om en konference om samspejlet mellem kulturinstitution og bruger, der blev lanceret på årsmødet 1993, arrangerede DHF 10. apr. 1994 en debatdag på Rigsarkivets nye læsesal om *Arkiverne og Brugerne*. Der var sammensat et debatpanel med repræsentanter for Rigsarkiv, landsarkiver, stadsarkiver og lokalarkiver samt for specialarkiver (ABA og Matrikelarkivet) og med repræsentanter for arkivernes kernebrugere: professionelle forskere, slægtsforskere, universitetslærere og lærere i arkivbenyttelse. Desuden var der lejlighed til plenumdiskussion om arkivservice og brugerbehov. En rapport fra debatdagen, der samlede 62 deltagere, er netop udsendt, og referat vil fremkomme i Fortid og Nutid. DHF håber med dette initiativ at inspirere til fortsat dialog imellem brugere og institutioner og til konkrete tiltag i institutionerne til gavn for publikum.

Publikationsvirksomhed

FORTID OG NUTID

Fortid og Nutid er udkommet med 4 hæfter om året under energisk redaktion af *Inge Bundsgaard* og *Michael H. Gelting*. Som samarbejdspartnere har de et redaktionsudvalg bestående af en repræsentant for hver af landsorganisationerne, nemlig *Jørgen Thomsen* (SLA), *Peter Bondesen* (DLF) og *Tommy P. Christensen* (SSF) samt en styrelsesudpeget repræsentant for de direkte medlemmer. Sidstnævnte er *Karl-Erik Frandsen*. I 1993/94 er gennemført en målrettet pr-kampagne, der er resulteret i over ethundrede nye abonnenter, heriblandt en del studerende. Fortid og Nutid var repræsenteret på *1993-Bogmessen* i Forum.

DANSK KULTURHISTORISK OPSLAGSVÆRK

Som nævnt på sidste årsmøde har Det Konge-

lige Bibliotek foreslået DHF at indlægge DKO på CD-ROM med henblik på at lade værket indgå i det elektroniske bibliotek Magnus. I den anledning har DHF anmodet UBVA (Udvalget til Beskyttelse af Videnskabeligt Arbejde) under Akademikernes Centralorganisation om en udtalelse vedr. de ophavsretlige forhold. UBVA har med henvisning til §§ 27 og 28 i ophavsretsloven meddelt, at det under de givne kontraktmæssige omstændigheder vil være nødvendigt at indhente ophavshavernes, dvs. de to redaktørers og samtlige 188 forfatteres samtykke til en digital anvendelse af værket, samt at indgå ny aftale. På dette grundlag har DHF's styrelse besluttet at stille sagen i bero.

HÅNDBOGSSERIEN

N.H. Frandsens vejledning om retsbetjentarkiver og deres brug er stort set færdigredigeret. Forfatteren er for øjeblikket sammen med de tilsynsførende, *Peter Korsgaard* og *Grethe Ilse* i gang med at finde relevant illustrationsmateriale. Der stiles mod en publicering i slutningen af 1994.

Som det fremgår, har det forløbne styrelsesår foruden af DHF's kerneopgave, publikationsvirksomheden, været stærkt præget af konkret servicearbejde over for historikerverdenen i bred forstand.

I forbindelse med beretningen udtryktes stor tilfredshed med DHF's debatdag, og mulighederne for at fortsætte dialogen imellem brugere og institutioner blev drøftet. I Rigsarkivet er man således indstillet på at følge ideen med brugermøder op. Det blev endvidere oplyst, at Den Danske Historiske Forening planlægger en historikerdag i lighed med historikermøderne i 1969, 1971 og 1973. Her vil alle være velkomne.

Udsættelsen af CD-ROM-udgaven af DKO blev kort kommenteret, og et ønske om orientering af DHF's medlemmer vedr. virksomheden i Foreningen for Kulturtidsskrifter blev fremsat. Endvidere efterlystes subscriptionsindbydelser DHF's medlemmer imellem og boglister fra DHF. Styrelsen overvejer at udsende et katalog med medlemmernes bogtitler.

Efter disse kommentarer og drøftelser godkendtes beretningen.

5. Regnskab

Da kassereren var forhindret i at være til

stede, forelagde formanden regnskabet på grundlag af den skriftlige kassererberetning.

Regnskabsåret 1993 må generelt siges at være forløbet tilfredsstillende, selv om det samlede resultat af driften er faldet fra 138.837 kr. i 1992 til 27.579 kr. i 1993. Dette skyldes først og fremmest, at DHF fra og med 1993 har valgt at anvende det regnskabsprincip, at indtægter ved bogsalg ud over udgifter til trykning direkte hensættes til nyudgivelser. Hvis dette princip ikke var blevet indført, ville årets resultat have beløbet sig til godt 95.000 kr.

Trods det faldende niveau for bankrenter er det i 1993 lykkedes at få en forrentning af formuen på 46.000 kr. mod 31.866 kr. i 1992. Dette er sket ved at placere overskudslikviditeten i variabelt forrentede statsobligationer.

DHF's egenkapital er formelt vokset fra 408.262 kr. til 549.609 kr., hvoraf dog 113.769 kr. stammer fra den tidligere Fællesfond og den nedlagte DHF's Støttefond, og kun 27.579 kr. fra årets resultat. Ud over den bogførte egenkapital på 549.609 kr. er der hensat 40.000 kr. til fremtidige aktiviteter og 98.270 kr. til fremtidige udgivelser. Den faktiske egenkapital ved udgangen af 1993 var derfor ikke meget under 700.000 kr. DHF må derfor nu betragtes som økonomisk velkonsolideret.

Regnskabet blev godkendt uden kommentarer.

6. Indkomne forslag

Styrelsen havde ikke modtaget forslag fra medlemmerne, men fremsatte selv som varslet i mødeindkaldelsen forslag om at ophæve vedtægternes bestemmelse om valgte revisorer og i stedet at indføre regnskabsrevision ved autoriseret revisor. Forslaget var motiveret i, at Forskningsråd og Kulturministerium som betingelse for tilskud krævede regnskabet revideret af registreret/statsautoriseret revisor.

Efter en drøftelse, hvoraf bl.a. fremgik, at regnskabsrevisionen ved registreret/statsautoriseret revisor forudsættes også at omfatte en forvaltningsmæssig revision, vedtoges en vedtægtsændring, hvorefter § 4 stk. 11 fik følgende udformning:

»Årsregnskabet revideres af en registreret/statsautoriseret revisor. Styrelsens valg af denne godkendes af repræsentantskabet«.

7. Budget og kontingent

Det forelagte budgetforslag blev vedtaget uden bemærkninger.

Kontingentet fastsattes uændret.

8. Valg af to styrelsesmedlemmer

Grethe Ilsøe, Landsarkivet for Sjælland, genvalgte. Nyvalgt blev *Peter Korsgaard*, Matrikelarkivet, i stedet for *Poul Thestrup*, der ikke ønskede at genopstille.

9. Eventuelt

Under dette punkt var der en række indlæg til fordel for forskellige publikationer som Dansk Historisk Bibliografi, temanumre fra Slægten og Historisk Vejviser.

SSF's formand, *Birgit Flemming Larsen*, takkede for godt samarbejde om årsmødet.

Dagsordenen var herefter udtømt, og dirigenten afsluttede repræsentantskabsmødet, hvorefter *Grethe Ilsøe* takkede dirigent og medlemmer for et godt møde.

Blandt gæsterne ved mødet var sekretær for Sammenslutningen af Danske Amatørarkæologer, *Vagn Andersen*, der i forbindelse med pkt. 4 kort redegjorde for SDAs aktuelle projekter.

Herluf Nielsen
dirigent

Gunnar Jakobsen
referent

DHF's styrelse har efterfølgende konstitueret sig med *Grethe Ilsøe* som formand, *Peter Bondesen* som næstformand, *Peter Korsgaard* som kasserer og *Gunnar Jakobsen* som sekretær.

Dansk Historisk Fællesråd

Resultatopgørelse for året 1.1–31.12.1993

		1992
<i>DHF Styrelsen</i>		
Indtægter	106.150,00	105.753,18
Udgifter	-47.654,34	-69.149,32
Tilskud fra styrelsen til relancering af Fortid og Nutid	-30.000,00	0,00
Hensat til forsinket møde	-10.000,00	0,00
Hensat til fremtidige aktiviteter	0,00	-30.000,00
	18.495,66	6.603,86
<i>Fortid og Nutid</i>		
Indtægter	181.919,87	183.589,00
Tilskud fra styrelsen, jfr. ovenfor	30.000,00	0,00
Udgifter	-248.837,00	-213.141,39
	-36.917,23	-29.552,39
<i>Bolageret</i>		
Indtægter	68.943,60	40.068,22
Udgifter	-41.089,22	-1.060,00
Overskud – hensat til nyudgivelser	-27.854,38	-30.000,00
	0,00	9.008,22
<i>Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk</i>		
Indtægter	40.415,20	122.948,58
Udgifter	0,00	-2.037,75
Overskud – hensat til nyudgivelser	-40.415,20	0,00
	0,00	120.910,83
<i>Finansielle indtægter og udgifter</i>		
Indtægter	47.972,62	33.020,60
Udgifter	-1.972,40	-1.154,31
	46.000,22	31.866,29
Samlet resultat at overføre til næste år ...	27.578,65	138.836,81

Meddelelser

Balance pr. 31.12.1993

Aktiver		31.12.92
<i>Likvider</i>		
Lokalkasse Grethe Ilsøe.....	8.831,50	352,00
Lokalkasse Inge Bundsgaard.....	321,00	0,00
Checkkonto.....	45.437,29	29.874,57
Anfordringskonto.....	20.342,21	343.109,48
Girokonto.....	10.789,63	146.299,32
Obligationer nom. kr. 630.000.....	623.456,50	0,00
(Kursværdi kr. 629.297,50)		
	709.178,13	519.635,37
<i>Debitorer</i>		
Medlemskontingenter.....	0,00	350,00
Abonnenter Fortid og Nutid.....	185,00	10.175,00
Bogsalgstilgodehavende.....	21.882,55	8.514,93
Momstilgodehavende.....	11.047,42	28.209,14
Forskningsrådet.....	25.000,00	20.000,00
DKO tilgodehavende.....	0,00	5.528,50
Diverse debitorer.....	0,00	2.713,36
Tilgodehavende obligationsrente.....	8.674,00	0,00
	66.788,97	75.490,93
Aktiver ialt.....	775.967,10	595.126,30

Balance pr. 31.12.1993

Passiver		31.12.92	
<i>Kreditorer</i>			
Skyldige omkostninger	22.388,00		70.080,79
Forudbetalt abonnement, Fortid og Nutid	14.060,00		185,00
DKO resthonorar (overført hensættelse 1993)..	20.000,00		20.000,00
Honorarer i øvrigt	20.000,00		20.000,00
		76.448,00	100.265,79
<i>Egenkapital</i>			
Driftskapital, primo	408.261,16		269.424,35
Overført fra Fællesfond	86.746,05		0,00
Overført fra Støttefond	27.023,12		0,00
Årets driftsresultat	27.578,65		138.836,81
		549.608,98	408.261,16
<i>Hensættelser</i>			
Fremtidige aktiviteter primo	30.000,00		
+ hensat til mødeudgifter	10.000,00	40.000,00	30.000,00
Nyudgivelser primo	30.000,00		30.000,00
+ overskud Boglager	27.854,38		0,00
+ overskud DKO	40.415,20	98.269,58	0,00
Tab på debitorer		11.640,54	16.599,35
		149.910,12	76.599,35
Passiver ialt		775.967,10	595.126,30

København, den 25. maj 1994

Grethe Ilsøe
formand

Odense, den 25. maj 1994

Poul Thestrup
kasserer**Revisionspåtegning**

Foranstående resultatopgørelse og balance for Dansk Historisk Fællesråd, som vi har revideret, er i overensstemmelse med fællesrådets bogføring.

Vi har ved stikprøver gennemgået foreliggende bilag samt afstemt likvide beholdninger med opgørelser fra de respektive pengeinstitutter.

Vi anser det aflagte regnskab for at være i overensstemmelse med vedtægternes krav til regnskabsaflæggelse.

Århus, den 24. maj 1994

Revisionsfirmaet
LANGKILDE LARSEN A/SKlavs Klercke Rasmussen
statsautoriseret revisorTove Glud Rasmussen
registreret revisor

Ballerup, den 25. maj 1994

Mona Bitsch

København, den 25. maj 1994

Finn Andersen

Meddelelser

Dansk Historisk Fællesråd

Budgetforslag for 1994

<i>Styrelsen</i>			
Indtægter	110.000		
Møder m.v.		15.000	
Aktiviteter		55.000	
Administration		40.000	
Delresultat			0
<i>Fortid og Nutid</i>			
Indtægter	220.000		
Trykning og distribution		200.000	
Andre omkostninger		40.000	
Delresultat			-20.000
<i>Boglageret</i>			
Salg	25.000		
Omkostninger		3.000	
Nytryk		80.000	
Delresultat			-58.000
<i>Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk</i>			
Salg	20.000		
Omkostninger		3.000	
Delresultat			17.000
<i>Finansfunktion</i>			
Indtægter	22.000		
Omkostninger		1.000	
Delresultat			21.000
Samlet resultat af drift			-40.000

Indhold

- Bjørn Poulsen: Om 1600-tallets bønder og deres syn på verden. En læsning af to bondedagbøger..... 227
- Annette Østergaard Schultz: Fæstningsbyggere. Et strejftog gennem provisorietidens Danmark..... 244

Debat

- Flemming Just: Landboforeningerne i historien..... 273
- Hans Jørgen W. Jensen: Kommentar til Flemming Just..... 285
- Kristian Hvidt: Den historiske biografi – en spændingsfyldt genre..... 290
- John Christensen og Henrik Stevnsborg: Historikerfejde III..... 296

Festskrifter:

- Per Ingesman og Jens Villiam Jensen: Bettinget forsvar for festskriftet..... 299
- Jørgen Steen Jensen: Festskrifter – et tidens meddelelsesmiddel..... 301
- Michael H. Gelting: Noget om at udgive specialer..... 304

Anmeldelser

- Flemming Rieck: Jernalderkrigernes skibe. Nye og gamle udgravninger i Nydam Mose (Vibe Ødegaard)..... 308
- Bo Fritzboeger: Danske skove 1500–1800. En landskabshistorisk undersøgelse (Tommy P. Christensen)..... 309
- Bo Fritzboeger, red.: Dansk Skovbrug 1710–33. Indberetninger til overjægermester Frederik von Gram (Tommy P. Christensen)..... 309
- Jens Henrik Koudal: En privilegeret musikanter og hans konkurrenter 1716–1741 (Bente Dahl Hansen)..... 311

- Harald Ilsøe: På papir, pergament og palmeblade. Skatte i Det kongelige Bibliotek (Vello Helk)..... 312
- Knud Chr. Jensen og Jakob Vedsted: Ebeltoft – en søkøbstad (Vivi Jensen) . 313
- Preben Sørensen: Under herrer og mestre – om arbejdsvilkår og Danmarks første storkonflikt i 1794 (Tommy P. Christensen)..... 314
- Preben Jensen og Bjørk Pedersen: I rådhusets skygge. Om byens arrestkamre i rådhuset på Gammeltorv (Johnny Wøllekær)..... 314
- Karl Kr. Overmark: Da Hjørring blev by (Poul Porskær Poulsen)..... 315
- Brandt-arbejdernes Historiske Forening: Brandts Klædefabrik – erindringer fra arbejdslivet på en fabrik i hjertet af Odense (Poul Porskær Poulsen)..... 315
- Ole Sohn: Et liv i kamp og kærlighed – om sygeplejerske Elna Hiort-Lorezen (Poul Porskær Poulsen)..... 316
- Anders Engelbrecht: Konge-Emblemet – et nationalt symbol under besættelsen (Peter Bondesen)..... 317
- Claus Bjørn, red.: Set fra luften. Sylvest Jensen og den danske bondegård (Holger Dyrbye)..... 318
- Arne Broegård: Vanløsebogen (Johnny Wøllekær)..... 318
- Peter Korsgaard: På strøgtur med oldemor (Johnny Wøllekær)..... 318
- Vilfred Friborg Hansen, red.: Folk og liv på Rønneegn (Johnny Wøllekær).... 318

Meddelelser:

- Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde 29. maj 1994..... 321
- Dansk Historisk Fællesråds resultatopgørelse og budget..... 325

Forside: Fortidens og nutidens anlægsarbejder mødes: Vestvolden og moderne motorvejsanlæg. Foto: Jan Kofod Winther. Se Annette Østergaard Schultz' artikel i dette hefte. (Øverst t.v.: Kopierne af Skuldelevskibene 5 (i forgrunden) og 3 på Roskilde fjord. Foto Vikingskibshallen. Se hefte 1; øverst t.h.: Gerrit van Honthorst: Rolf Krakkes død (udsnit). Foto Hans Petersen, Statens Museum for Kunst. Se hefte 2).